

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ

(Маҷмӯаи мақолаҳо)

КИТОБИ ҲАФТУМ

ДУШАНБЕ - 2014

**ДОНИШГОҶИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН
ФАКУЛТЕТИ ФИЛОЛОГИЯИ ТОҶИК
КАФЕДРАИ ТАЪРИХИ ЗАБОН ВА ТИПОЛОГИЯ**

***Ба ифтихори 600–солагии мутафаккири тоҷик
Мавлоно Абдуллаҳмонӣ Қомӣ ва ба 20–солагии
Конститутсияи
(Сарқонуни) Ҷумҳурии Тоҷикистон
баҳишида мешавад.***

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ

(Маҷмӯаи мақолаҳо)

КИТОБИ ҲАФТУМ

ДУШАНБЕ – 2014

ББК 83 – 3 тоҷик

Ҳ-84

***ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Маҷмӯаи мақолаҳо) КИТОБИ
ҲАФТУМ. – Душанбе, 2014. – 160 с.***

Муҳаррир:

номзади илми филология, дотсент Ж. ГУЛНАЗАРОВА,

Мураттиб:

номзади илми филология, дотсент Д. ҲОМИДОВ

Муқарризон:

номзади илми филология, дотсент А. АБДУЛАЗИЗОВ

номзади илми филология, дотсент Ш. БОБОМУРОДОВ

Дар маҷмӯаи «Забон – рукни тоат» мақолаҳои устодони кафедраи таърихи забон ва типология гирд оварда шудаанд, ки муҳтавои мақолаҳо фарогири вижагиҳои луғавӣ, савтӣ, сарфӣ, дастурию услубии баъзе асарҳои таърихӣ ва илмиву адабии адабиёти классикиамон ва забони муосири тоҷикӣ мебошад. Дар мақолаҳо мулоҳизаву ақидаҳои муҳаққиқон бо далелҳои ҷолиб манзури хонандагон ва мутахассисон гардида, бештари маводи овардашуда бори нахуст интишор ва манзури хонандагон мегарданд. Маводи маҷмӯа барои донишҷӯён, муҳаққиқони ҷавон, аспирантон ва унвонҷӯён хеле муфид аст.

**ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Маҷмӯаи мақолаҳо). КИТОБИ
ҲАФТУМ. – 2014. – 000 с.**

КАЛИМАҲОИ АСЛИИ ТОЧИКӢ

(дар мисоли ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ)

Ҳалимов С., дотсенти ДМТ

Дар таърихи забони адабии мо дар асри XV дар осори манзум, махсусан дар забони лирика (ғазалиёт) на танҳо системаи таркиби луғавии осори пешина давом мекунад, балки дар осори адабӣ, аз он ҷумла дар лирика ҳам, системаи нави калимаҳо дар ташбеҳу истиораҳо ва маъноӣ маҷозии калимаҳо пайдо мешавад.

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар забони назми моистеъмоли воситаҳои лексикӣ забон бисёр хусусиятҳои умумию фардӣ доранд. Ҳар шоир саъй намудааст, ки калимае созаду онро дар байте ҷой диҳад ва истеъмоли ҳосе дар осори ӯ бошад. Барои ҳар давраи инкишофи забони адабии тоҷик тадқиқи масъалаҳои қабатҳои лексикаи забони адабӣ, сарчашмаҳои пайдоиши онҳо, тағйироти таносуби гурӯҳҳои лексикӣ, протсессҳои таъсири байни ҳамдигарии онҳо яке аз масъалаҳои муҳими рол ва функцияи лексикаи аслан тоҷикӣ ва пай дар пай бой шудани забони адабӣ ба ҳисоб меравад.

Мо дар ин кор дар бораи калимаҳои аслан тоҷикӣ дар жанри лирика (ғазалиёти Ҷомӣ) асосан сухан меронем.

Протсессии инкишофи забони лирика, махсусан ғазалиёт, дар навбати аввал ба он вобаста аст, ки ба доираи лексикаи он асосан луғатҳои аслан тоҷикӣ ва бештар калимаҳои абстрактмаъно кашада мешавад, доира ва функсияи услубии онҳо ҳам меафзояд.

Агар ба таърихи инкишофи забони адабиамон, аз он ҷумла ба таърихи инкишофи забон ва услуби жанри лирика назар андозем, дар такмил ва сайқалу суфта гардидани он қариб ҳама шоирон рол бозидаанд ва дар ҳама марҳалаю давраҳои инкишофи забон дар забони назми тоҷик, дар дунёи лирикаӣ ҳамаи замонҳои он як умумияте ҳаст. Ин чизи умумӣ роҳи ҷудогонаи эстетикӣ он мебошад, ки инкишофи забону услуби онро муайян намудааст.

Материали забони назм, махсусан забони ғазалиёт, яъне таркиби луғавӣи он калимаҳои одию содае мебошад, ки одамон ҳар рӯзу ҳар соат дар гуфтугӯи худ ба кор мебаранд, вале онҳо дар осори шоирон дар ҷумлаю ибораҳои ғазалиёт фароҳам омада ба каломи рангину сухани пуробуранг табдил меёбанд:

Боз, эй савори қачқулаҳ, бар ман ҷӣ меронӣ сипаҳ?

Бигзар, ки набвад мӯрро тоби саворон беш аз ин.

[Ҷ.П.184]

Сайди ҷашмат ба далерӣ нарамад, к-он оху,

Онҷунон шер макорест, ки гуфтан натавон.

[Ҷ. П. 195]

Хусусияти каломи шоирона ё сухани манзум аз он иборат аст, ки дар он бисёр калимаҳо ба маъноӣ маҷозӣ, ба маъноӣ тамсилу образҳо ва вазифаи

муайянкунандаи шоирона - тавсифҳо барои вазну қофияи шеър омадаанд. Масалан, дар як ғазали Ҷомӣ ба калимаҳои **паймона, мастона, девона, парвона, кошона, хонавайрона, саддона** дучор меоем, ки барои қофия ба кор рафтаанд. Дар ибораҳои ҷони **ғамандӯз, чашми ашкбор, шамъи дилафрӯз, калимаҳои дилдӯз, ғамандӯз, ашкбор, дилафрӯз** тавсиф шуда омадаанд.

Чунон ки маълум аст, дар забони адабӣ, аз ҷумла дар забони назм, аз давраи аввали шакли хаттӣ-китобӣ гирифтани забонамон дар байни калимаҳои аслан тоҷикӣ ва калимаҳои арабӣ алоқа ва таносуби муайян муқаррар мегардад. Калимаҳои арабии вориди осори хаттӣ бештар абстрактмаъно буда, калимаҳои тоҷикӣ бештар мафҳумҳои конкретро ифода мекунад. Ин ҳолатро ба ҳубӣ дар ғазалиёти Ҷомӣ мушоҳида кардан мумкин аст: **лашкар, сипоҳ, шахрошӯб, хона, ҷорӯб, рӯй, сар, тан, мӯй, рухсор, устод, хок, обу замин, теғ, ханҷар.**

Дар асри XV ҳам дар лирика (дар ғазалиёт) лексикаи соҳаҳои гуногун дида мешавад ва таносуби муайяне дар байни гурӯҳи қабатҳои он мушоҳида мешавад. Аксари таркиби луғавии ғазалиёт калимаҳои умумиистеъмоли мебошанд ва калимаҳои адабӣ-китобӣ ва калимаҳои бегона дар муносибат ба забони ҳозира нисбатан кам мебошад. Барои мисол як ғазали ҳаҷман хурди Ҷомиро меорем:

Лабат **қутиҷон** аз шакарханда сохт,
Ба як ханда сад мурдaro зинда сохт.
Дили пора-пора маро **ҷамъ** буд,
Дар он зулф бодаш пароканда сохт.

Чӣ рӯйи **халосӣ** бувад бандаро,
Ки **ишқ** сад шоҳро банда сохт.
Барои зинда набвад **қабонибақо**,
Ҷуз ин зиндадилро, ки бо танда сохт.
Набудам ба як бўса шармандаат,
Ба хобам дӯш лабат шарманда сохт.
Лабат Ҷомиро бахшид ҷон,
Бале, мастро бода бахшанда сохт.

Дар ин ғазал воҳиди лексикӣ истеъмол шудааст, ки 6-тои он калимаи арабӣ аст (дар зери калимаҳои арабӣ хат кашида шудааст) ва боқимонда (баъзеҳояш такрор омадаанд) калимаҳои аслан тоҷикӣ мебошанд.

Чунон ки дида мешавад, дар таркиби луғавии жанри ғазал гурӯҳҳои калимаҳо аз ҷиҳати пайдоиш ва баромад равшантар намоён мегардад ва пайдоишу муносибати онҳо бо дигар гурӯҳҳои лексикӣ забон баръалотар аён мегардад.

Осори манзуми Ҷомӣ аз тарафи шоири забардаст, одами пешқадами замонаш бо афқору эҳсосоти ӯ, тасаввуроту андеша ва ҳаёли баландпарвози ӯ офарида шудааст. Ҷомӣ назмро шарифтарин санъати суҳан медонад ва бо назм баландтарин эҳсосоту нозуктарин ҳаёл ифода мешавад ба қавли шоир:

Ба суҳан зинда шавад номи ҳама,
Ба суҳан пухта шавад хоми ҳама.

Дарвоқеъ, шоир вақте ки меҳри ёду қиссаи ишқу рӯйи зебою, зулфу холи қаҳрамони лирикиро тасвир мекунад, аз чизҳои ҷаҳони конкретӣ сарфи назар карда то ба ҷаҳони ҳаёлотӣ баланд фикраш парвоз мекунад ва

онро асосан бо калому калимаҳои тоҷикӣ ба риштаи назм мекашад. Ин суханон каломӣ манзумӣ нозуканд ва дар онҳо меҳру муҳаббати бепоёни шоир ба фарди одам, ба ҳусну латофати ӯ, ҷаҳони маънавии он, ишқ, ғаму андӯх, шодию барот, некию хубӣ васф карда шудааст:

Дилам майли яке сарви саҳӣ кард,
Ки дар васфаш иборат кутаҳӣ кард.
[II, 315]

Шабе ба сӯйи ту аз дида пой хоҳам кард,
Бар остони ту дуздида ҷой хоҳам кард.
[I, 226]

Эҳсосоти баланду андешаҳои ошиқ аз қалби шоири покдилу назарбаланд маъниҳои пуртаъсиру чуқурмазмун берун овардаанд. Лирикаӣ шоир, ғазалиёти ӯ офаридаи завқи табиӣ модарзоди инсонӣ комил аст. Мардуме нест, ки шоир надошта бошад, вале баъзе шоирон дар иқлими сухан заковатманд мешаванд ва мардум он шоиронро дар хотир медорад, ки онҳо тибқи табиӣ дили ӯ сухан ёфта ва гуфта бошанд.

Аз ғазалиёти Ҷомӣ чунин бармеояд, ки ӯ аз ҳамин зумра шоирон аст. Вай гӯӣ ҷангоми иншоӣ ғазал калима ҷустуҷӯ мекунад, онро меёбаду бо мизони шеър бармекашад, маъноӣ онро дарк мекунад бо ёрии онҳо мақсадӯ маром ва фикрро ифода мекунад.

Беҳуда шоире нагуфтааст, ки калима, сухан дар шеър мақсад аст ва дар насри бадеӣ восита аст. Масолеҳи назм калима аст ва он образҳоро меофарад ва фикрро ифода мекунад. Масолеҳи насри бадеӣ образӯ афкор ва андешаҳост, ки бо калимаҳо ифода шудааст.

Аз тарафи шоир пеш аз ҳама калима-исмҳо дар ибораҳо ба маънои маҷозӣ ба кор бурда шудаанд, ки аксари онҳо аз калимаҳои тоҷикӣ ташкил ёфтаанд: **тухмӣ, меҳр, саманди ноз, домани ноз, сарви ноз, риштаи ҷон, захми теғ, шуълаи рух, шуълаи шавқ, тиричафо, кӯҳи ғам, тешаи сабр, майкадаи ишқ, ханҷари ситам, рашки сабр, мурғи дил, зиндониғам, оташи андеша.**

... Сӯхт шамъ аз **оташи андеша** сар то пой дӯш,
Чун ба маҷлис **қиссаи сӯзу гудози** ман гузашт.

[I, 193]

Чунон ки мисолҳо нишон медиҳанд, исмҳо ва феълҳо дар ғазалиёт қисми зиёди таркиби луғавии жанрро ташкил медиҳанд ва дар осори манзум, махсусан дар ғазалиёт нисбат ба гуфтугӯӣ одамон ифоданокӣ ва рангу тобиши маъноии бештаре пайдо мекунанд. Шоир ба воситаи маъноҳои нави онҳо ба хонанда ва шунаванда маъноҳои эҳсосӣ-лирикӣ ва фалсафию ирфониро расонданӣ мешавад.

Калима (исм) дар лирика гӯйё зинда гашта, ҷон гирифта ба ҳаракат медарояд ва бо маънои маҷозии худ воқеан ҷони маъноӣ образнокро меофарад. Дар воқеъ, исмҳо дар назм маъно ва тобишҳои маъноии зиёде доранд.

Беҳуда нест, ки як предмет ё як узви персонажи лирикӣ чандин аломат (тавсиф) дорад. Масалан: дар ғазалиёти Ҷомӣ калимаи **чаши**маҷмун узви инсон бо тавсифҳои зерин омадааст: **чаши ибратбин**, **чаши хунфишон**, **чаши хунбор**, **чаши пурхун**, **чаши гирён**, **чаши хуш**, **чаши ашкрез**, **чаши ашкбор**, **чаши**

нимхоб, чашми ҷаҳонбин, чашми тӯфонбор, чашми фаттон, чашми хобнок.

Фақат исмҳо дорои чунин ҷанбаи муҳабиротӣ, яъне характеристикаи гуногунро доро мебошанд. Ҳамин тариқа исмҳо дар забони ғазалиёт ба воситаи тавсифҳо дар пеши чашми хонанда бо тамоми тарафу паҳлуҳояш намоён мегардад.

Забони ҷаҳони лирика хеле гуногуну пурихтилоф ҳам ҳаст. Баъзан ибораву таъбирҳое дида мешаванд, ки дар назари аввал хилофи мантиқ аст ва ғӯйё онҳоро ақли солим қабул намекунад: **сӯзани мижа, маснади ҳусн, теғи ситаму тири ҷафо, камонхонаи абрӯ, муҳри хомӯшӣ, хори мижгон, ниҳоли ҳусн, камони абрӯ, теғи ғамза, хориҷафо, неши ситам, теғи оҳ, новаки оҳ, бориҳичрон, дафтари аҳвол, санги маломат, султони ҳусн.**

Сохтану истеъмол шудани ибораҳо, ки яке аз ҷузъҳои он ба маъноӣ маҷозӣ омадааст, аз рӯйи қолиби муайян ба амал омадааст ва он аз тақозои мавзӯи асару жанр офарида шудааст ва инчунин то андозае ба завқу маҳорати муаллиф ҳам вобастагӣ дорад:

Хандаи ғунча бувад вақти гул аз **тираи абр,**

Гиряи ман нигар, эй **ғунчаи сероб,** биханд.

[I, 204]

Дигар аз хусусиятҳои забони ғазалиёти Ҷомӣ истифодаи калимаҳои омонимии сермаъно аст. Шоир дар ин кор дасти тавоно дорад:

Бувад ҷойи ҳаёлат **мардуми чашм,**

Ба **мардум** гуфтаам ин нукта ҳар ҷо.

[I, 11]

Зи саг камтар ниҳй**миқдори** Ҷомӣ,
Вале ҳаст ӯ бад-ин **миқдор** хурсанд.

[I, 205]

Як гурӯҳ калимаҳои аслан тоҷикӣ дар ғазалиёти Ҷомӣҳамчун ҷуфтҳои синонимӣ (исму сифатҳо) ба кор рафтаанд: **нолаву афгон, нолаву шеван, нолаву фиғон, табу тоб, тунду саркаш, масту бехуд, нозу карашма, чолоку ҷуст**, ному нанг, **сӯзу гудоз** ё ки яке аз ҷузъҳои ҷуфти синонимӣ истеъмол шудаанд: ғаму **андӯх**, очизу **бемор, шодиву** тараб, ҷавру **ситам**.

Як гурӯҳи дигари калимаҳо ҳамчун ҷуфтҳои антонимӣ истеъмол шудаанд: **сахту сушт, неку бад, бисёру камӣ**, зоҳиру ботин, саъду наҳс, фарозу шеб.

Магир сол зи ман, эй ки сар ба сар лутфӣ,
Ки **шоҳ** соли лутф аз **гадо** дареғ надошт.

[I, 192]

Ба бӯйи оштият ҷон медиҳам ҳарчанд,
К-аз **ошти** туам бӯйи **чанг** меояд.

[I, 254]

Ғазалиёти Ҷомӣ гувоҳи он аст, ки забони адабии тоҷик аз ҳар категорияи нутқ барои қофия калимаҳои ҳамвазну ҳамқофияи зиёде доштааст. Масалан дар ғазале, ки бо матлаи:

Ба ноз машикан чун ниёзманди туем...

сар мешавад, калимаҳои **ниёзманд, каманд, саманд, сипанд (испанд), пойбанд, писанд, баланд** қофия шуда омадаанд ва ба категорияи исму сифат тааллуқ доранд.

Дар ғазали дигар феълҳои бастан, гусастан, растан, нишастан, бастан, хастан, ҷастан ва шикастан дар

шахси якуми чамъи замони гузаштаи нақлӣ (бастаем, гусастаем...) барои қофия истеъмол шудаанд.

Бояд гуфт, ки қофияи байтҳо сабаби гирд омадани калимаҳои зиёди ҳамвазну ҳамоҳанг дар забони адабӣ ва ба ин восита боиси бой гардидани таркиби луғавии забони жанри ғазал гардидааст. Масалан дар як ғазали шоир калимаҳои **танг, ҷанг, чанг, наҳанг, ранг, нанг, санг**; дар дигаре калимаҳои **дам, кам, хам, нам, ситам**; дар сеюмӣ калимаҳои **ҷон, ҷонон, гирён, меҳмон, афғон** барин калимаҳои аслии тоҷикӣ қофия шудаанд.

Дар баъзе байтҳо агар калимаи тоҷикӣ нарасад калимаи арабии ҳамоҳанг чун калимаи тоҷикӣ ба кор рафтааст: **кор, хунхор, гулзор, харидор, хор, бедор, ҷафокор** ва **таррор** (арабӣ) ҳамқофия шудаанд.

Баъзе калимаҳои қофияшуда низ ба архаизм гузаштаанд: **рӯй, сӯй, мӯй, ҷӯй, накурӯй, хушгӯй, такупӯй** (архаистӣ) шудааст.

Эҷодиёти Ҷомӣ, ки бо таъсир ва баракати назми оламшумули гузашта ва дар муҳити адабии Ҳирот инкишоф ёфта буд, гулҳои хаёли шоир дар боғу гулгаштҳои шаҳри Ҳирот, дар сояи сарву санавбарҳои он нашъунамо ёфта шукуфта буд. Маҳбубаи мавриди тасвири он дар ғазалиёт бо калимаю ибораҳои **моҳи чордах, сарви равон, сарви баланд, сарви саҳӣ, сарви ноз, шамъи дилафрӯз, сарви нозанин, султони ҳусн, бути паймоншикан, бадхуй, симинбар, симиндахан, суманбар, булбули хушгӯй** ном бурда мешавад.

Як хусусияти дигари лексикаи ғазалиёт ин аст, ки дар он калима ва мафҳумҳои ифодакунандаи узвҳои

бадани инсон (узвҳои шоир, ошиқ ва маҳбубаю маъшуқа) ба монанди **тан, сар, рӯй, мӯй, зулф, даҳон, абрӯ, лаб, дил** ва калимаҳои ташбеҳшаванда ва ё ба маънои маҷозӣ ба ҷойи онҳо оянда: гул, моҳ, сарв, сунбул, камон, ақиқ, лаъл бисёр ба кор бурда мешаванд:

Ҷомӣ аз **ширинлабон** дорад саволи бӯсае,

Лаъли нӯшини ту медонад ҷавоби ин савол.

[II, 315].

Ҳама бинам ба бӯстон **сарв қад** туст мегӯям,

Ҳаме тобад зи гардун **моҳ рӯйи** туст мегӯям.

[I, 41]

Рух барафрӯхтай, **моҳи** мунаввар шудай,

Қад барафрохтай, рашки **санавбар** шудай.

[II, 277]

Дар байни номи узвҳо аз ҳама бештар дар ғазалиёти шоир калимаи «дил» ба чашм меҳӯрад. Пеш аз ҳама «дил» ба маънои аслии худ дар бисёр байту мисраҳо дида мешавад:

Хоҳам аз **дил** баркашам пайкони ту,

Лекин аз **дил** барнамеояд маро.

[I, 10]

Дил зи хубон накашад ҷуз сӯйи он сарви баланд,

Ваҳ, ки хун шуд ҷигарам з-ин **дили**
душворписанд.

[I, 204]

Калимаи **дил** дар таркиби бисёр ибораҳо низ омадааст: оҳи **дил**, чоки **дил**, сӯзи **дил**, оташи **дил**, хонаи **дил**, реши **дил**, марҳами **дил**, хуни **дил**, равзанаи **дил** (II, 39).

Эй ки мебинам туро акнун инони дил ба каф,

Ҳоли ман бин, дил мадеҳ аз даст зинҳор инчунин.

[II, 185]

Дили тасвиркардаи Ҷомӣ хеле гуногун буда, хусусияту хислати мухталиф дорад ва калимаҳои аслан тоҷикӣ асосан тавсифҳои ӯ шуда омадаанд: дили **афғор**, дили **гарм**, дили **пурхун**, дили **садпора**, дили **сангин**, дили **андӯҳгин**, дили **сӯхта**, дили **шикаста**, дили **душворписанд**, дили **ношод**, дили **андӯхпарвар**, дили **нопок**, дили **хунинкафан**, дили **ғамнок**, дили **бесабру сукун**, дили **вахшӣ**. Тавсифи се калимаи охир арабӣ аст.

Калимаи **дил** дар бисёр таркибу ибораҳои феъли дар ғазалиёти Ҷомӣ омадааст: **дил бастан**, **дил додан**, **дил ба даст овардан**, **дил баркандан**.

Дил чӣбандам ба маҳу меҳр, ки ин вайрона,

Рӯшноӣ напазирад зи чароғи дигарон.

[II, 191]

То сохт маро дар дил меҳри руҳи ту манзил,

Дил аз ҳама **баркандам**, меҳр аз ҳама бубридам.

[II, 191]

Ҷомӣ, агар на ошиқӣ, дар раҳи накувон чаро,

Дил ба ду ним мондаӣ, дида чаҳор кардаӣ.

[II, 275]

Гуруҳи дигари категорияи лексикӣ грамматикӣ калимаҳо дар ғазалиёти Ҷомӣ сифатҳо мебошанд. Дар жанри манзум исмҳо одатан бо як ё чандин сифатҳо дар алоқаи синтаксисӣ омадаанд ё чунон ки мегӯянд, исмҳо муайянкунандаҳои шоирона доранд. Агар бо таъбири забоншиноси даниягӣ О. Естерсен гӯйем, исмҳо аз ҷиҳати ҳаҷм хурд буда, вале аз ҷиҳати мазмун нисбат ба сифатҳо калону бузурганд. Сифат одатан яке аз

аломатҳои характерноки исмро ҷудо мекунад, ҳол он ки ҳар як исм чандин аломату хусусият дорад. Ин ҳолат барои маҷозонидани онҳо имконияти бештаре пайдо мекунад. Ҳамин хусусияти исмхост, ки мо ҳамон як предметро дар байтҳои гуногун бо тавсифҳои гуногун мебинем. Дар ин маврид мо сифатҳоро дар назар дорем, ки онҳо муайянкунанда-тавсифи шоиронаи исмхостдаанд. Вазифаи тавсиф нишон додани ягон аломати характерноки шахсу предмет ва таъкиду таъият додани он аст. Инҳо аломатҳо мебошанд, ки дида, шунида, собида, чашида мешаванд.

Аз тавсифҳо ташбеҳу истиораҳо инкишоф ёфтаанд ва дар шеър хеле ба тағйирот дучор шудаанд. Дар забони лирика масалан, маҳбубаи ҳаёли, узвҳои бадани персонажи лирикӣ, муродиҳои маҷозии онҳо дорои системаи томи тавсифҳо мебошанд: ёри **меҳрубон**, ёри **чангҷӯ**, ёри **дурӯғваъда**, ёри **ҷафосиришт**, бути **симтан**, рақиби **кӯрдил**, рақиби **каҷниҳод**, бути **паймоншикан**, кофири **бебок**, гадои **хӯшачин**, шайхи **худбин**, турки **парипайкар**, турки **дилошӯб**, соқии **ҷонпарвар**, бути **бадкин**, ринди **поқбоз**. Баъзан барои тавсифи шахс якчанд тавсиф пайи ҳам омадааст:

Нигори **шӯхчаши тазҳашмитундхӯйи** ман,

Намебинад ба чаши марҳамат як бор сӯйи ман.

[II, 171]

Чунон ки аз мисолҳо дида мешавад, тавсифҳои шахс ҳама тоҷикианд. Чандин калимаҳо бо маънои маҷозӣ бо тавсиф омада барои ифодаи мафҳуми маъшуқаи лирикӣ хизмат кардаанд: сарви **равон**, сарви **гулрухсор**,

сарви **суманбар**, сарви **қабопӯш**, сарви **хушхиром**, сарви **дилҷӯ**, сарви **гулӯзор**, маҳи **дуҳафта**, маҳи **ягона**, шамшоди **нозанин**.

Баъзе аз ин тавсифҳои мураккаб пайдарпай оварда шудаанд:

Куҷо бошад чу ту моҳе **камондору камандафган**,
Шакарғуфтору ширинлаб, **суманрухсору симинтан**.

[II, 143]

Аз узвҳои персонажи лирикӣ чашм ва синонимҳои аслию маҷозии он бештар бо тавсиф истеъмол шудаанд: чашми **хуш**, чашми **хунбор**, чашми **хунфишон**, чашми **ашкрёз**, чашми **ашкбор**, чашми **ибратбин**, чашми **нимхоб**, чашми **фаттон**, чашми **ҷоду**, чашми **ҷаҳонбин**, чашми **тӯфонбор**, чашми **хобнок**, чашми **гирён**, дидаи **ашкбор**, дидаи **ситорафишон**, дидаи **хунбор**, наргиси **маст**, дидаи **равшан**, дидаи **пурхун**, наргиси **мастона**.

Аз мисолҳои боло дидан мумкин аст, ки системаи тавсифҳои узвҳои персонажи лирикӣ асосан тоҷикӣ аст.

Дар тавсифи узвҳои дигар ҳам асосан калимаҳои тоҷикӣ ба кор бурда шудаанд: бозӯи **пурзӯр**, ҷаъди **мушкбӯ**, турраи **шабранг**, ашки **лолагун**, лаби **нӯшин**, лаби **шакарғуфтор**, лаби **ширинтакаллум**, лаъли **ҷонбахш**, лаъли **шакаршикан**, лаъли **шакарбор**, лаъли **дилкаш**, лаъли **гуҳарбор**, рӯйи **накӯхоҳ**, руҳи **ҷонфизо**, рӯйи **гандумгун**, руҳсори **хунчакон**, орази **гулранг**, ашки **ҷигаргун**, ҷигари **пурдард**, синаи **садчок** низ калимаҳои тоҷикӣ мебошанд.

Баъзе аз ин тавсифҳо ба ранги предметҳо далолат мекунанд: майи **гулгун**, лаъли **майгун**, дили **пурхун**, ашки **ҷигаргун**, зулфи **мушкин** (сиёҳ) ашки **лолагун**,

рухсори **оташнок**, сиришки **гулгун**, зулфи **шабранг**, ашки **лолафом**, орази **гулранг**.

Баъзе сифатҳо ҳамчун тавсифи предметҳои ғайриконкретӣ ба кор рафтаанд: ақли маслиҳатомӯзи донишандӯз [II,42], савти **ҷонфазои мутриб**, нолаҳои **дилхарош**, охи **чигарсӯз**.

Дар ғазалиёт дигар хусусияти сифатҳо ин аст, ки онҳо ба вазифаи исм меоянд. Инчунин исмҳо бештар мураккаб буда, ба ягон хусусияту хислати шахс далолат меkunанд ва дар мисоли ташбеҳу истиора сохта шудаанд. Онҳо дар ғазалиёт бо ду роҳ субстантиватсия шудаанд:

а) бевосита: **нигор**, **шӯх**, **гулрӯ**, **ғамгусор**, **нозукбадан**, **паричехра**, **каҷназар**, **абрукамон**, **шакаргуфтор**, **лолаузор**.

Дар камони абрӯяш бинад ниҳон ҳар **каҷназар**,
Баъд аз ин ҳар ҷо ки бошӣ, дар камон хоҳем
буд.

[I, 261]

Симинзақано, **сангдило**, **лолаузоро**,

Хуш кун ба нигоҳе дили ғампарвари моро.

[I, 19]

б) Ба исм гузашта морфемаҳои грамматикӣ исмҳои суффиксҳои ҷамъбандӣ, артикли -е-ро мегиранд:

Ҷомӣ аз **ширинлабон** дорад саволи бўсае,

Лаъли нӯшини ту медонад ҷавоби ин савол.

[I, 20]

Сӯйи худ хондам аз кӯйи ту дилро, гуфт: «Рав, Ҷомӣ,

Ки ман ин ҷо ба доми ишқи **бадхӯе** гирифтаам».

[I, 41]

Дар ғазалиёти Ҷомӣ, яке аз қаҳрамонон, персонажи лирикӣ ҳуди шоир аст. Дар он бисёр вақт сухан аз номи шахси якуми танҳо меравад. Шоир гоҳ бо худ дар гуфтугӯ аст, гоҳ бо маҳбубаи ҳаёли рози дил гуфтани мешавад, гоҳба каси дигаре нокомӣ ва номуродиву шикастаҳолии худро арзи ҳол кардани мешавад. Дар пеши назари хонанда симои ошиқӣ номуроди бадруз намоён мегардад. Ин гуна вазъияту ҳол аз номи шахси якум бо ҷонишини «ман» ва тавсифҳои он бо сифату сифатҳои феълӣ ифода гардидааст. Шояд ин яке аз хусусиятҳои услубии мушаххаси ғазалиёти Ҷомӣ бошад: мани **бечора** [I. 351], мани **бемор** [I. 304], мани **талхком** [I. 223], мани **гумроҳ**, мани **бадруз**, мани **заиф**, мани **дарвеш**, мани **хоксор**, мани **бедил**, мани **гирён**, мани **озода**, мани **бехонумон**, мани **мискин**, мани **овора**, мани **бесабуру дил**, мани **ташнаҷигар**, мани **шайдо**, мани **шикаста**, мани **маҳрум**, мани **дилҳаста**, мани **дилшуда**, мани **гумшуда**, мани **меҳнатзада**, мани **зулмрасида**, мани **дилдода**.

Ба ҳар гуна ки бошам, аз **мани бадруз** напсандӣ,

Намедонам, чӣ сон меҳоҳиям, то ончунон бошам.

[II, 84]

Саломати **мани дилҳаста** дар саломии ту бошад,

Зиҳӣ саодат, агар давлати саломии ту ёбам.

[II, 101]

Маро зи моёи савдо умеди суд намонд,

Ки ёр бо **мани шайдо**, чунон ки буд, намонд.

[II, 301]

БАЪЗЕ ХУЛОСАҲО:

1. Таркиби луғавии ғазалиёти Абдуррахмони Ҷомӣ асосан тоҷикист ва унсурҳои забони бегона дар он хеле кам аст.

2. Категорияи исм, махсусан номи узвҳои бадани инсон, ҳамчун персонажи лирикии шоир, дар ғазалиёт аз ҳама бештар истеъмол шудаанд, ки аз рӯйи тақозои мавзӯии жанру услуб сурат гирифтааст ва онҳо ҳам аслан калимаҳои тоҷикианд.

3. Исмҳо на танҳо ба маънои асли ва маъмулии худ, балки ба маънои маҷозӣ дар таркиби ибораҳои байту мисраъҳо бисёр истеъмол шудаанд, ки ин яке мушаххасоти забони ғазалиёт мебошад.

4. Сифатҳо дар ғазалиёт бо мақсадҳои услуби махсуси ба вазифаи муайянкунанда-тавсифи шахсу хусусияту хислатҳои узвҳои ин предметҳои гуногун бисёр истеъмол шудаанд. Онҳо низ асосан калимаҳои тоҷикианд. Гурӯҳи зиёди ин сифатҳо мураккаб буда, бар пояи ташбеҳу истиора сохта шудаанд ва маҳсули ҷустуҷӯ ва офаридаи тафаккури шоир аст.

5. Ҷонишини «ман» дар ғазалиёт бисёр бо алокаи изофӣ омадааст ва сифату сифатҳои феълӣ муайянкунандаи он шуда омадаанд. Ба гумони мо, ин яке аз мушаххасоти ғазалиёти Ҷомист.

Манбаъ:

1. Абдуррахмони Ҷомӣ. Осори мунтахаб, Ҷ. I-II.- Душанбе, 1964.– 560с. - Саҳифаҳои даруни қавс ба ҳамин асар дахл дорад).

ТАДЖИКСКИЕ ИСКОННЫЕ СЛОВА (На примере газелей Абдурахмана Джами)

В статье обосновывается, что основной словарный фонд газелей Абдурахмана Джами составляет таджикские исконные

слова, которые до сих пор в таджикском языке являются общеупотребляемыми. Заимствованные слова в газелей поэта встречаются редко.

Ключевые слова: таджикские исконные слова, словосочетания, существительные, прилагательные

ШАРҲИ АСОСҲОИ ДАСТУРИ ЗАБОНИ ТОЧИКӢ ДАР ОСОРИ ИЛМИЮ ТАЪЛИМИИ ГУЗАШТА

Д. Ҳоҷаев, профессори ДМТ

Забон муҳимтарин нишонаи ҳастӣ ва нишонаи ҳар як халқу миллат маҳсуб меёбад. Масалан, ҳанӯз дар ибтидои асри XX яке аз бунёдгузори илму фарҳанги нав, муаллифи нахустин дастури меъёрӣ аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ Саидризо Ализодаи Самарқандӣ дар иртибот ба ин масъала гуфтааст: «Забон рукни азими миллат аст, ки ба маҳзи гум шудани забон ҳамон миллат, ки мутакаллим ба он забон аст, гум ва нопадид хоҳад шуд. Ҳеҷ миллате дар дунё наметавонад ҳастӣ ва мавҷудияти худро таъмин кунад, магар бо нигоҳдорӣ ва муҳофизати забони модарии худ. Аз ин рӯ, ҳар миллат ҳақ дорад забони модарии худро гиromӣ дорад, азиз шуморад, муҳофизат кунад, то ки аз вартаи инқироз ва нобудӣ худро халос намояд» [19, 8].

Воқеан, гузаштагони мо, алалхусус аҳли эҷод ҳамеша ва дар ҳама ҳолат забони ноби тоҷикиро гиromӣ доништа баҳри ҳифзу рушди он заҳматҳо

кашида, илми онро, яъне асосҳои қавонини забонро ҳам фаро мегирифтанд. Чунончи, муаллифи асари энциклопедӣ «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун» Воҷидалихони Мучмалӣ дар шарҳу аҳволи худ гуфтааст: «Ба умри дувоздаҳсолагӣ сайри аксаре аз кутуби форсӣ, мисли «Гулистон», «Ахлоқи муҳсинӣ», «Калилаю димна» «Маъдан-ул-ҷавоҳир», «Абвоб-ал-ҷонон» ва баъзе насрҳои муфид, мисли «Се насри Зухурӣ», «Туғро» ва баъзе маснавиҳо ва девонҳо, ки ба ҷиҳати кушоиши зеҳни мубтадиён кофист, мисли «Бӯстон», «Юсуф ва Зулайхо», «Искандарнома», «Девони Осафӣ», «Девони Заҳир» фориг гардида, саводи бинавиштхонди форсӣҳосил намудам ва дар улуми «Сарф ва наҳв» низ чанд кутуб дар сина азбар гирифтам ва аз одоби сӯҳбат ва муҳоварат баҳра ёфтам» [15, 5]. Дар воқеъ, барои азбар намудани асосҳои дастури забон ва шинохтани ҷилоҳои маъноӣ ва нозукиҳои услубии воҳидҳои забон заҳмати бисёр кашидан зарур аст. Илми забонро донишманди асри Х Абӯнаصري Форобӣ ба ду қисм ҷудо кардааст: «якум – фаро гирифтани алфозе, ки дар назди миллате дорои маънӣ аст ва шинохтани ҳудуди далолати он алфоз; дигар – шинохтани қавонини ин алфоз» [5, 61]. Ҳамчунон ки мебинем, агар маънии вожаҳо, ҳудуди далолати онҳо дар натиҷаи мутолиаи осори манзуму мансур даст диҳад, шинохти асосҳои қавонини онҳо тавассути

асосҳои дастури забон ба даст меояд. Донишманди ҳамадон Абӯалӣ Сино низ ба масъалаҳои асосҳои дастури забон эътибори махсус додааст. Масалан, ӯ дар рисолаи «Тадбири манзил» чунин гуфтааст: «Дар мартабаи аввал бояд «Қуръон»-ро биёмӯзанд ва нишонаҳои динро ба ӯ (донишомӯз. -Д.Х.) талқин кунанд ва усули қонунҳои забонро таъмин намоянд. Пас аз омӯхтани «Қуръон» ва ҳифзи қавоиди забон назар кунанд, чӣхунару саноатеро меҳаҳанд барои ба даст даровардани молу василаи маишат биомӯзанд, усулу қавоиди он риштаро таълим намоянд. Устоде, ки меҳаҳад саноат биомӯзад, бояд бидонад, ки наметавонад ба ҳар шогирд ҳар санъатеро таъмин кунад, балки ҳар кадом аз шогирдон завқу шоистагии омӯхтан ва фаро гирифтани санъати махсусро доранд. Бояд ба ҳар кас муносиби завқу истеъдодаш саноат омӯхт, вагарна таълиму тарбият натиҷаи матлуб намедихад... Мебинӣ баъзе мардум пайи балоғат мераванд ва бархе пайи наҳву бархе пайи шеър, дигаре пайи хитоба. Ҳар касе риштаи муносиби завқи худро таъқиб менамояд. Ва ҳамчунин вақте ки аз риштаҳои мухталифи забон хориҷ шуда, ба риштаҳои дигари фунуну саноеъ назар мекунӣ, мебинӣ яке илми тибро ихтиёр менамояд ва дигаре ҳандасаро. Ва ҳамин тавр

табақоти мухталифаи мардум ҳар табақае риштаи махсусеро ихтиёру таъқиб менамоянд»[2, 25].

Абӯалӣ Сино ғайр аз он ки оид ба илми савтиёт (фонетика) рисолае бо исми «Махориҷ-ул-хуруф»-ро менависад, қариб дар ҳамаи осори фалсафиаш ба масоили илми забоншиносии тоҷик таваҷҷуҳ зоҳир менамояд. Масалан, ӯ дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» фасле ҷудо кардааст, ки «Падид кардани маънии ном, куниш ва ҳарф» ном дорад.

Абӯалӣ Сино бунёди грамматикии калимаҳоро аз лафзи муфрад доништа чун забоншиносони Юнони бостону араб тамоми калимаҳои муфрадро ба се ҳисса ҷудо кардааст. Чунончи, ӯ мегӯяд: «Ҳар лафзи муфрад ё ном бувад ё куниш ё ҳарф. Ва ба тозӣ номро «исм» хонанд ва мар кунишро наҳвиён «феъл» хонанд ва мантиқиён «калима» хонанд. Ва исму калима – ҳардуро маънӣ тамом бувад, чунон ки агар касе пурсад, ки «Киро дидӣ?» Гӯӣ: «Зайдро». Ҷавоб тамом бувад. Ва агар касе пурсад, ки «Зайд чӣ кард?» Гӯӣ «Бирафт». Ҷавоб тамом бувад. Ва аммо ҳарфро маънии тамом набувад, чунон ки агар гӯянд: «Зайд кучост?» Гӯӣ «Ба» ё «Бар» ё гӯӣ «Андар» ҳеҷҷавоб набувад, то нагӯӣ «Ба хона», «Андар масҷид» ё «Бар бом» [1, 34]. Чунон ки мебинем, дар ин тавзеҳи Абӯалӣ Сино моҳияти асосии ҳиссаҳои нутқ ва гурӯҳбандии онҳо равшан баён шуда, тафовуту хосияти барҷастаи дастурии ҳиссаҳои мустақилу ёридиҳандаи нутқ мушаххас карда шудааст.

Пас аз ин маълумоти мушаххас Абӯалӣ Сино фикрашро идома дода, тафовути исму (ном) феълро

(куниш) нишон дода чунин мегӯяд: «Лекин фарқ миёни исму калима он аст, ки исм далел бувад ба маънӣ ва далел набувад ба кайии он маънӣ, чунон ки гӯӣ : «мардум» ва «дӯстӣ». Ва аммо калима далел бувад бар маънӣ ва кайии он маънӣ, чунон ки гӯӣ «Бизад», ки далел бувад бар «задан» ва бар он ки андар замони гузашта бувад ва ҳамчунон чун гӯӣ «Бизанад» ва ҳамеша делел бувад бар касе, ки он маънӣӯро бувад, чун «зананда» ё «хазанда». Вале он кас ё он чиз муайян набувад, ки донӣ, ки кадом аст» [1, 34]. Дар ин тавзеҳи Абӯалӣ чизи муҳим он аст, ки илова ба корбурди истилоҳоти забоншиносӣӯ категорияи замонро чун аломати барҷастаи феъл нишон додааст, ҳамчун муҳаққиқ ба категорияи шахсу шумора ишора карда фоил – субъекти ҷумларо, ҷудо намудааст. Абӯалӣ Сино оид ба калимаҳои сохта (ноинсон), мураккаб (Абдуллоҳ), таркиб (дар хона), ибора (мардуми доно), ҷумла (Мардум доност) низ изҳори андеша кардааст. Дар мавриди ҷумлаҳои мураккаб низ Абӯалӣ Сино вобаста ба шарҳи мавзӯоти мантиққоидаҳои ҷолибе дорад. Чунон ки ӯ дар рисолаи «Мантиқ»-и «Донишнома» зимни шарҳи қазияҳои шартии маттасил (пайваст, ҳампахлӯ – Д. Х.) ва мунфасил (ҷудо–Д.Х.) мулоҳизае рондааст, ки ба хусусиятҳои сохторию маъноии ҷумлаҳои мураккаб иртибот дорад. Ӯ барои қазияи шартии муттасил мисоли зеринро меорад: «Агар офтоб барояд, рӯз бувад». Аз рӯи шарҳи мантиқии Абӯалӣ Сино ҳиссаи «Агар офтоб барояд» муқаддам буда, «рӯз бувад» тоӣ аст. Дар илми наҳви имрӯза

ҳиссаи «Агар офтоб барояд» ҷумлаи пайрави шартӣ буда, ҳиссаи «рӯз бувад» сарҷумла мебошад. Дар воқеъ, аз нигоҳи мантиқӣ аввал амали ҷумлаи пайрав сар мезанад (муқаддам аст) ва баъд амали сарҷумла (натиҷа аст), аммо барои илми наҳв ҷиҳати созмонӣ ва муносибати грамматикӣ ҷузъҳо муҳим аст: ҳиссае, ки аз нигоҳи сохтор мустақилияти бештар дорад, ҷумлаи асосӣ (сарҷумла) буда, ҳиссаи дигар ҷумлаи пайрав (тобеъ) мебошад.

Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки Абӯалӣ Сино ба ин ҷиҳат низ эътибор додааст. Бинобар андешаи ӯ дар ҷумлаи «Агар офтоб барояд, рӯз бувад» ду қазия, яъне ду ҷумла аст: яке – «Офтоб барояд», дигаре – «Рӯз бувад», лекин, – мегӯяд Абӯалӣ Сино, лафзи шарт муқаддамро аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ «Агар офтоб барояд», бо андар омадани лафзи «агар» ин сухан аз қазиятӣ озод бишуд, то на рост асту на дуруғ. Ва лафзи ҷавоб (сарҷумла – Д. Х.) мар томиро аз қазиятӣ бибарад, зеро ки чун гӯӣ «Он гоҳ рӯз бувад» ҳам на рост буваду на дуруғ» [1, 37].

Аз нигоҳи наҳви муосир низ ҷумлаи «Агар офтоб барояд, он гоҳ рӯз бувад» ҷумлаи мураккаби тобеъ аст, ки ҳиссаҳои он танҳо дар ҳамбастагӣ, ба қавли Абӯалӣ Сино, дар қолаби муттасил чун воҳиди ягонаи томи наҳвӣ вазифа адо менамояд.

Ба ҳамин тариқ, дар давраи баитмомрасии таҳаввулотӣ низоми грамматикӣ араб (асри X) аз нав оғози илми забоншиносии классикӣ тоҷикро донишманди энциклопедист Абӯалӣ Сино гузошт.

Албатта, назарияи забоншиносии Абӯалӣ Сино баҳси сирф забоншносии набуда, балки ба андешаҳои фалсафӣ омехта мебошад, ки ин равиши таҳқиқ ба анъанаи Юнони Қадим иртибот дорад. Ин равишу анъана дар илми забоншиносии рус низ дида мешавад. Илми забоншиносии рус низ ибтидо мегирад аз таълимот дар бораи ҳиссаҳои нутқ. Баъдтар соли 1757 М. В. Ломоносов «Российской грамматики»-ро менависад. Маълум аст, ки М. В. Ломоносов олими физик – астраном буд.

Мо идомаи афкори забоншиносии Абӯалӣ Синоро дар таълимоти файласуфи дигар Носри Хисрав мебинем. Ин донишманди тавоно дар ду асари худ «Зод-ул-мусофирин» ва «Ҷомеъ-ул-ҳикматайн» андешаҳои ҷолибе оид ба қавлу калом ва анвои ҷумлаҳои сода баён кардааст. Минбаъд идомаи афкори забоншиносии тоҷикро дар осори адабию фалсафии донишманди асри XIII Ҳоҷа Насируддини Тӯсӣ мебинем. Ин донишманди фарзона дар ду асараш «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иқтибос» бисёр масъалаҳои баҳши савтиёт ва вожашиносиро матраҳ сохтааст. Донишманди дигари ҳамин аср Шаси Қайси Розӣ бо таълифи «Ал-муъҷам» аз зарурияти таҳияи рисолае аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ сухан ба миён оварда, вобаста ба илми қофия асосҳои дастури забони тоҷикӣ, хусусан баҳши калимасозиро ба сурати мушаххас поягузорӣ кардааст. Чунончи, *ӯ* оид ба пасвандҳои (суффиксҳо) -ча (боғча), -лох (санглох), -манд (донишманд), -гор (омӯзгор), -гар (заргар), -ор (гуфтор), -сор (кӯҳсор), -вар (хунарвар), -ур (ранчур), -

зор (киштзор), -дор (обдор), -нок (ғамнок), -ак (писарак), -ум (дуввум), -фом (сурхфом) -он (хандон), -дон (қаламдон), -ан (рафтан), -истон (кӯхистон), -бон (боғбон), -сон (мардумсон), -гун (гандумгун), -ин (симин), -а (чашма, даста), -ӣ (хӯрданӣ), -дес (мардумдес, турунчдес), -ват (хурват), -бом (сурхбом) ... тавзеҳоти муҳиме овардааст. Дар асрҳои баъд ҳам анъанаи шарҳу тавзеҳоти масъалаҳои забоншиносӣ ва таҳияи фаслномаю рисолаҳои таълимӣ аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ идома меёбад. Масалан, Атоулло Маҳмуди Ҳусайнӣ дар «Бадоеъ-ус-саноеъ» вобаста ба санъатҳои лафзӣ маънавӣ бисёр ҳодисаҳои забониро тавзеҳ додаст. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ шарҳи «Сарфу наҳв»-и Ибни Ҳочибро бо исми «Ҷавоиди Зиёия» навиштааст.

Бояд таъкид кард, ки агар асоси дастурнигориро дар асри XIII Шамси Қайси Розӣ гузошта бошад, амалан онро дар асри XVI донишманди фарзонаи улуми адабӣ Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ бо таълифи асари таълимиаш «Ҷаҳор гулзор» нишон дод. «Ҷаҳор гулзор»-ро Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ бо дастури Убайдуллоҳони Шайбонӣ ба мақсади зуд савод баровардани мубтадиён, яъне навомизон, ба таъбири имрӯза синфҳои ибтидоӣ таълиф кардааст. Ин дастури таълимӣ ҳамчунон ки аз номаш маълум аст, аз ҷаҳор гулзор таркиб ёфтааст. Гулзори аввал аз панҷ гул иборат аст ва ҳар гуле ба ягон масъалаи муҳимми асосҳои дастури забони тоҷикӣ бахшида шудааст:

Гули аввал: Дар баёни тақсими асмой ҳуруфи таҳачҷӣ ва тафсили забони форсӣ;

Гули дуом: Дар асмой ҳаракат, саканот ва ақсоми афъол;

Гули сеюм: Дар ташреҳи анвои ҳуруфи муфрада, мураккаба ва тағйиру табдили баъзе ҳуруф;

Гули чаҳорум: Дар тақсими изофат ва қойидаи маҳмул бар қалб;

Гули панҷум: Дар тафсили имола ва тарҳим ва қойидаи мутафарриқот ва асмо ва ғайра. Гулзори дуом аз ду гул иборат буда, гули аввал дар саноеъи лафзӣ, гули дуом дар саноеъи маънавӣ мебошад.

Гулзори сеюм низ муштамили ду гул аст, ки гули аввал дар ибтидои шеър ва ақсоми назм буда, гули дуом дар арӯз мебошад. Гулзори чаҳорум аз се гул иборат аст: гули аввал ташбеҳ, гули дуом истиёра, гули сеюм дар қавофӣ. Чунон ки аз феҳристи ин дастури таълимӣ бармеояд, асосан панҷ гули гулзори якум фарогири масъалаҳои асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ аст, вале зимни шарҳи масъалаҳои дигари се гулзор оид ба ҳодисаҳои фонетикӣ, лексикӣ забон бисёр маълумотҳои боарзиш оварда шудаанд.

Дар асри XVII ду луғати муътабар навишта шудааст: яке «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ»-и Ҷалолиддин Ҳусайни Инҷу (1608), дигаре «Бурҳони қотеъ»-и Муҳаммад Ҳусайн Ибни Хала фат-Табрезӣ (1652). Инлуғатҳо арзиши баланди лингвистӣ дошта, манбаи

муҳимми шинохти вазъи афкори забоншиносии тоҷик дар асри XVII маҳсуб меёбанд. Дар муқаддимаи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» бо исми «Ойин» якҷанд фасле ҷой дода шудааст, ки муҳимтарин қойида ва қонунҳои асосҳои дастури забони форсии тоҷикиро фаро мегиранд. Аз ин ҷост ки мо метавонем бигӯем, ки «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» пас аз «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва «Ҷаҳор гулзор»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ як навъ дастур аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ буда, дар рушди афкори забоншиносии тоҷик ва таҳияи асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ нақши арзанда гузоштааст. Масалан, дар «Ойин»-и нухуми муқаддимаи «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» оид ба як даста пасвандҳои калимасоз ба мисли: -манд (хирадманд), -ванд (Худованд), -гор (хидматгор), -вар (тоҷвар), -ур (муздур), -лох (девлох), -сор (намаксор, кӯҳсор), -зор (гулзор), -бор (ҳиндбор) ва ғ. маълумот дода шудааст.

Дар Фарҳанги «Бурҳони қотеъ» низ мисли «Фарҳанги Ҷаҳонگیرӣ» маълумотҳои дастурии дар муқаддима бо номи «Ҷойида» оварда шудааст. Масалан, муаллиф дар «Ҷойидаи якум» мегӯяд, ки забони форсӣ аз **ҳафт** хел ё гуна иборат аст, ки ҷаҳортои он **матрук** (мурда) аст ва он забони **ҳиравӣ, сакӣ, зобулистонӣ ва суғдӣ** бошад ва се забони дигар мутадовил ва он **дарӣ, паҳлавӣ ва порсӣ** бувад. Ғайр аз

ин оид ба калимасозӣ низ шарҳу тавзеҳи муфиде дар ин луғат оварда шудааст. Дар асри XVIII ягона манбае, ки то ҳоҷе вазъи афкори забоншиносӣ ва ҳолати дастури забони форсии тоҷикиро аз рӯйи он муайян кардан мумкин аст, фарҳанги «Чароғи ҳидоят»-и Сирочиддин Алихони Орзу мебошад, ки соли 1734 таълиф шудааст. Дар бораи сабаби таълифи фарҳанг, муҳтаво ва сохтори он ҳуди муаллиф чунин гуфтааст: «Махфӣ намонад, ки луғоти мундариҷаи ин китоб ду қисм аст: қисми аввал алфозест, ки маънии он мушкул бувад ва аксари аҳли Ҳинд бар он иттилоъ надоштанд; қисми дуввум луғоте, ки маънии он агарчи маъруф ва маъмул бувад, лекин дар саҳеҳ будани он аз рӯзмарраи фусаҳи аҳли забон баъзе тардид ба ҳам расида, пас мустанадот аз ашъори асотиза дароварда шуд, ки саҳеҳ аст. Чун бархе аз форсигӯни Ҳиндро тасарруфи гунае дар забони форсӣ ба сабаби ихтилооти забони ҳиндӣ даст дода, овардани баъзе алфози қазой бар соҳиби таҳқиқ зарур аст. Пас ин нусха муфид аст мар форсигӯни Ҳиндро, на забондонони Эрон ва Туронро. Бар хилофи луғоти қадима, ки дар аксари он забондонон ва ғайри забондонон мусовист, балки дар ин нусха баъзе аз алфоз аст, ки аз чанд каси забондонон таҳқиқ карда шуд ва онҳо дар ҷавоб очиз шуданд, охири кор аз ҷойи дигар ба таҳқиқ пайваست» [20, 16].

Дар асри XIX вазъи афкори забоншиносии тоҷик ва таҳияи дастурҳои таълимӣ хеле беҳтар мешавад. Дар ин асар, аз як тараф, якҷанд луғати тафсирии муътабар навишта шуда бошад, аз сӯйи дигар, чанд рисола аз асосҳои дастури забони форсии тоҷикӣ таҳия мешаванд. Ин осор бозгӯии он аст, ки таваҷҷуҳ ва таҳқиқу баррасии масъалаҳои марбути забоншиносӣ бештар мегардад. Ба сифати намуна метавон аз фарҳангҳо «Ғиёс-ул-луғот» ва аз рисолаҳои таълимӣ «Рисола дар сарфу наҳв ва имло»-и Ҳоҷӣ Каримхони Кирмонӣ ва «Матлаъ-ул-улум ва маҷмаъ-ул-фунун»-и Воҷидалихони Мучмалиро ном бурд. Ба ҳамин тариқ, чунон ки аз ташреҳу бозгӯии чанд рисолаю дастурҳои асри миёнагӣ ва классикӣ аён гардид, дастури забон як чизи содаю одӣ нест ва ҳар кас ки бихоҳад навиштани сухан гуфтани меъёрро бидонад, бояд сарфу наҳви забони худро биомӯзад. Дастури ҳеҷ забон осон нест. Маълум аст, сабаби ғоии забон эҳтиёҷоти инсон ба баёни мақсад аст. Аз ин рӯ дастури забон ҳам набояд даступогир бошад. Дастури забон раҳнамое аст барои фаро гирифтани қонунҳои илми забон ва дар ин азмина азбар кардани донишҳои дигар.

Рӯйхати адабиёти истифодашуда:

1. Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 1. – Душанбе, 1980. – С. 29-139.

2. Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 2. – Душанбе, 1983. – С. 228-245.
3. Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 4. – Душанбе, 1992. – С. 21-77.
4. Абӯнасири Фарохӣ. Нисоб-ус-сибиён. – Душанбе, 1993. – 22 с.
5. Абӯнасири Фарохӣ. Эҳсоъ-ул-улум. – Техрон.
6. Айни С. Оид ба вазъи забоншиносии тоҷик. // Шарқи сурх, 1952, №6. – С. 3-8.
7. Ализода С. Сарфу наҳви тоҷикӣ. – Душанбе, 2006. – 79 с.
8. Виноградов В. В. История русских лингвистических учений. – М., 1978. – 387 с.
9. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 3. – Душанбе, 1989.- 225 с.
10. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 1 – Душанбе, 1987. – 480 с.
11. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 2 - Душанбе, 1988. - 416с.
12. Насируддини Тӯсӣ. Асос-ул-иктибос. – Техрон, 1323 ҳ. – С. 8-48.
13. Насируддини Тӯсӣ. Меъёр-ул-ашъор. – Душанбе, 1992. – 152 с.
14. Носири Хусрав. Ҷомеъ-ул-ҳикматайн. Куллийёт. Ҷилди 1. – Душанбе, 1991. – С. 5-220.
15. Омӯлӣ Маҳмуд. Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-фан. – Техрон, 1381 ҳ. 595 с.
16. Саймуддинов Д. Вожашиносии форсии миёна. Душанбе, 2001. 275 с.
17. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор – Душанбе, 1998. – 116 с.
18. Хоҷаев Д. Гуфтори накӯ кӯҳан нагардад. – Душанбе, 2011.- 229 с.
19. Хоҷаев Д., Гулмуродзода П. Муаллифи нахусткитоби дарсии «Сарфу наҳви тоҷикӣ» // Ахбори Академияи илмҳои Ҷумҳурии Тоҷикситон, 1991, № 2. – С. 5-12.

20. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷикӣ дар асрҳои XVII-XVIII. Забон – рукни тоат. – Душанбе, 2013. – С. 3-17.
21. Ҷомӣ Абдурраҳмон. Шарҳи Ал-Ҷомӣ. – Пешовар. Покистон, 1917.

Анат.

ЛУҒОТИ ОМИЁНАИ МУШТАРАКИСТЕЪМОЛ ДАР ЗАБОНИ САРИКӢЛӢ ВА ГӢЙИШӢОИ ЗАБОНИ ТОӢИКӢ

*Ш. Кабиров, Х. Кабиров,
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон*

Перомуни муқаррар ва муайян намудани пайванду муштаракоти генетикии қавмҳову халқиятҳо дар баробари илмҳои таърихиву бостоншиносӣ ва мардумшиносӣ илми забоншиносӣ низ нақши умда дорад. Ба асоси баррасии маводи забонӣ муҳаққиқони соҳа метавонанд, ки на танҳо ҳешигарии забонҳо, балки қаробату пайванди генетикии халқҳоро дар марҳалаҳои гуногуни таърихӣ ба таври эътимодбахш муайян намоянд.

Яке аз ҳавзаҳои, ки теъдоди забону гӯишҳо хеле зиёд ва вижагиҳои этникӣ ва забонии онҳо хеле печидаву мураккаб буда ва, ба ифодаи И.И. Зарубин, «калобаи забонҳо»-ро мекӯнад [Зарубин, 314], ҳавзаи Ҳиндукуши Шарқӣ мебошад ва ин вазъи мавҷуда, пеш аз ҳама, ба мавқеияти ҷуғрофӣ ва вазъияти забонии ақвоми минтақаи мазкур вобаста мебошад.

Муҳақиққони шаҳир А.Л. Грюнберг ва И.М. Стеблин–Каменский, бо дарназардошти вижагиҳои забонӣ ва этникӣ, қаробату умумияти забону ғӯйишҳои минтақаи Ҳиндукуши Шарқиро мадди назар гирифта, се ҳавзаи (ареали) этнолингвистӣ: 1. Ҳавзаи Бадахшони шарқӣ; 2. Ҳавзаи кофирӣ (соли 1895 Кофиристон Нуристон номгузорӣ шуд); 3. Ҳавзаи дардиरो муқаррар намудаанд [Грюнберг..., 276-283].

Забоншиноси тоҷик А. Мирбобоев, ки солҳо боз ба таҳқиқи этнолингвистии забону ғӯйишҳои минтақаи Ҳиндукуши Шарқӣ машғул мебошад, мавҷудияти чор ҳавзаи забонӣ: 1. Ҳавзаи этнолингвистии Кӯҳистони Бадахшон 2. Ҳавзаи этнолингвистии Бадахшони Шарқии Афғонистон; 3. Ҳавзаи этнолингвистии Туркистони шарқӣ (Синтзян); 4. Ҳавзаи этнолингвистии Покистони шимолиро қайд намуда, ду забони помирӣ–вахонӣ, сарикӯлӣ ва ҳамчунин забонҳои уйғурӣ ва чиниро низ ба ҳавзаи этнолингвистии Туркистони Шарқӣ дохил намудааст [Мирбобоев, 59–70].

Бояд гуфт, ки дар остони Синзяну Уйғур 40 қавму халқиятҳо зиндагӣ мекунанд, яъне дар ин ҳавза забонҳои ақаллиятҳои миллии дигар низ роиҷанд, вале, ба истиснои забонҳои сарикӯливу вахонӣ, дигар забонҳо ба хонавода (оила) ва гурӯҳҳои забонҳои ғайриэронӣ тааллуқ доранд. Лекин дар қатори забонҳои сарикӯлӣ ва вахонӣ аз теъдоди зиёди забонҳо танҳо номбар шудани забонҳои уйғурӣ ва чинӣ аз ҷониби А. Мирбобоев шояд нуфуз ва таъсири бештари

забонҳои мазкурро дар ин ҳавзаи мазкур мадди назар гирифта бошад.

Ба асоси вижагиҳои забонӣ забони сарикӯлӣ дар доираи иттиҳоди забонҳои помири ба гурӯҳи забонҳои шуғнонӣ– рӯшонӣ бештар наздик буда [Пахалина, 1966, 3], лекин бо сабаби аз ҳамгурӯҳҳои худ (шуғнониву рӯшонӣ) дур будан ва бо онҳо робита надостан қаробат байни забонҳои мазкур таназзул ёфта ва баръакс, чун бо вахониён дар як ҳудуд зиндагӣ ва фаъолияти муштарак доранд, бинобар ин таъсири мутақобилаи ин ду забон ба ҳамдигар назаррас мебошад [Пахалина, 1971; Нозимов, Кабиров, 289-293].

Барои муайян намудани умумият ва қаробати генетикии забони сарикӯлӣ бо забони тоҷикии Тоҷикистон ба муштаракистеъмолии як силсила вожаҳои омиёна (халқӣ-гуфтугӯӣ) рӯ овардем, зеро ки вожаҳои омиёна аз асолат ва бунёди забон дарак медиҳанд. Чунончи:

Калимаи **бичак** (*bičak*) дар забони сарикӯлӣ барои ифодаи бузғолаи то яксола истифода мешавад. Калимаи мазкур ба шакли **бича** айнан барои бузғолаи то яксола дар гӯйиши тоҷикони ҷануби шарқии Тоҷикистон мустаъмал аст.

Калимаи **чапиш** (*čapiš*) низ чун муродифи бичак дар забони тоҷикони Чин мустаъмал буда, вожаи мазкур дар гӯйиши зикршуда ба ҳамин маъно, вале дар шакли **чапишак** мавриди истифода қарор дорад. Дар забони омиёнаи ҷануби шарқии Тоҷикистон баъзан

духтарбачаи шӯху беқарорро, ки ин хислат хоси бузғола мебошад, ўро кинояомез чапишак мегўянд.

Вожаи *пиш* (*piš*)– муродифи *гурба*, дар забони сарикўлӣ маъмул буда, вале дар гўйиши тоҷикон ба шакли *пишак* ба кор бурда мешавад. Дар ибораи рехтаи *пишақро пиш(т) гуфтан* вожаи *пиш (т)* на барои ифодаи гурба, балки вақти садо кардани гурба, яъне ҳангоми рондан, пеш кардан *пиш (т)* ва ҳангоми сўйи худ майл кунондону даъват кардан ба шакли тақрор *пиш–пиш* корбурд мешавад.

Вожаи *кампир* (*kampir*) ба сифати муродифи калимаи адабии *пиразан* дар забони гуфтугўйи тоҷикон роиҷ мебошад.

Айнан ба ҳамин маъно дар забони тоҷикони сарикўлӣ низ дар истеъмол аст. Лекин дар забони гуфтугўйи тоҷикон вожаи мазкур боз маънои иловагӣ касб кардааст. Яъне, баъзан мардони калонсол нисбат ба ҳамсарони худ ҳангоми муроҷиат аз вожаи кампир, яъне завҷа (Фарҳанги гўишҳо..., 315) истифода мекунанд, ки ин маънои иловагӣ (маҷозӣ) дар байни тоҷикони Чин ба мушоҳида намерасад.

Вожаи *адл(адли)*(*adl//adli*) хоси гўиши ҷануби шарқии Тоҷикистон буда, ба маънои *рост, расо, бехато* (тир *адл* дар пешониаш зад) хеле маъмул мебошад. Вожаи мазкур айнан ба ҳамин маъно дар забони тоҷикони сарикўлӣ низ истифода мешавад.

Дар забони сарикўлӣ барои ифодаи *ифлосӣ* ва *чиркинӣ* вожаи *ғажд*(*γaxd*) мустаъмал буда, дар забони мардуми минтақаи Кўлоб низ вожаи *ғажд* (ғайҷӣ) ҳамчун муродифи ифлосиву чиркинӣ корбурд мешавад.

Сабзӣ дар ҳудуди Тоҷикистон ба сифати калимаи адабӣ пазируфта шудааст, вале калимаи мазкур дар забони омиёнаи қисмати шимоли Тоҷикистон бо муродифи **зар(д)чома** ва дар минтақаи ҷануби Тоҷикистон бо калимаи зардак(**zardak**) ифода мешавад. Тоҷикони Чин ҳам сабзиро чун тоҷикони ҷануби Тоҷикистон зардак мегӯянд.

Калимаи **калма(kalta)** муродифи калимаи адабии **кӯймоҳ** буда, дар забони гуфтугӯйии тоҷикони Тоҷикистон ва дар забони тоҷикони сарикӯлӣ роиҷ мебошад.

Вожаи **албастӣ (albasti)** (барои ифодаи зани шаттоҳу шарир, шайтон ва **барзангӣ (barzangi)** (барои ифодаи махлуқи аъҷуба, нисбати шахси бадҳайбати азимчусса) айнан ба ҳамин маъноҳо дар забони сарикӯлӣ корбурд мешаванд.

Калимаи **боҷа(bāja)**, ки дар осори классикӣ барои ифодаи **равзан, дарича, бодгир** (ФЗТ, ҷ. I. 209) мустаъмал буд, ҳоло дар забони муосири тоҷикӣ барои ифодаи ин маъноҳо матрук шуда, ба маънои нав, ба сифати ҳамгун (омоним) барои ифодаи шавҳарони хоҳарон нисбат ба ҳамдигар (дар забони русӣ– свояк) мустаъмал мебошад.

Вожаи мазкур дар забони сарикӯлӣ бошад, ба шакли **баҷо(bajā)** роиҷ буда, вале барои ифодаи **шавҳари хоҳар**, яъне **язна** (шурин) истифода мешавад (Пахалина, 19).

Вожаи **дарав (daraw)** ба маънои зуд, дарҳол, **фавран** ҳам дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ва ҳам дар забони сарикӯлӣ ҳаммаъно ва дар истеъмол мебошад.

Нони чаппотӣ як навъ нони тунук буда, дар байни мардуми ҷануби Тоҷикистон хеле маъмул мебошад. Чунин нони тунукро тоҷикони Чин низ *чапотӣ (čarāti)* мегӯянд.

Дар забони сарикӯлӣ муродифи калимаи адабии *махбус* вожаи *бандӣ (bandi)* роиҷ аст. Дар гӯйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ низ нисбат ба *махбус* бандиро истеъмол менамоянд.

Воқеан, қобили зикр аст, ки чун дар собиқ дар зиндонҳо дасту пойи шахси муҷримро бо банд баста, нигоҳмедоштанд, аз ҳамин лиҳоз онро *бандӣ* (бо банд басташуда) меномиданд.

Вожаи омиёнаи *каштал* муродифи *ғиребони* забони адабӣ буда, дар гӯйишҳои ҷануби Тоҷикистон бо ҷилову тобиши манфӣ корбурди зиёд дорад (*аз каштал гирифта*). Калимаи мазкур дар забони сарикӯлӣ ба шакли *кашталък (kaštaluk)* маъмул буда, лекин барои ифодаи *гарданпеч* (шарф) истифода мешавад.

Дар забони сарикӯлӣ *атфол* бо таркибҳои *бачкач (baškač)*, *бало чақо* ва вожаи *зудбуд* ифода мешавад. Аз муродифоти мазкур *балочақо* иқтибос аз туркӣ (уйғурӣ) буда, вожаи *зудбуд* хоси забони сарикӯлист. Лекин таркиби *бачкач*, ки дар забони омиёнаи тоҷикон ба шакли *бачаву кача* мустаъмал аст, *бачкач* муҳаффафи бачаву кача буда, мисли таркибҳои *чой -пой, қанд -панд, дору -пору, нон -пон* ва ғ. ташақкул ёфтааст.

Дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба ҷойи калимаи *хусур* вожаи *надарарӯс* роиҷ аст. Ҳол он ки вожаи мазкур дар осори классикӣ маъмул буда, дар

«Фарҳанги забони тоҷикӣ» омадааст: *Хусур* –падарзан; падаршӯй ва аз Фирдавсӣ ин байт шоҳид оварда шудааст:

Ба дил гуфт: Бо ин сухан ҷанг нест,

Чу Шангул *хусур* бошадам, нанг нест [ФЗТ, Ҷ. II., 511].

Дар забони форсӣ низ вожаи *хусур* муроди *падарзан*, *падаршавҳар* сабт шудааст [Ҳасан Амид, 431].

Имрӯз вожаи *хусурро*, ки аз он калимаҳои хусурбача, хусурбурда сохта шудаанд ва дар ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ серистеъмоланд [Фарҳанги ғӯишҳо..., 778], чун вожаҳои омиёна пиндошта, дар забони адабии калимаҳои *падарарӯсу додарарӯс* мавриди истифода қарор доранд.

Ин вожаи классикӣ дар забони тоҷикони сарикӯлӣ маҳфуз монда, бо каме тағйири овозӣ, яъне ба шакли *хасур* (*xasur*) роиҷ мебошад.

Ҳамин тариқ, аз силсилаи калимаҳои омиёнаи забони тоҷикӣ таҳлилу баррасии андаки онҳо собит менамояд, ки забони сарикӯлӣ ба забони тоҷикӣ пайванди зичи генетикӣ дошта ва бесабаб нест, ки тоҷикони сарикӯлӣ худро боифтихор *тоҷик* мегӯянд.

АДАБИЁТ:

1. Грюнберг А.Л., Стеблин– Каменский И.М. Этнолингвистическая характеристика Восточного Гиндукуша // Проблемы картографирования в языкознании и этнографии.– Л., 1947, с. 276-283.
2. Зарубин И. И. Вершикское наречие канджутского языка // Записки коллегии

востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук.–Т.2, вып.2.–Л., 1927, с.314.

3. Мирбобоев А. Назаре ба таҳаввули забонҳои эронии минтақаи Ҳиндукуши шарқӣ//Номаи Пажӯҳишгоҳ.– Душанбе, 2002, №2, с.59–70.
4. Нозимов А. А., Кабиров Х.Ш. Назаре ба сарнавишт ва забони тоҷикони муқими Чин // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон.–Душанбе, 2011, №8 (72) с. 289-293.
5. Пахалина Т.Н. Сарыкольский язык.– М.: «Наука», 1966.
6. Соколова В.С. Генетические отношения язгулямского языка и шугнанской языковой группы.–Л., 1967.
7. Соколова В.С. Генетические отношения мунджанского языка и шугнано– язгулямского группы.– Л., 1973.
8. Фарҳанги ғӯишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. Мураттибон: Маҳмудов М., Ҷураев Ғ., Бердиев Б.– Душанбе, 2012.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ.–М., ҷ.І, 1969.
10. Фарҳанги забони тоҷикӣ.–М., ҷ. ІІ, 1969.
11. Ҳасан Амид. Фарҳанги Амид.–Техрон, ҷопи шашум, 1351 ҳ.

Семантические категории в языке газели

В статье научное понятие «значение» как важный лингвистический элемент и атрибут слова и знака подвергается анализу и интерпретации с учетом основных языковых категорий данного понятия. Далее автор на материалах языка газелей таджикской классической литературы рассматривает две основные семантические категории – эджоз, итноб и мусовот

(сравнение) с привлечением научных фактов и удачных примеров.

Ключевые слова: семантика, значение, слова, риторика, поэтическая речь, эджоз, итноб, сравнение, повтор слов, особенности значения слов, понятие.

Ejозand itnobas semantic category

This article is devoted to the analysis and interpretation the scientific concept "meaning" as the important linguistic element and attribute of the word and a sign taking into account the main language categories of this concept. Further the author considers two main semantic categories on materials of language of gazelles of the Tajik classical literature– ejоз and itnob with attraction of the scientific facts and successful examples.

Keywords: semantics, meaning, words, rhetoric, poetic speech, ejоз, itnob, repetition of words, features word meaning, conception.

Сведение об авторе: доцент кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета, тел: 918 80 84 67, E-mail: salomov1967@mail.ru

КАТЕГОРИЯҲОИ МАЪНОӢ ДАР ЗАБОНИ

ҒАЗАЛ

Саломов М., дотсенти ДМТ

Маонӣҳаргиз андар ҳарф н-ояд,

Ки баҳри қулзум андар зарф н-ояд.

(Шайх Маҳмуди Шабистарӣ)

Маъно ба ҳайси яке аз мафҳумҳои муҳими семантикӣ дар раванди инкишофи маъноии калимаҳо бунёд ёфтааст ва дар улуи филологии классикии форсу тоҷик бо номи *илми маонӣ* пазируфта шудааст. Пеш аз ҳама, бояд зикр кард, ки масъалаи шинохти маъно дар назди аҳли илм масоили мубраме ба ҳисоб мерафт, зеро надониш ва ё нафаҳмидани маъноӣ воҳидҳои забон боиси нафаҳмидани нутқ дар гуфтор ва ё матне дар навиштор мегардид. Бинобар ин, илми шинохти маъно зухур кард ва ба тадриҷ дар низоми илмии худ воҳидҳои маънодори забон – калима, ибора, ҷумла ва матнро ба як низоми муайян даровард.

Тавре ки дар боло зикр кардем, илми маонӣ яке аз он илмҳост, ки ба воситаи он чигунагии кайфияти мутобиқати калом бо тақозои ҳоли мақом шинохта мешавад.

Дар аксари тадқиқотҳое, ки дар самти тадқиқи илми маонӣ сурат гирифтаанд, онро ба ду бахш тақсим намудаанд, ки онҳо ба таври зайланд:

- 1) Бахши аввали илми маонӣ дар мавриди мутобиқати суҳан бо ҳоли шунаванда ва муносибати он бо замонӣ макон баҳс мекунад.

Ин бахш эҷоз, итноб, мусовот, таъкиду тарки таъкид ва монанди инҳоро фаро мегирад.

- 2) Бахши дуҷуми ин илм дар бораи маъноӣ вожаҳо баҳс мекунад. Яъне дар ин бахш аввалан, маонии луғавию дастурии вожаҳо, маонии зоҳирии онҳо таҳлил мегардад ва сониян маъноӣ ботинӣ ё пӯшидаи вожаҳо мавриди баҳс қарор мегирад.

Ҷойи тазаккур аст, ки маҳз хусусиятҳои дар баши дуҷум инъикосгардида боиси он гардидааст, ки ин илмро илми маонӣ номанд.

Мутобиқати суҳан дар забони шеър яке аз рукнҳои асосӣ ва талаботҳои муҳим ба шумор меравад. Ҳар як шоир зимни эҷод бояд ба ин ҷанбаи маъноӣ таваҷҷуҳ зоҳир кунад. Аз таҳлилу баррасии осори илмӣ илми маонӣ маълум гардид, ки эҷоз, итноб, мусовот, таъкиду ғайритаъкид унсурҳои бахши аввали илми маонӣ ба шумор мераванд. Бинобар ин таҳлили онҳо барои муайян кардани мавқеи вожаҳо дар низоми забони шеър ва маҳсусан, ғазал аз аҳамияти ҳолӣ наҳаҳад буд.

Эҷоз дар луғат ба маъноӣ кӯтоҳ кардан ё кӯтоҳ овардан аст. баёни маънӣ аст дар кӯтоҳтарин лафз ва ба иборати дигар овардани лафзи андак аст барои маънии бисёр, ки, албатта, бояд ба расоии суҳан кумак кунад [2,79]. Эҷоз масдари боби афъол аст. Бо эҷоз калом ба гунае ироа мешавад, ки алфози он нисбат ба муҳтавои он камтар аст. Ба таъбири дигар, ҳар гоҳҷаҷми лафз нисбат ба маъно, ки ифода мекунад, камтар бошад, он лафзро мӯъҷаз ва адои онро эҷоз мегӯянд. Дар фанни

балоғат эҷоз он аст, ки сухан бо ҳаҷми кам ва кӯтоҳ маъно ё маонии бисёро ба мухотаб тафҳим кунад. Машрут бар он ки муносиби ҳолу мақом буда ва бо истеъдоди мухотаб ҳамоҳанг бошад [4, 216].

«Эҷоз дар истилоҳи маонӣ он аст, кидар аини рӯшану расо будани сухан маънои он бештар ва густурдатар аз миқдори вожаҳое бошад, ки ба кор рафтаанд» [6, 256].

Аз байтҳои зерини Ҷалолуддини Балхӣ ва Ҳоҷа Ҳофиз Шерозӣ, ки дар мавриди эҷоз аст, бармеояд, ки онҳо то андозае аз илми маонӣ ва хусусиятҳои он огоҳӣ доштаанд:

Сухан ба назди суҳандони бузургвор буд,
Зи осмон суха номад, сухан на хор буд.
Сухан чу нек нагӯӣ, ҳазор нест яке,
Сухан зи парда бурун ояд, он гаҳаш бинӣ,
Ки ӯ сифоти Худованди кирдгор бувад.
(Мавлавӣ)

Биёву ҳоли аҳли дард бишнава,
Ба лафзи андаку маънии бисёр.
(Ҳофиз)

Дар баробари ин ҳамин байти шоир низ дар заминаи эҷоз сураат гирифтааст, зеро дар он вожаҳои камтар дарҷ гардида, маънии васеъ ё бисёрро ифода кардааст. Абёти зерин низ бар пояи эҷоз сураат гирифтаанд:

Дар зулмати ниёз ба ҷаҳди сикандарӣ,

Хизри тараб ба чашмаи ҳайвон намерасад.

(Анварӣ)

Дило ёрӣ маҷӯй аз ёри бадахд,
К-аз он хунхора ғамхорӣ н-ояд.

(Ҳоқонӣ)

Паркандагӣ аз нифоқ хезад,
Пирӯзӣ аз иттифоқ хезад.
Ту ноз кунию ёри ту ноз,
Чун ноз ду шуд талоқ хезад.

(Мавлавӣ)

Осмоно, чанд гардӣ, гардиши унсур бубин,
Об масту бод масту хок масту хор маст.

(Мавлавӣ)

Таманно мекунад мискин Ироқӣ,
Ки дарёбад бақо баъд аз фаное.

(Ироқӣ)

Аз мазмуни мисолҳои доир ба эҷоз
гирдовардашуда маълум мегардад, ки беҳтарин
намунаҳои онро зарбулмасалу мақолҳое, ки дар забони
мардум роичанд, ташкил медиҳанд, масалан: бо дӯстон
мурувват бо душманон мадоро, об аз сарчашма гилолуд
аст, моҳӣ аз сар ганда гардад, не зи дум (Ҳофиз), хонаро
чун дуст бону, лоҷарам норуфтааст (Камол) ва монанди
инҳо.

Эҷоз тибқи таснифоти муҳаққиқони илми маонӣ
ду гуна аст, яке эҷози ҳазф ва дигаре эҷози қаср. Дар ин
маврид Сируси Шамисо чунин овардааст: «Эҷози ҳазф
эҷозест, ки бо ҳазфи қисмате аз калом таҳаққуқ
пазируфта бошад. Дар эҷоз низ шартӣ балоғат ин аст,

ки дар фаҳми маънӣ халале ворид нашавад, яъне мавриди маҳзуф бояд ба қароини маънавӣ дарёфта шавад» [5, 166].

Яке аз сабабҳои эҷози ҳазф он аст, ки шоир аз такрори як вожа ё унсури дигари сарфию наҳвӣ сарфи назар мекунад ва андешаашро кӯтоҳтару зеботар баён менамояд. Эҷози ҳазф бештар дар ихтисор шудани феъл, фоил, ҷонишин ва баъзе пайвандакҳо бо тақозои вазн пеш меояд, ки бо овардани чанд мисол дар ин маврид иктифо хоҳем кард, зеро домани ихтисоршавӣ дар забони ғазал хеле фарох аст.

Дидаи аҳли тамаъ зи неъматӣ дунё,
Пур нашавад ҳамчунон ки чоҳ ба шабнам.

(Саъдӣ)

Дар ин маврид феъл ҳазф шудааст, яъне чоҳ бо шабнам пур намешавад.

Гуфтугӯхост дар ин роҳ, ки ҷон бигдозад,
Хар касе арбадае, ин ки мабин, он ки мапурс.

(Ҳофиз)

Дар мисраи дуюм феъл аз ҷумлаи ҳар касе арбадае (мекунад) ҳазф шудааст.

Биё, ки навбати сулҳ асту дӯстию иноят,
Ба шарти он ки нагӯем, аз он чи рафт ҳикоят

(Саъдӣ)

Дар байти аввал бандаки хабарии аст пас аз калимаҳои «дӯстӣ» ва «иноят» ҳазф шудааст. Гоҳе шоир барои инкори як фикр ё ҷумлае танҳо аз як ҳиссаҷаи

инкорӣ истифода менамояд. Маслан, дар байти зерин
Хоча Ҳофиз чунин овардааст:

Ғуломи ҳиммати дурдикашони якрангам,
На он гурӯҳ, ки азрақлибосу дилсияҳанд.

(Ҳофиз)

Яъне ҳадафи шоир он аст, ки ғуломи ҳиммати он
гурӯҳ, ки азрақлибосанд, нестам.

Эҷози қаср чунин суханест, ки аз сохтори
дастурии он лафз ё вожае кам шудааст, вале ба расою
рӯшании маъноӣ он халале намерасад. «Эҷози қаср он
ғунҷонидани маънии бисёр дар алфози андак аст, ба
наҳве ки ҳазфе ҳам дар иборот сурат нагирифта бошад
(агар ҳазфе бошад, рӯшану кам бошад) бад-ин тартиб
мутакаллим бояд матлаби муфассал ё тақрибан
муфассалеро бидуни тақаллуф дар ҳадди ақали алфоз
мумкин баён кунад»[5,168].

Тавре ки бармеояд, дар ин навъи эҷоз
мавҷудияти ишорот, талмех, зарбулмасалу мақолҳо,
суханони ҳакимонаи бузургон, тасвирҳои шоирона ва
басомади феълҳо дар забони шеър бе ҳазфу ихтисори
калима ё иборае шоир суханро он қадар фишурда баён
мекунад, ки хонанда мутобиқи фаҳмиш ва маълумоти
доштаи худ доираи маонии дар матни шеърӣ
ифодашударо дарёбад ва аз он то андозае лаззат барад.

Масалан;

Эҷози қаср бо ишорот:

Дар шаби меъроч Шох аз беҳудӣ
Садҳазаронсоларахро карда тай.

(Мавлавӣ)

Шоир бо овардани вожаи «Шоҳ» ишора ба ҳазрати Муҳаммад (с.с.) карда, бо овардани ибораи «шаби меъроҷ» ишора ба қиссаи пайғамбар дар ин шаб аст.

Гуфт он ёр к-аз ӯ гашт сари дор баланд,
Љурмаш ин буд, ки асрор хувайдо мекард.

(Ҳофиз)

Яъне Ҳофиз бо ишораи «он ёр», «баланд гаштани сари дор», «љурм» ва «хувайдо кардани асрор» ишора ба саргузашти Мансури Ҳаллоҷ мекунад. Агар хонанда дар бораи ин саргузашт огоҳӣ дошта бошад, маъноро фаҳмида метавонад.

Эҷози қаср бо талмеҳ:

Эй Зулайхо фитнаи ишқ аз ту аст,

Юсуфро ҳарза дар зиндон макун.

(Мавлавӣ)

Оинаи Сикандарҷоми Ҷам аст, бингар,

То бар ту арза дорад аҳволи **мулки Доро**

(Ҳофиз)

Ба **мулки Ҷам** машав ғарра, ки ин пирони рӯинтан,

Ба дастонат ба оранд, агар худ **пури дастонӣ**.

(Ҳоҷу)

Кай шод шавад хусравӣ аз даври ту, к-аз ту

Бе дор ба **Доро** нарасад тахти **каёнӣ**.

(Ҳоҷу)

Дар ин байтҳо шоирон бо овардани вожаҳои Зулайхо ва Юсуф ба таври мухтасар хонандаро барои ба ёд овардани қиссаи «Юсуфу Зулайхо» ҳидоят карда, бо овардани ибораҳои **оинаи Сикандарҷоми Ҷам** ва

мулки Доро, мулки Чам, пури дастон, тахти
каёниҳонандароба ҳодисаҳои асотирию паҳлавони ва
таърихие, ки ба ин мафҳумҳо марбутанд, раҳнамун
месозанд.

Эҷоз бо зарбулмасалу мақолҳо:

Чамол дар назару шавқҳамчунон боқӣ,
Гадо агар ҳама олам бад-ӯ диҳанд, гадост.

(Саъдӣ)

Саъдиё, гар ҳиммате дорӣ, манол аз ҷаври ёр,
То ҷаҳон будаст, ҷаври ёр бар ёр будааст.

(Саъдӣ)

Маро ба киштии бода дарафкан, эй соқӣ,
Ки гуфтаанд, нақӯи куну дар об андоз.

(Ҳофиз)

Девор гӯш дораду ағёр низ ҷашм,
Мо чун кунем бо ту зи беруни дар сухан.

(Камол)

Эҷоз бо овардани тасвирҳои шоирона:

Тунук мапӯш, ки андомҳои симинат
Даруни ҷома падидаст аст чун гулоб аз ҷом.

(Саъдӣ)

Рашк барам, кош қабо будаме,
Чун-к дар оғӯши қабо будаме.

(Мавлавӣ)

Дилбаро, сунбули ҳиндуи ту дар тоб чарост?
З-ин сифат наргиси сероби ту беҳоб чарост?

(Ҳочу)

Эҷози қаср бо феъл:

То ҳукм кунад султон, к-ин бода баранозанд,
Ӯ бода барандозад, мо бонг барандозем.

(Убайд)

Бирав, бирав, кич и каж **меравӣ** ба шевагарӣ,
Биё, биё, ки чу хуш меҳамӣ ба раъной.

(Мавлавӣ)

Эй чон, чандон **хубӣ**, ту боваи **Яъқубӣ**,
Хархошӣ, ошӯбӣ, чонҳоро **матлубӣ**,
(Мавлавӣ)

Итноб дар луғат ба маънои дарозгӯӣ аст. Масалан, дар «Ғиёс-ул-луғот» доир ба ин вожа чунин оварда шудааст: «Итноб дарозии сухан ва билфатҳ (яъне атноб) расанҳои хайма (аз Мунтахаб); ва дар «Баҳори Аҷам» навишта, ки итноб ба лафзи додан ва овардан ва рафтан мустаъмал [3,71].

Дар истилоҳ ин калима овардани калимаҳои зиёд барои баёни маънии андак аст. Яъне аз рӯи фарогирии вожаҳо ин мафҳум бо эҷоз як хел буда, аз ҷиҳати ифодаи маъноӣ аз ҳамдигар фарқ мекунад. Агар дар эҷоз вожаҳои андак маънии васеъро ифода намоянд, дар итноб вожаҳо зиёд маънои нисбатан маҳдудро ифода менамоянд. Яъне ҳар як эҷодкор барои шарҳи як мафҳум аз як ё якчанд вожаи дигар истифода менамояд ва бо ин роҳ муҳотаб ё хонандаи шеърро барои фаҳмидани маънои ҳамон мафҳум мутаваҷҷеҳ месозад. Масалан:

Тоири маймуни минои фалак, яъне **малак**
Даштро аз равзаи фирдавс хуштар ёфта.
(Ҳочу)

Итнобро низ ба ҳайси яке аз унсурҳои илми маонӣ ба якчанд навъ ҷудо кардаанд, ки онҳо ба таври зайланд:

1. Итноби эзоҳ баъд аз абҳом.

Эзоҳ баъд аз абҳом он аст, ки гӯянда нахуст сухан ё ҷумларо мегуяд, ки мубҳам аст. Пас аз он ҷумлаи дигар меоварад, ки ҷумлаи нахустро тавзеҳ медиҳад ва аз абҳом берун меоварад [6, 269]. Яъне шоир мафҳумеро, ки маънои он норавшан аст, барои хонанда шарҳ медиҳад, ки аз як ҷониб муфид аст, аз ҷониби дигар боиси ба дарозо кашидани сухан мешавад. Масалан:

Аз баҳри мурғи хона чун хонае бисозӣ,
Уштур дар ӯ нағунҷад бо он ҳама дарозӣ.
Он мурғи хона ақл аст в-он хона ин тани ту,
Уштур ҷамоли ишқ аст бо қадду сарфарозӣ.

(Мавлавӣ, 1086)

Тавре ки аз ин матн бармеояд, шоир таъбири «мурғи хона»-ро шарҳ дода, таъкид кардааст, ки маънои он «ақл» ва маънои вожаи «хона» тан аст, ки ҳар ду мафҳум тобиши маъноии тасаввуфӣ доранд.

Эзоҳи баъд аз абҳомро Мирҷалолиддини Казозӣ дар китоби «Маонӣ» «рӯшании пас аз пӯшидагӣ» номида, онро чунин шарҳ додааст: «Рӯшании пас аз пӯшидагӣ он аст, ки маъноеро ба ду шева дар сухан биёваранд: нахуст фишурда ва пӯшида, сипас густурда ва ошкор. Нуктае, ки нахуст пӯшида ва ҳамасӯя дар сухан оварда шудааст, шунаванда ё хонандаро бармеангезад, ки дил ба дунболаи он биспорад. Ин гуна аз фарохиро дар адаб корбурди густурда аст» [1, 265]. Ин гуна корбурд дар забони ғазалиёт боиси муаррифи хунари сухангустарии шоир мегардад.

Маслан, дар байти зерин Ҳофизӣ Шерозӣ дар аввал хонандаашро ба он хушдор медиҳад, ки агар хушёрию зирак аз баҳри чаҳор чиз магзар ва сипас он чаҳор чизро номбар мекунад.

**Аз чор чиз магзар, гар оқилию зирак,
Амну шароби беғаш, маъшуқу ҷойи холӣ.**

(Ҳофиз)

Булбул зи шохи сарв ба гулбонги паҳлавӣ
Мехонд дӯш дарси мақомоти маънавӣ,
Яъне биё, ки оташи Мӯсо намуд гул,
То аз дарахт меваи тавҳид бишнавӣ.

(Ҳофиз)

Ду чашму ду абрӯ, ду зулфат гувост,
Ки нақши ту дар нардӣ хубӣ**шаш** аст.

(Қамол)

Ин маънӣ дар абёти зер ба таври зайл ифода ёфтааст:

**Ду шодист арӯсони ин боғро имрӯз,
Вафо-т дар бикшоду ҳариф вафот ёфт.**

(Мавлавӣ)

2. Навъи дигари итноб такрор аст. Муҳаққиқони илми маонӣ аксаран ин навъи итнобро барои ифодаи таъкид дар калом муаррифии кардаанд. Яъне дар як байт ё чанд байт шоир вожа, ибора ва ё ҷумлаҳои якхеларо барои таъкиди ин ё он мафҳум дар шеър пайиҳам меорад, ё ин ки дар мираъ ё байте як калимаро чанд маротиба ба таври такрор зикр мекунад ва ба ин восита тавачҷуҳи хонанда ё мухотабашро ба ҳамагон мафҳум ҷалб менамояд. Маводи мавҷуд далел бар он

аст, ки аксаран ҳангоми таъкид шоирон аз такрори феъл бештар истифода менамоянд. Маслан:

а) пайиҳам овардани калимаҳо дар аввали мисраъҳо:

Машав, машав зи мани хастадил чудо, эй дӯст,

Макун, макун ба кафи андуҳам раҳо, эй дӯст.

(Ироқӣ)

Аҷаб, аҷаб, ки туро ёди дӯстон омад,¹

Даро, даро, ки зи ту кори мо ба ҷон омад.

Мабар, мабар хӯру хобам зи доғи ҳичрон беш,

Макун, макун, ки ғамат суду дил зиён омад.

(Анварӣ)

Растам аз ин байту ғазал, эй шаҳу султони азал,

Муфтайлун, муфтайлун, муфтайлун кушт маро.

(Мавлавӣ)

Дар охири мисраъҳо:

Ашкам духул шудааст аз ин ҷоми дам ба дам,

Мезан духул духул ба шукр, дило **ламу ламу лам**.

Ҳин табли шукр зан, ки майи табл ёфтӣ,

Гаҳ зер мезан, эй дилу **гоҳбаму баму бам**.

(Мавлавӣ)

в) такрори вожаҳо дар ҳамаи мисраъҳо:

Биё, биё, дилдори ман, дилдори ман, даро, даро

дар кори ман, дар кори ман. **Туй, туй гулзори ман,**

гулзори ман, бигӯ, бигӯ

асрори ман, асрори ман.

Биё. биё дарвешӣ ман, дарвешӣ ман, марав,

марав аз пеши маназ пеши ман,

Туй, туйҳамкеши ман, ҳамкеши ман, туй, туй

¹ Тамоми ғазали мазкур бо такрори феъл дар аввали мисраъҳо омадааст.

ҳамхеши ман, ҳамхеши ман.

(Мавлавӣ)

г) такрори як калима дар ду мисраъ:
Бас кун, эй дӯст, ки **санбӯса** чу бисёр хурӣ,
Ки зи **санбӯса** туро бӯйи гиё меояд.

(Мавлавӣ)

ғ) Такрои як вожа дар якчанд мисраъ бо тағйир
ёфтани маънои он:

Ман **дузд** дидам, к-ӯ барад молу матои одамон,
Ин **дузди** мо худ **дуздро** чун мебидуздад аз миён.
Хоҳанд аз султон амон, чун **дузд** афзунӣ кунад,
Дузди чу султон мекунад, пас аз кучо хоҳанд амон.
Ишқ аст он султон, ки ӯ аз ҷумла **дуздон** дил барад,
То пеши он саркаш барад ҳақ саркашонро мӯкашон.
Ишқ аст он **дузде**, ки ӯ аз шаҳнагон дил мебарад,
Дар хидмати он **дузд** бин ту шаҳнагонро бекарон.

(Мавлавӣ)

д) такрори як вожа дар қолаби ибораҳои изофӣ:

Он соя манам, ки **хоки хокам**,
В-он нур туй, **ҷони ҷонӣ**.

(Хоқонӣ)

Эй **ҷони ҷони ҷонҳочониву** чизи
дигар,

В-эй кимиёи конҳо, кониву чизи
дигар.

(Мавлавӣ)

З-ин дамдамаҳо занон битарсанд,
Бар ту махон, ки **марди мардем**.

(Мавлавӣ)

е) Такрори ҷумлаҳои сода:

**Ман дӯст надорам, ки туро дӯст надорам,
Ту шарм надорӣ, ки зи ман шарм надорӣ.**

(Анварӣ)

**Хоча биё, хоча биё, хоча дигар бор биё,
Дафъ мадеҳ, дафъ мадеҳ, эй маҳи аёр биё.**

(Мавлавӣ)

**Ин кист ин? Ин кист ин? Ин Юсуфи сонист ин,
Хизр асту Илёс ин магар ё оби ҳайвон аст ин.**

(Мавлавӣ)

**Бирас, ки бе ту маро ҷон ба лаб расид, бирас,
Биё, ки бар ту фишонам равон, биё, эй дӯст.**

(Ироқӣ)

ё) такрори мухотаб бо ҳисачаи «эй»:

**Эй ошиқон, эй ошиқон, ман хокро гавҳар кунам.
В-эй мутрибон, эй мутрибон, дафи шумо пурзар кунам,
Эй гулситон, эй гулситон, аз гулситонам, гул ситон,
Он дам ки райҳонҳотро ман чуфти нилуфар кунам.**

(Мавлавӣ)

Бояд зикр кард, ки агар итноби такрор барои хонандаю шунаванда бамавриду гӯшнавоз бошад, ин далелу камоли сухангустарии шоир аст ва агар ин шартҳо риоя нагарданд, такрори бемаврид ба тафталогия рафта мерасад ва аз он ҳеҷ манфиате нест. Ҳамчунин такрори калимаҳо дар шеър гоҳо барои ташаккули дигар унсурҳои луғавию грамматикӣ низ нақш мебошад. Яъне такрор метавонад боиси зухури омонимҳо, омографҳо, калимаҳои сермаъно ва баъзе унсурҳои морфологию синтаксисӣ чун зухури зарфҳо, ибораҳои изофии тавсифӣ ва монанди инҳо гардад.

Яке аз категорияҳои дигари маъноӣ аз нигоҳи муҳаққиқони маъношинос мусовот ё баробарӣ дар калом аст. Албатта, чун шеър махсусиятҳои хоси лингвистии худро дорад, дар баробари баёни васеи андеша бо лафзи андак (эҷоз) ва ё барои тафсири бештари маъно бо алфози зиёд (итноб) баробарии вожаҳо ва ба ҳам марбуту дар таносуби якдигар омадани онҳо низ яке аз талаботҳои муҳим ба шумор меравад.

«Мусовот: асл дар суҳан бар мусовоту баробарӣ ниҳода шудааст ва мусовот ҳангоме аст, ки маънӣ баробар бошад. Диққат дар баробарии лафзу маънӣ ва парҳез аз овардани алфози ҳашву зоида сабаби рӯшанӣ, расоӣ ва асарбахшии бештари маънӣ мешавад ва гоҳ суҳанро то ҳадди саҳли мумтанеъ боло мебарад ва дар ин сурат аст, ки мусовот, ҷанбаи ҳунарий, балогӣ ва зебоишинохтӣ ба худ мегирад»(2,78). Мусовотро Мирҷалолиддини Қаззоӣ «баробарӣ» номидааст, ки ба андешаи мо ба ҳайси истилоҳ пазируфтани ин мафҳум сазовори пазириш аст. Дар баробарӣҳамаи вожаҳо байни ҳам робитаи рӯшанӣ маъноӣ дошта, дар дарку фаҳмиши онҳо хонанда душворӣ намекашад. Дар мавриди мусовот андешаи профессор Х. Шарифов, ба андешаи мо, ҷолибтар ва ба фаҳм наздиктар аст: «Адои маънии мақсуд бо иборати он баробар мебошад, чунонки дар ҳадди миёна мардум дар гуфтугӯи ҳамарӯза ба қор мебаран (6, 63). Яъне, шоир ҳангоми ифодаи матлабе аз он вожаҳои истифода менамояд, ки онҳо дар забони гуфтугӯӣ маъмуланд ва хонандаба маънои онҳо ошно аст. Маслан, дар абёти зер хонанда

ё шунаванда хусусияти баробарии вожаҳо ё
серистеъмолии онҳоро ба хубӣ эҳсос карда, дар дарки
маъноии онҳо ба мушкилие дучор намешавад:

Зи даст рафта на танҳо манам дар ин савдо,

Чӣ дастҳо, ки зи дасти ту бар Худованд аст.

(Саъдӣ)

Гарчи касе бе аҷал нахоҳад мурд,

Ту марав дар даҳони аждаҳо.

(Саъдӣ)

Эй он ки аз азизӣ дар дида ҷот карданд,

Дидӣ, ки ҷумла рафтанд, танҳо раҳот карданд.

Эй Юсуфи амонат, охир бародаронат

Бифрухтандат арзон в-андак баҳот карданд.

(Мавлавӣ)

Мо зи ёрон чашми ёрӣ доштем,

Худ ғалат буд он чӣ мо пиндоштем.

(Ҳофиз)

Аксари муҳаққиқони илми маонӣ чун Сируси
Шамисо, Ризо Қосимӣ, Мирҷалолиддини Каззозӣ,
Муҳаммад Алавии Муқаддам, Ризо Ашрафзода,
Ҷаҳонбахши Наврӯзӣ, Х. Шарифов ва дигарон бар
онанд, ки мусовот ба ҳайси унсури муҳимми маъноӣ
дар ҳама гуна нутқ, аз ҷумла назму насрва гуфтор,
муҳим аст, Бо овардани чанд мисол дар ин маврид
иктифо хоҳем кард. Яъне дар забони назм низ унсурҳои
забони гуфторӣ ва забони наср то андозае роҳ меёбанд.
Бинобар ин доир ба хусусиятҳои он дар забони шеър аз
ҷониби муҳаққиқон чандон таваҷҷуҳе зоҳир нашудааст,
зеро он барои ҳамаи қабатҳои нутқ муштарак аст.

Ҳамин тариқ, таҳлили мисолҳо ва назарияҳои баррасишуда аз он шаҳодат медиҳанд, ки эҷозу итноб ва мусовот (баробарӣ) ба ҳайси категорияҳои маъноӣ ба шоирон имконият фароҳам овардаанд, ки бар муқтазои ҳоли муҳотаб, яъне хонанда ва шунавандаи ашъори шеър бигӯянд ва тавонанд, ки тавассути вожаҳои маонии муассиреро ифода намуда, сухани худро муассиру ҳаёлангез намоянд.

Ба андешаи мо, агар ин се талаботи илми маонӣ дар забони шеър риоя нагардад, шеър ҷанбаи муассирии худро аз даст медиҳад ва ба сухани одӣ ё гуфтори рӯзмарра табдил ёфта, аз ҷониби хонанда мавриди пазириш қарор намегирад.

Ҳамин тариқ, *эҷоз*, *итноб* ва *мусовот* ба ҳайси категорияҳои илми маонӣ зимни эҷоди шеър ва умуман осори бадеӣ мафҳумҳои хеле муҳими маъношиносӣ маҳсуб шуда, барои баёни муассир ба аҳли эҷод шароитҳои муҳимро муҳайё сохтаанд. Адибон низ барои ҷалби тавачҷуҳи муҳотаб ва хонандаи ашъори худ аз ин категорияҳои маъноӣ истифода карда, каломи худро ба таври ғўшнавозу дилнишин иброз намудаанд.

Адабиёт:

1. Мир Ҷалолиддини Каззоӣ. Зебоишиносии сухани порсӣ. Маонӣ. (ҷилди 2).
/Мир Ҷалолиддини Каззоӣ. – Тоҳрон: Нашри марказ, 1373.-319 с.
2. Муҳаммад Алавии Муқаддам, Ризо Ашрафзода. Маонӣ ва баён/ Муҳаммад Алавии Муқаддам, Ризо Ашрафзода.- Тоҳрон: Созмони мутолиа ва тадвини кутуби улуми инсонии донишгоҳҳо (Самт), 1388.-140 с.

3. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот/Муҳаммад Ғиёсуддин - Душанбе: Адиб, (чилди 1), 1987.- 480 с.
4. Ризо Қосимӣ. Маонӣ ва баёни татбиқӣ./Ризо Қосимӣ - Техрон: Фирдавс, 1387.-532 с.
5. Сируси Шамисо. Маонӣ/Сируси Шамисо-Техрон: Мизон, 1386.-242 с.
6. Шарифов Х. Балоғат ва суҳанварӣ./Шарифов Х.- Душанбе: Ирфон, 2002.-278 с.
7. Чаҳонбахши Наврӯзӣ. Мизони суҳани порсӣ (Маонӣ ва баён 1 ва 2)/Чаҳонбахши Наврӯзӣ- Шероз: Интишороти Кушомехр, 1380.-518 с.

Семантические категории в языке газели

В статье научное понятие «значение» как важный лингвистический элемент и атрибут слова и знака подвергается анализу и интерпретации с учетом основных языковых категорий данного понятия. Далее автор на материалах языка газелей таджикской классической литературы рассматривает две основные семантические категории – эджоз, итноб и мусовот (сравнение) с привлечением научных фактов и удачных примеров.

Ключевые слова: семантика, значение, слова, риторика, поэтическая речь, эджоз, итноб, сравнение, повтор слов, особенности значения слов, понятие.

Ejzand itnobas semantic category

This article is devoted to the analysis and interpretation the scientific concept "meaning" as the important linguistic element and attribute of the word and a sign taking into account the main language categories of this concept. Further the author considers two main semantic categories on materials of language of gazelles of the Tajik classical literature– ejz and itnob with attraction of the scientific facts and successful examples.

Keywords: semantics, meaning, words, rhetoric, poetic speech, ejz, itnob, repetition of words, features word meaning, conception.

Сведение об авторе: доцент кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета, тел: 918 80 84 67, E-mail: salomov1967@mail.ru

ИЛМИИ СОҲАИ ИКТИСОДӢ

Собирҷонов С., н.и.ф., дотсенти ДМИТ

Забони осори илмӣ то ба имрӯз дар забоншиносии тоҷикӣ ба таври бояду шояд мавриди таҳлилу тадқиқи ҷамаҷониба қарор нагирифтааст. Аз ҷумла забони осори илмӣ соҳаи иқтисодӣ ба таҳлилу таҳқиқи илмӣ ниёзманд аст. Вобаста ба хусусиятҳои услуби илмӣ ва хусусиятҳои наҳвии забони осори илмӣ дар баъзе китобҳои дарсӣ ва мақолаҳои ҷудогона маълумотҳои мухтасари умумӣ ба назар мерасад [3.37-40; 11. 295-301; 12. 211-215]. Аз ҷумла дар китоби дарсии «Услубшиносӣ» 8 ҷиҳати хусусияти хоси услуби илмӣ муайян карда шудааст, ки ду ҷиҳати он ба хусусиятҳои наҳвии забони осори илмӣ мутааллиқ аст [3.37-40]. Дар китоби мазкур истифодабарии фаровони истилоҳоти илмӣ калимаҳои дорои мафҳуми муҷаррад ва воҳидҳои фразеологӣ истилоҳӣ, бо адад ифода ёфтани шумораҳо, бештар ба қор бурдани ҷонишини шахси яқуми ҷамъӣ «мо», истифодаи фаровони воҳидҳои туфайлии хулоса, пас, ба ин тариқ, аз як тараф..., аз тарафи дигар..., аввалан, сониян, назар ба гуфти..., мувофиқи нишондоди..., назар ба қавли..., маълум мешавад ки, ба фикри ман, ба назари камина, бояд гуфт ки, қайд кардан лозим аст ки, масалан, албатта ва ғайра ҳамчун хусусияти хоси услуби илмӣ нишон дода шудааст [3.38-39].

Ҳамчунин вобаста ба хусусиятҳои наҳвии забони осори илмӣ андешаҳои зерин қайд шудааст: «Дар услуби илмӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бисёр истифода

мешаванд. Пайвандакҳои тобеъ, ки бо хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав воқеъ мегарданд, алоқаи байни сарҷумла ва ҳиссаи тобеи онро мустаҳкам нигоҳ дошта, барои ифодаи пайдарҳамии фикр бо ин ҷумлаҳо кӯмак мерасонанд.

Алоқаи байни қисмҳои матнҳои илмӣ ба туфайли воситаҳои синтаксисии **пас, хулоса, бинобар ин ба ин тариқа аз ин рӯ** ва мисли инҳо воқеъ мегардад» [3.38-39].

Мо бо мақсади муайян намудани мавқеи ҷумлаҳои содаву мураккаб дар забони осори илмӣ соҳаи иқтисодӣ се китоби дарсии соҳаи мазкурро, аз ҷумла соҳаи молия ва муҳосиботро (Оймаҳмадов Г.Н. Молия; Иброҳимов И.Р., Хонҷонов А., Ҳусейнова Д. Амалиётҳои бонкӣ; Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит) интихоб намуда, аз 15 саҳифаи ҳар як китоб миқдори ҷумлаҳои содаву мураккабро ҳисоб карда баромадем, ки дар натиҷа маълумот ва хулосаи зерин ба амал омад: дар 15 саҳифаи китоби «Молия» ҳамагӣ 151 ҷумла буда, аз он 101-тоаш ҷумлаҳои сода ва 50-тоаш ҷумлаҳои мураккаб мебошанд; дар 15 саҳифаи китоби «Амалиётҳои бонкӣ» ҳамагӣ 153 ҷумла буда, аз он 128-тоаш ҷумлаҳои сода ва 25-тоаш ҷумлаҳои мураккабанд; дар 15 саҳифаи китоби «Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит» ҳамъ 155 ҷумла буда, аз он 98-тоаш ҷумлаҳои сода ва 57-тоаш ҷумлаҳои мураккаб мебошад. дар маҷмӯъ дар се китоби дарсӣ 459 ҷумла бошад, аз он 327-тоаш ҷумлаҳои сода буда, 132-тои он аз ҷумлаҳои мураккаб иборатанд. Нигаред ба ҷадвали зерин:

Номгӯи китобҳои дарсии соҳаи иқтисодӣ (молия ва муҳосибот)	Теъдоди умумии ҷумлаҳо дар 15 саҳифа	Теъодиди ҷумлаҳои сода дар 15 саҳифа	Теъдоди ҷумлаҳои мураккаб дар 15 саҳифа		
			Ҷамъ	Мураккаби пайваст	Мураккаби тобеъ
1. Оймаҳмадов Г.Н. Молия-Душанбе: Нодир, 2005.-300с	151	101-67%	50-30%	6	44
2. Иброҳимов И., Хонҷонов А., Ҳусейнова Д. Амалиётҳои бонкӣ.- Душанбе: Ирфон, 2011.-267с.	153	98-63%	25-19%	5	20
3. Раҳимов С.Х. Баҳисобири и муҳосибӣ ва аудит-Душанбе:	155	98-63%	57-36%	3	54

Ирфон, 2011.-267с					
Ҷамъ дар се китоби дарсӣ	459	327- 71%	132- 29%	14	118

Аз далелу рақамҳои дар ҷадвали боло зикршуда чунин бармеояд, ки дар услуби илмӣ соҳаи иқтисодӣ, махсусан, соҳаи молия ва муҳосибот ҷумлаҳои сода бештару фаровонтар истифода мегардад. Доираи истифодаи ҷумлаҳои мураккаб маҳдудтар буда, аз байни онҳо ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фаровонтар ба кор бурда мешавад. Сабаби фаровонтар истифода гардидани ҷумлаҳои сода дар он аст, ки дар китобҳои мазкур мувофиқи талаботи китоби дарсӣ бештар шарҳи мафҳумҳою далелу рақамҳо ифода гардидаанд, вале муҳокимаронию таҳлилҳои амиқи масъалаҳои гуногуни бо ҳам алоқаманди баҳснок ба назар хеле кам мерасад. Бинобар ин, ҷумлаҳои мураккаб дар матни китобҳои дарсии мазкури иқтисодӣ миқдоран кам ба кор бурда шудаанд.

Ҷумлаҳои содаи матни китобҳои дарсии мазкур аз ҷиҳати сохтору таркибашон, маъною вазифа ва мавридҳои истифодаашон дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд, ки дар ин бобат ду мақолаи мо чоп шудааст [11.295-301:12.211-213]. Бояд хотирнишон намуд, ки ҷумлаҳои содаи матни китобҳои мазкур бештар дутаркибаи тафсилӣ буда, аксаран дар вазифаи шарҳдиҳии мафҳумҳои иқтисодӣ омадаанд, ки далели онро дар мисолҳои зерин دیدан мумкин аст:

Молия ҳамчун унсури муҳимтарини илми иқтисодӣ ифодакунандаи муносибатҳои истеҳсолии ҷомеа мебошад [9.3]; Низоми ғайринақдӣ маҷмӯи принципҳои ташкили ҳисобӣ буда, талаботҳо ва намудҳои ҳисобҳоро дар худ акс мекунад [5.8]; Омор яке аз усулҳои асосии методологии баҳисобгирии муҳосибӣ-гурӯҳбандиро аз ҷиҳати назария- вӣ меомӯзад [10.19].

Тартиби калима, ҷобачогузори аъзоҳои ҷумлаҳои сода дар матни китобҳои дарсии мазкур бештар мувофиқи меъёри забони адабии муосири тоҷикӣ сурат гирифтааст. Яъне дар аввали ҷумла мубтадо ва дар охири ҷумла хабар омадааст. Мисол:

Баҳисобгирии муҳосибии молу мулк, доройҳо, ӯҳдадорӣҳо ва амалиётҳои хоҷагидорӣ ташкилотҳо бо пули миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон сурат мегирад [10.14].

Баъзан муаллифони китобҳои дарсии мазкур бо мақсади таъкиди мафҳумҳои асосии соҳаи таҳассус, ки дар ҷумла ҳамчун воситаи амал-объект омадаанд, мубтадои ҷумларо дар байни ҷумла, баъд аз пуркунанда овардаанд, ки он ба маънои умумии ҷумла ҳалалдор нашудааст:

Баҳисобгирии муҳосибиро **ташкilot** ба таври доимӣ аз лаҳзаи ба сифати шахси ҳуқуқӣ ба қайд гирифта шуданаш **амалӣ менамояд**[10.14].

Ҳамчунин бо ҳамин ният, бо мақсади таъкиди замони амал баъд аз ҳоли замон, дар байни ҷумла омадааст: **Дар замони ҳозира, дар шароити**

муносибатҳои бозоргонӣ, **касби муҳосиб** хеле боэътибор, бонуфуз ва нисбатан баландмузд **ҳисобида мешавад**[10.21].

Гоҳо мубтадо дар охири ҷумла, пеш аз хабар омада таъкид меёбад.:Дар дороии тавозуни ташкилотҳои саноатӣ вазни қиёсии асосиро **воситаҳои истеҳсоли ишғол мекунанд**[10.46]; Ба коргарони ташкилот ба маблағи 1000 сомонӣ аз хазина **музди меҳнат дода шуд**[10.51].

Дар матни китобҳои дарсии номбаршуда ҷумлаҳои мураккаби пайваст миқдоран хеле кам буда, бештари онҳо асосан бо пайвандаки пайвасткунандаи **ва** сурат гирифтаанд: Минбаъд бо баробари инкишоф ва пешрафти ҷомеаи инсонӣ мафҳуми молия нисбатан васеъ паҳн шуда, ба мафҳуми байналхалқӣ табдил ёфт **ваҳамчун** мафҳуми ба системаи пулӣ алоқаманд муносибатҳои пулии байни аҳолию давлатро оид ба ташкили фондҳои пулии давлатӣ ифода менамуд [9.6]; Мушоҳида, ченкунӣ ва сабти амалиётҳо ба маънои томаш баҳисобгирӣ мебошад ва бо ёрии он маълумоти аввала оиди фаъолияти хоҷагӣ ташкил карда мешавад [10.9].

Дар мисолҳои боло ҷумлаҳои мураккаби пайваст тавассути пайвандаки пайвасткунандаи **ва** сурат гирифта, алоқамандии ҷумлаҳои содаи таркиби онҳо муносибатҳои гуногуни маъноӣ-замонии онҳоро ифода кардаанд. Дар ҷумлаи мураккаби пайвасти якум муносибати пайҳам- замонӣ ифода шуда бошад, дар ҷумлаи мураккаби пайвасти дуюм муносибати ҳамзамонӣ ифода гардидааст. Дар ҳар ду ҷумлаи

мураккаби пайваст ҷумлаи содаи якум ба шарҳи яке аз мафҳумҳои иқтисодӣ омада бошад, ҷумлаи содаи дуҷум моҳияту ҷиҳати амалии онро ифода кардааст, ки он яке аз хусусиятҳои хоси услубии ҷумлаҳои мураккаби пайвасти матни иқтисодӣ ба шумор меравад.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар матни китобҳои зикршудаи соҳаи иқтисодӣ назар ба ҷумлаҳои мураккаби пайваст бештару фаровонтар буда, дорои хусусиятҳои ба худ хос мебошанд.

Ҷумлаҳои содаи дохили ҷумлаҳои мураккаби тобеи матни китобҳои мазкур бештар ва асосан бо пайвандаки тобеъкунандаи синтаксисии **ки** алоқаманд шудаанд. Дар забони матни китобҳои дарсии мазкури соҳаи иқтисодӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва гоҳо бо ҷумлаи пайрави пуркунанда бештар ба назар мерасад. Сабаби бештар бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда таркиб ёфтани ҷумлаи мураккаби тобеъ дар он аст, ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда яке аз аъзоҳои сарҷумларо, ки дар ифодаи мафҳуми истилоҳии соҳаи иқтисодӣ меояд, шарҳу эзоҳ дода, моҳият ва ё хусусияти предмети онро муайян менамояд.

Маълум аст, ки ҷумали пайрави муайянкунанда ягон предмети сарҷумларо, ки бо исмҳо, ҷонишинҳои предметӣ, масдар ва ё ҳиссаҳои нутқи дигари исмгардида ифода ёфтаанд, муайян менамояд [2, 84;6,177;8,627].

Мисол: Молия фаннест, ки **асоси назариявию илмӣ ҳалли мушкилоти молиявӣ ва таъмини дараҷаи дониши баланди менечери молиявино ташкил ва**

ташаккул медиҳад[9,3]; Молия бошад, механизми иқтисодие мебошад, **ки тақсим ва азнавтақсимшавии маҷмӯи маҳсулоти миллии ва даромади миллиро ба амал мебарорад**[9,9].

Соҳти методологии он, **ки асосашро истифодабарии назарияи маҷмӯи ва мантиқи риёзӣ ташкил медиҳад**, маҳаки асосии баҳисобгирии муҳосибӣ мебошад [10.20]; Намояндагӣ воҳиди бонкиест, **ки берун аз бонк воқеъ буда, аз номи бонк амал мекунад ва манфиатҳои бонкро муҳофизат менамояд**[4.18].

Дар мисолҳои боло мафҳумҳои истилоҳии иқтисодии фанни молия: **механизми иқтисодӣ, соҳти методологӣ, воҳиди бонкӣ** ҳамчун аъзои муайяншавандаи сарҷумла бо ёрии ҷумлаи пайрави муайянкунандаи эзоҳӣ шарҳу эзоҳ ёфта, моҳиятан муайян гардидаанд.

Дар наҳвшносии забони тоҷикӣ вобаста ба маънои вазифаашон ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба ҳелҳои гуногун, ба монанди тавсифӣ, ташбеҳӣ, ҳолӣ, таъинӣ, соҳибӣ, баёния, тавзеҳӣ ҷудо карда шудааст [2,84-86; 8,270-271].

Дар матни китобҳои соҳаи иқтисодии номбаршуда танҳо ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи тавзеҳӣ ва гоҳо тавсифӣ, ҳолӣ ба назар мерасад.

Дар матни китобҳои мазкур ҷумлаҳои пайрави пуркунанда низ истифода шудаанд, ки дар онҳо ҷумлаи пайрави пуркунанда барои эзоҳи яке аз аъзоҳои сарҷумла (бештар хабар) омада, маънои онро аз ҷиҳати объекти амал пурра мекунад:

Бинобар ин, бо мақсади ташаққулёбии самараноки бозори хизматрасонии бонкӣ **зарур аст**, ки **дар мамлакат қонунҳо мувофиқи талаботи имрӯза таҳия карда шаванд** [5,12]; Субъектҳои дорои манфиати умум вазифадоранд, ки баҳисобгирии муҳосибӣ, ҳисоботи молиявиро мутобиқи стандартҳои байналмилалӣ ва қонуни мазкур амалӣ намоянд [10,14].

Дар мисолҳои овардашуда хабарҳои сарчумла “Зарур аст”, “вазифадоранд” тавассути ҷумлаҳои пайрави пуркунанда шарҳу эзоҳ ёфта аз ҷиҳати объекти амал пурра гардидаанд.

Хусусияти дигари наҳвии забони китобҳои дарсии интихобшудаи соҳаи иқтисодӣ дар он аст, ки бештар ҷумлаҳои туфайлӣ истифода шудаанд. Баъзе аз ҷумлаҳои сода дар шакли рехтаву устувор, ҳамчун воҳиди фразеологӣ асосан вазифаи ҷумлаҳои туфайлиро иҷро менамоянд, ки онҳоро ҷумлаҳои туфайлии фразеологӣ меноманд. Онҳо ба сарчашма ва манбаи маълумот, ба хотир овардани фикр, ҳодисаву воқеаҳо, дараҷаи эътимоднокии фикру маълумот ишора меkunанд [2.194-195: 8.314-315]. Ҷумлаҳои туфайлии мазкур маъмулан бо пайвандакҳои **чи тавре ки, тавре ки, чи хеле ки, чунон ки** ба ҷумлаи асосӣ дохил мешаванд, ки далели онро дар мисолҳои зерин дидан мумкин аст:

Тавре ки маълум аст, дар амалиётҳои тиҷоратӣ эквиваленти асосӣ бояд иштирок дошта бошад ва бе муомилоти пулӣ тиҷорат вучуд дошта наметавонад (4.14); **Чи хеле ки** ба мо маълум аст, эмиссияи пулҳои

ғайринақдӣ аз ҷониби бонкҳои тиҷоратӣ сурат гирифта, боиси зиёдшавии ҳаҷми пул дар муомилот мегардад [14.25]; **Чи тавре ки аз давраҳои таърихӣ бармеояд**, рушди муомилоти пулӣ дар аҳди Кӯшонӣён баръало ба назар мерасад ва дар ин давра муомилоти пулӣ хусусиятҳои нави маҳаллӣ пайдо кард [4.14].

Ҷумлаҳои туфайлӣ бештар ва асосан пеш аз ҷумдаи асосӣ ва баъзан дар мобайни ҷумла низ меояд: Аммо дар иқтисодиёт, **тавре ки ба мо маълум аст**, ҳамчун ченаки арзиш танҳо як мол баромад карда метавонаду халос [4.7]

Дар таркиби баъзе ҷумлаҳои садаву мураккаби матни китобҳои мазкур ибораҳои туфайлие мавҷуданд, ки бо калимаҳои “мувофиқи” “мутобиқи” шурӯъ шуда сарчашма ва ба кадом санад тааллуқ доштани фикр ё ахборро (маълумотро) мефаҳмонанд.

Мувофиқи Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” интишори пули милли ба ӯҳдаи Бонки миллии Тоҷикистон гузошта шудааст” [4.10]; Мувофиқи моддаи 62-и Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи Бонки миллии Тоҷикистон” Бонки миллии Тоҷикистон ҳамчун эмиссионери ягона дар мамлакат арзиши номиналии пул, вазн ороиш ва дигар тавсифҳои пули қоғазӣ ва тангаҳои филизиро, ки воҳиди ягонаи воситаи пардохт мебошанд, муайян мекунад [4.11].

Хулоса, хусусиятҳои нахвии матни осори илмӣ соҳаи иқтисодӣ ва махсусан, соҳаи молия ва баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит ҷолиб буда, тадқиқу таҳлили амиқу ҳамаҷонибаи он аз аҳамият ҳолӣ нест.

Зеро дар матни осори мазкур ҷумлаҳои содаву мураккаби суфтаву равон ва ба талаботҳои меъёрҳои забони адабии тоҷикӣ мувофиқ бештар бошанд ҳам, аммо баъзан ҷумлаҳои сунъию носуфта низ ба назар мерасад.

Рӯйхати адабиёт

1. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ. 2.- Душанбе. “Дониш”, 1986-372 с.
2. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ3. Ҷумлаҳои мураккаб-Душанбе. “Дониш”, 1989-222 с.
3. Ғаффоров Р., Ҳошимов С., Камолиддинов Б. Услубшиносӣ. Китоби дарсӣ барои синфҳои 10-11. - Душанбе: “Мариф”, 1995-191 с.
4. Иброҳимов И.Р., Ниёзов М.А. Муомилоти пул, қарз ва бонк.- Душанбе: “Ирфон”, 2010-285с.
5. Иброҳимов И., Хонҷонов А., Ҳусейнова Д. Амалиётҳои бонкӣ.-Душанбе: “Ирфон”, 2011- 294с.
6. Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ.- Душанбе: “Собириён”, 2010, -279 с.
7. Карлина Н.Н., Марков В.Т., Петропавловский А.В., Шувалова С.А. Языковые средства выражения типовых элементов содержания научного текста.- Издательство Московского университета, 1987.-81с.
8. Норматов М. Забони адабии муосири тоҷик (синтаксис).– Душанбе: “Матбуот”. 2011.-219с.
9. Оймаҳмадов Г.Н. Молия – Душанбе: “Нодир”. 2005-300с.
10. Раҳимов С.Х. Баҳисобгирии муҳосибӣ ва аудит.– Душанбе: “Ирфон”, 2011-267с.
11. Собирҷонов С. Сохтори ҷумлаҳои сода дар матни соҳаи иқтисодӣ. Маҷмӯаи осори илмӣи Донишқадаи молия ва иқтисоди Тоҷикистон. Қисми 1. – Душанбе:, 2012, С. 295-301.
12. Собирҷонов С. Тарзҳои ифодаи шарҳи мафҳумҳо ва истилоҳҳо дар матни иқтисодӣ. Паёми Донишқадаи

АЛОҚАИ ТАРАФАЙНИ МАЪНОИИ ҶУМЛАҶО

Собирҷонов С., н.и.ф., дотсенти ДМИТ

Ҷумла воситаи асосӣ ва муҳимтарини ифодаи фикр, мақсад ва мубодилаи афкор ба шумор меравад. Ҷумлаҳои сода аз калимаву ибораҳо сурат гирифта, дар натиҷаи алоқаи калимаҳо ва якҷоя шудани шаклҳои ифодаи категорияҳои замон, шахс ва моданият ташаккул меёбанд.

Ҷумлаҳо дар нутқ хусусияти(характери) ҳархела дошта, барои ифодаи хабарият, пурсишу амру фармоиш ва мақсадҳои гуногун меоянд. Аммо на ҳама вақт мақсаду мароми гуянда дар доираи як ё ду ҷумла равшану возеҳ баён мегардад. Балки дар доираи якчанд ҷумлаҳои ба ҳам алоқаманд-матн ифода меёбад.

Матн-мачмӯаи ба низом(қолаб) даромадаи ҷумлаҳои махсус интихоб шудааст, ки нутқи яклухтро ба вуҷуд меорад [3.44]

Аз ин рӯ, чанде аз олимони забоншиносии тоҷик ба омӯзишу тадқиқоти он (матн) бо майлу таваҷҷӯҳи зиёд рӯ овардаанд [1.2, 52-64; 1.3-50; 1.4, 249-254; 1.5, 242]

Яке аз омилҳои асосии ташаккулёбии матн алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо ба шумор меравад. Мазмуни ҷумлаи овозӣ, баёнот, фикр ё худ баёни фикру мақсад натиҷаи алоқаи маъноист, ки ба воситаи сохти нахвӣ (синтаксисӣ): таркиби лексикӣ,

оҳанг (интонатсия) ва алоқаи маъноии ҷумла бо ҷумлаҳои пеш ё бад аз он омада ифода меёбад. [1.1.78].

Алоқаи маъноӣ, ки ҳамчун воситаи муҳим дар равшан кардани мазмуну маъно ва мақсади гуфтор ё ҷумла мавқеи муайяне дорад, бо тарзу воситаҳои мухталиф сурат мегирад. Тарзу воситаҳои алоқаи маъноӣ сохтори яклухти наҳвӣ, таркиби луғавӣ, калимаҳои дорои таносуби яхелаи маъноӣ ва ё истилоҳӣ, ҳамчунин оҳангу алоқаи маъноии ҷумла бо ҷумлаҳои пешина ё баъдина ба шумор мераванд.

Ба андешаи забоншинос Брызгунова Е.А. алоқаи маъноии тарафайни ҷумлаҳо дар натиҷаи алоқаи компонентҳои воқеа, ҳодиса, фактҳо, ки дар ҷумлаҳо инъикос ёфтаанд, ба амал меоянд ва ба таври гуногун зоҳир мегарданд. Алоқаи маъноии ҷумлаҳо аввалан таъзияи маъноии ҷумлаҳоро муайян мекунад [1.1,79].

Масалан дар мисоли зерин дар ҷумлаи аввал ҷузъи асосии ҷумла - рема дар охири ҷумла омада пурсишро ифода карда бошад, дар ҷумлаи баъдина низ ремаи ҷумла дар охири ҷумла ҳамчун ҷавоби пурсиш омадааст:

Медонӣ, як гектар замин чӣқадар мешавад?

Як гектар қариб ба чор таноб, ё ба як ман замин баробар меояд [2.1,450].

Дар мисоли боло алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо тавассути оҳанг ва такрори таркиби луғавии ҷумлаи аввал (як гектар замин) дар ҷумлаи дувум мебошад. Оҳанги саволии ҷумлаи аввал пайвастании ҷумлаи хабарии баъдинаро водор намудааст. Дар

ҷумлаи баъдина такроран омадани таркиби «як гектар» алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳоро қавитар намудааст.

1. Алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо бо ёрии алоқаи компонентҳои ҳолату воқеаҳо ва муқобилгузории субъекту объекти амалҳо сурат гирифта, тавассути он тобишҳои маъноию эҳсосӣ ба монанди эътирозу норозигӣ, нафрат баён мегардад, ки далели онро дар мисоли зерин дидан мумкин аст:

Алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо бо ёрии алоқаи компонентҳои ҳолату воқеаҳо ва муқобилгузории субъекту объекти амалҳо сурат гирифта, тавассути он тобишҳои маъноию эҳсосӣ ба монанди эътирозу норозигӣ, нафрат баён мегардад, ки далели онро дар мисоли зерин дидан мумкин аст:

-Дар гуфтан бисёр гапҳоро мегӯянд, аммо аз гуфтан то кардан бисёр фарқ аст; мегӯянд, ки Ҳукумат аз они меҳнаткашон шуд, аммо ин одамоне, ки дар меҳмонхона чорзону зада нишастаанд, ба меҳнаткашон чӣ муносибат доранд?-гуфта аробакаше ба Дохунда ҷавобҳои қаноатбахш дод [2.1,274].

Дар мисоли овардаамон калимаҳои «гуфтан» ва «мегӯянд», «меҳнаткашон» ва ибораи «Ин одамони меҳмонхона» алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳоро ифода карда бошанд, муқобилгузории «меҳнаткашон» ба «одамони меҳмонхона» маънои яклухти эътирозу норозигиро баён кардааст.

Алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо дар ифодаи маънои яклухти онҳо метавонад бо воситаҳои луғавӣ-наҳвӣ (лексикӣ-синтаксисӣ) ва интонатсионӣ (оҳанг)

якчоя сурат гирад. Дар мисоли зерин ба воситаи алокаи тарафайни маъноӣ ду ҷумлаи мураккаби тобеи аз ҷиҳати сохтор якхела бо ҳам алоқаманд гардида, маъноӣ яклухти муносибатҳои шартиро ифода кардаанд:

Мегӯянд сафар вақте судбахш аст, ки ба дил нақшҳо гузорад. Нақшҳо бошанд, вақте аён мешудаанд, ки аз сафар бозгаштаеду дил ҳанӯз бо ёди он диёр бо ёди он ҳама дидор метапад [2.3,210].

Дар мисоли боло ҳар ду ҷумлаи мураккаби тобӣ бо ҷумлаи пайрави замон бо тобиши шарт сурат гирифтаанд. Дар ҷумлаи якум ҷумлаи пайрави замону шарт: вақте ки ба дил нақшҳо гузорад (замон); агар ба дил нақшҳо гузорад(шарт) буда, дар ҷумлаи дувум ҷумлаи пайрави замону шарт: вақте ки аз сафар бозгаштаеду дил ҳанӯз бо ёди он диёр, бо ёди он ҳама дидор метапад, (замон); агар аз сафар бозгардеду дил ҳанӯз бо ёди он диёр , бо ёди он ҳама дидор тапад» (шарт) мебошад. Азбаски ҷумлаи пайрави ҷумлаи дувум дар қолаби ҷумлаи мураккаби пайваст сурат гирифта, хабарҳои он бо шакли замони гузаштаву замони ҳозира-оянда ифода шудаанд, тобиши замони ҷумлаи пайрави мазкур бештар аст. Алокаи тарафайни маъноӣ ҷумлаҳои мазкур боз дар он зоҳир мегардад, ки пуркунандаи ҷумлаи якум (нақшҳо), ки ҷузъи асосии маъноӣ (ремаи) ҷумла ҳисоб меёбад, дар ҷумлаи дуюм ҳамчун ҷузъи муқаррарии маъноӣ(тема) шарҳу эзоҳ ёфтааст ва ба ин васила ҷумлаи дувум мазмунӣ ҷумлаи пешинаро мукамал намудааст. Ҳамчунин то андозае

муттаҳидшвии оҳанги хабарии ду ҷумла ва тобишҳои маъноии хабариро шартӣ ба назар мерасад.

2. Ба воситаи алоқии тарафайни маъноии ҷумлаҳо ба маъноии ифодаи тасдиқӣ ва ё инкорӣ омадани ҷумлаҳои саволиии пешина равшан мегардад:

-Кӯр шавад, шудан гирад, ҳозир занони ману ту ба ихтиёри худ нестанд-чӣ?

Мо чанд сол аст, ки ин ҷо хобидаем, занони мо бошанд, ба ихтиёри худ гаштаанд. **Ҳоло магар ҳоли мо аз ҷухудон беҳтар аст?** Ҳар чӣ шавад, шавад, мову ту аз банд озод шавем, «то шаҳре насӯзад кабоби дарвеше напазад» гуфтаанд [2.1,216]

Дар мисоли овардаамон аз мазмуни ҷумлаҳои хабарии баъд аз ҷумлаҳои саволиии «...ҳозир занони ману ту ба ихтиёри худ нестанд-чӣ?»; «...Ҳоло магар ҳоли мо аз ҷухудон беҳтар аст?» омада чунин бармеояд, ки ҷумлаи саволиии аввал, ба маъноии ифодаи тасдиқӣ (...ҳозир занони ману ту ба ихтиёри худ ҳастанд), ҷумлаи саволиии дуюм, ба маъноии ифодаи инкорӣ (...Ҳоло ҳоли мо аз ҷухудон беҳтар нест.) омадаанд.

Дар мисоли зерин ҷумлаҳои [икоягб пеш аз ҷумлаҳои саволиӣ ва баъд аз он омада, дар натиҷаи алоқии тарафайни маъноии онҳо маъноии инкории ҷумлаҳои саволиӣ тақвият ёфтаанд.

-Гапи бекор, инҳо ҳеҷ кор карда наметавонанд, тӯп надошта бошанд, туфанг надошта бошанд, сарбоз надошта бошанд, **чӣ кор аз дасташон меояд, чӣ тавр карда гапи худро ба амиру вазир мегузaronанд?** Ҳамаашонро дар як рӯз гирифта ба дор меовезанд, аз

манор мепартоянд, бадарға мекунанд, ба сарашон об мерезанд мемонанд-дия [2.1,217]

Дар ҷумлаҳои саволии матни боло «...чӣ кор аз дасташон меояд, ҷб тавр карда гапи худро ба амиру вазир мегузаронанд? ба туфайли алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳои пешинаю баъдина маъноии инкории онҳо (ҳеҷ кор аз дасташон намеояд, гапи худро ба амир гузаронида наметавонанд равшантар зоҳир гардидааст).

3. Дар натиҷаи алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳои ҳикоягӣ саволи бо тобишҳои эҳсосию маъноии тавсифи ситоиш ва дараҷаи баланди аломат омадани ҷумлаҳои саволи дарк карда мешавад:

Бист рӯз пеш аз қайҷб як тулум айронро дар байни ҳамин **талок**таги рег карда будааст. Рӯзи қайҷӣ аз сахар барраҳоро ҷудо кардем, ки шӯем. Раҳматӣ моро намонд, ки ба об дароем. А. Шариф, ҳудаш ҳамроҳи ту рафту ҳамон тулумро бардошта омад. Ба мо аз ҳамон айрон яккосагӣ доду гуфт: «Ана, акнун ба об дароед». **Вай ҳайрон буд?! Ҷурғот** барин ғафс, дарунаш лунда – лунда равшан. Меошомӣ сарат чарх мезанад, маст. Ба об медарой, хунуки пай намекунад [2.2,31].

Ҷумлаи саволи-хитобии «Вай ҳайрон буд?!» дар алоқамандӣ бо ҷумлаҳои баъдина, ки сифатҳои волеи «ҳайрон»-ро ифода кардаанд, дараҷаи баланди аломатро таъкид кардааст. Яъне, вай ҳайрони оддӣ набуда, ҳайрони беҳтарину волотарин буд.

Дар мисоли зерин тавассути алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳои пешинаю баъдина бо ҷумлаи

саволиифодаи тобишҳои маъноии дараҷаи зиёду баланди амалҳои бад баён гардидааст:

Як бадкинаи ноодами майдагап баромад, ки мансаб ба дасти ман гуфта, бо ба[онаи хару гов, бо ба[онаи молшумориву налогандозӣ Шарифро саргардон мекард, ба сараш ташвиш меовард, ба дилаш сиёҳӣ меандоخت. Э, чӣ корҳое, ки вай накард? [а, бисёр бадкина буд. Тавба! Ин қадар кина дар дилаш чӣ тавр меғунчида бошад? [2.2, 11]

Дар ҷумлаи саволи боло «Э, чӣ корҳое, ки вай накард?» Илова ба алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо бо ёрии оҳанги саволӣ-эҳсосӣ ва артикли номуайянии «е» дараҷаи баланду фузунии амалҳои бад ифода шуда бошад, дар ҷумлаи саволи дигар «Ин гадар кина дар дилаш чӣ тавр меғунчида бошад?» ба василаи иловагии оҳанги саволӣ-эҳсосӣ ва бо таъкид баён гардидани ибораи «ин гадар» дараҷаи баланди кина равшантар зоҳир гардидааст.

4. Дар натиҷаи алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо якҷанд хел[ои маъноии хумла[ои бо пурсишҷонишинҳо суратгирифта фарқ карда мешаванд. Масалан, барои фарқ кардани пурсиши дубора аз такрори саволи пеш аз ҷавоб омада:

**1. Пурсиши дубора (шунаванда
Такрори савол пеш аз**

1.

чизеро нашунида ё нафаҳмида ҷавоб
дубора мепурсад):

а) Вай ба Душанбе рафтааст.
кухо кор мекунад?

а)-Шумо дар

--- Ба кучо?	Дар кучо? Дар ҳамин
шаҳр	
- ба Душанбе меоям	кор мекунам.
б) Вай паго[меомадааст	б) ---Хайр,
ту чӣ гуфтӣ?	
---Кай меомадааст?	--Чӣ
гуфтам? Гуфтам, ки	
---Паго[	«Ин
хобата ба об гӯй!»	

(2.4,56)

Алоқаи тарафайни маъно хумла[о дар ҷумлаҳое бештар зо[ир мегардад, ки аз калимаи ҷонишини саволӣ иборат буда ва бо интонатсия махсус ифода мешаванд. Чунин ҷумлаҳо дар муколима пурсиши дубораро мефаҳмонанд. Дохилшавии ҷумлае, ки такрори савол аст, ба таркиби ҷумлаи ҷавобӣ, ҳамчун қисми он аломати фарқкунандаи саволи такрор пеш аз ҷавоб мебошад. Дар ифодаи пурсиши дубора нақши интонатсия бағоят калон аст.

Дар натиҷаи алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо саволи хосса саволи таъкидии инкори муассир фарқ карда мешавад:

Саволи хосса:
инкори муассир

Саволи таъкидии

а)-Шодӣ касал – гуфт нобоварона Фаёз.	а)---
Қодиров касал-гуфт сардор.	

---Чӣ хел касал?	-Чӣ хел
касал? Чанд соат пеш	ман ўро дар бозор дидам-
	ку?

-Як касали аҷоиб. [2.7,21][2.6,38]

б)---Анвар, ин

чӣ?-дод гуфтанд модарам.

---Чй хел шӯрбо?

Ba

ОШХОНА ОМАДАМ.

---Шӯрбо бо гешти мурғ.[2.5,84]-Ин чӣ дар даруни дег?

---Шӯрбо гуфтаи.

---Чй хел шӯрбо, ин мағзоба-ку?
[2.7,48]

Дар мисолҳои боло ҷумлаҳои, ки ба маънои инкори муассир, таъсирнок (инкори экспрессивӣ) ё худ норозигии қатъӣ омадаанд, ба ҷумлаи баъдинаи он ки дар ду намуна муносибати маъноӣ: асосноккунии инкор ва пурқувваткунии инкор омадаанд, вобаста аст. Дар мавриди ифодаи саволи хосса ва инкори муассир ҳамаи гуногунӣ оҳанг интонатсия истифода мешавад:

6. Тавассути алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо дараҷаи баланди аломатҳои мусбӣ аз дараҷаи баланди аломатҳои манфӣ фарқ карда мешавад:

а) Дараҷаи баланди аломати мусбӣ; б) Дараҷаи баланди аломати манфӣ

---Вай чй хел одам?!

---Вай чй хел одам?!

Ин хел одами хубро надида будам.[2.4,72].
Гапро
намефаҳмад.[2.6,93]

Дар мисолҳои боло ҷумлаҳои баъдина, ки ба маънои асосноккунии баҳои мусбӣ ё манфӣ омадаанд, дар таркибашон калимаҳои вучуд доранд, ки муносибати баҳодиҳиро равшан менамоянд.

7. Ба василаи алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо маъноӣ дараҷаи баланди аломат ва инкори амали таклифшуда фарқ карда мешавад:

а)Дараҷаи баланди аломатб)Инкори таклиф:

-Чӣ хел тӯй?! Ана, тӯйю мана тӯй! -Ба тӯй намеравед?

Тӯйи бисёр бодабада буд.[2.5,66] -Чӣ хел тӯй?!
Маҷлис

дорем-ку![2.4,57]

в) Инкори фикри гуфташуда: Мумкин барои тӯй ҷанҷол кардаанд. – Чӣ хел тӯй?! Дар бораи он гап ҳам набуд. [2.6,81]

Чуноне забоншиноси рус Шведова Н.Ю., қайд кардааст, ҳангоми ифодаи инкор калимаҳои ҷонишинӣ функсияи ҳудашонро гум карда ба вазифаи ҳиссача меоянд [1.6,86].

Дар ҳар як алоқаи тарафайни маъноӣ бо ҷумлаи баъдина, ки дар мисолҳои боло сурат гирифтааст, маъноӣ дараҷаи баланди аломат, инкори фикри гуфташуда ва сабаби он хеле муассир ифода гардидааст.

Хулоса, алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо барои равшан кардани тобишҳои эҳсосӣ ва мақсаду маъноӣ ҷумлаҳои аз ҷиҳати сохтори наҳвиашон якхела воситаи муҳим ба шумор меравад.

1. Рӯйхати адабиёт

- 1.1 Брызгунова Е.А. Смысловое взаимодействие предложений. //Синтак-сис текста-Москва: «Наука», 1979. С.78-90
- 1.2 Зикриёев Ф. Масъалаҳои лингвистикаи матн. «Номаи меҳр»,-Хучанд: «Нури маърифат» С.52-64

- 1.3 Зикрёев Ф. Хусусиятҳои асосии матн.//Масъалаҳои филологияи тоҷик. Душанбе, РТСУ. 2008 с.43-50.
- 1.4 Камолиддинов Б. Наҳви забони тоҷикӣ. Душанбе: «Собириён», 2010.С.249-254.
- 1.5 Мухторов З.М. Структура и семантика текста – Душанбе, 2013, 242с.
- 1.6 Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. М., изд-во АН СССР. 1960.
2. Манбаъ:
- 2.1 Айнӣ С. Рулӣёт. Ҳ.2. – Сталинобод: Нашр. Дав.Тоҷ.- 475с.
- 2.2 Кӯҳзод У. Писанддара (повестҳо)–Душанбе: Маориф, 1989-207с.
- 2.3 Хоҷаев М. Нанг ва номус. Душанбе: Ирфон, 1982. 254с.
- 2.4 «Садои Шарқ». 1985. № 4.
- 2.5 «Садои Шарқ». 1987. № 3.
- 2.6 «Садои Шарқ». 1998. № 2.
- 2.7 Шарифӣ А. Кори Имрӯзаро ба фардо нагузор. Душанбе: Маориф. 1980, - 111с.

НАҚШИ СОДИҚХОҶАИ ГУЛШАНӢ ДАР КОРБУРДИ НОМВОЖАҶОИ ҶУҒРОФӢ

Ҳомидов Д., дотсенти ДМТ

Муҳаммад Содиқхоҷаи Гулшанӣ яке аз симоҳои бузурги фарҳангу адаб ва илми охири садаи XIX ва ибтидои XX-ум маҳсуб ёфта, аз худ осори зиёди насри адабӣ ва таърихӣ боқӣ гузоштааст, ки ин осори боқимонда дорои аҳамияти зиёди илмӣ ва фарҳангӣ мебошанд. Дар адабиётшиносӣ роҷеъ ба шинохти ин фарди фарҳангӣ, адибу таърихдон ва сиёсатдони давр навиштаҳои алоҳида ва парешони муҳаққиқон ба назар мерасад. Метавон чун намуна

номгӯйи чандин мақолаву рисолаҳои муҳаққиқони адабиётшиносу таърихшиносро зикр намуд: Аҳмад Маҳдуми Дониш «Рисола ё мухтасаре аз таърихи салтанати хонадони Манғития», Муҳтарам «Тазкират-уш-шуаро», Шарифҷон Маҳдуми Садри Зиё «Тазкори ашъор», С. Айнӣ «Намунаи адабиёти тоҷик», А. Алимардонов «Нусхаи қаламии «Таърихи ҳумоюн»-и Гулшанӣ», Ҷ. Нарзиев «Гулшанӣ ва «Таърихи ҳумоюни ӯ»» ва чанде дигарон роҷеъ ба зиндагӣ ва фаъолияти адабии Гулшанӣ баёни андеша кардаанд. Мувофиқи нигоштаи эшон Мулло Муҳаммадсодиқ валади Муҳаммад Мирсайиди муфтии мударрис мутахаллис ба Гулшании Бухорой, ё ба қавли тазкиранигорон ва ҳамсухбатону ҳамнишинонаш Мулло Содиқхоҷаи Бухорой, Содиқхоҷаи Гулшанӣ, Содиқхоҷаи Гулшании Бухорой зодаю парвардаи шаҳри Бухорой Шариф аст. **Содиқ** исми аслии ӯст ва ҷузъи **хоҷа** далолат аз хонадони хоҷагон будани ӯ мекунад. Чун ӯ илму дониши замонаро фаро мегирад ва соҳибилм мегардад, ба номи ӯҷузъи «**мулло**» илова гардида, номаш Мулло Содиқхоҷа мешавад ва «Гулшанӣ» тахаллуси адабии ӯст. Дар ин бобат тазкиранигор Муҳтарам дар «Тазкират - уш - шуаро»-и худ чунин менигорад: «Гулшанӣ тахаллуси обёри гулистони фасоҳат ва нахлбанди бўстони балоғат, баҳорпирои боғи хушгуфторӣ, рашкафзои назорати баҳорӣ (тароват, тозагӣ Д.Ҳ.) Мулло Содиқхоҷаи Бухорой аст» [314]. Гулшанӣ дар мадрасаҳои Бухоро таълим

гирифт, пайрави ақидаву ислоҳотхоҳи Аҳмади Дониш буд ва яке аз шахсони пешқадами даврони худ маҳсуб меёфт. Ҳамчунин донандаи хуби забони русӣ низ буда, чанд муддат ба дарбори амир Абдулаҳадхони манғит ба сифати надимӣ ифои вазифа намудааст. Ӯ мутобиқи навиштаи Муҳтарам «дар санаи ҳазору сесаду бисту ҳашт вафот ёфта», ки ин мутобиқ ба соли 1910-уми мелодӣ мебошад. Ба фаъолияти адабии Гулшанӣҳамзамонаш баҳои баланд додаанд ва ӯро яке аз чехраҳои намоёни даври замони хеш донистаанд. Аз рӯйи маълумоти эшон маълум мегардад, ки аз Гулшанӣғазалу қасидаҳои зиёд ва як асари насрии адабӣ, ҷуғрофӣ ва таърихӣ бо унвони «Таърихи ҳумоюн» боқӣ мондааст, ки номи ӯро ба сифати адибу донишманд машҳуру маъруф гардондааст.

«**Таърихи ҳумоюн**»-и Гулшанӣ дар таърихи тамаддуни халқи тоҷик нақши муайянеро доро буда, асари насрӣ маҳсуб меёбад ва соли 1910 ба муносибати 25-умин солгарди ба тахт нишастани амирулмуъминин Сайид Амир Абдулаҳадхон таълифаш анҷом пазируфтааст. Дар асар байтҳои ҷудогона гоҳ-гоҳ оварда шудааст ва забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмии Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX-ум аст. Муаллиф дар асараш бештар ба баёни масъалаҳои зерин, чун *мавзеи ҷойгиршавии иёлатҳо (вилоятҳо) дар нисбати шахри Бухоро, миқдори аҳолии онҳо, масофаи роҳ аз маркази*

вилоятҳо то шаҳри Бухоро, маҳсулоти асосие, ки дар ин ҷо он вилоят истеҳсол мегардад, зикри қавмҳое, ки дар ин ҷо он вилоят зиндагӣ мекунад ва машғулияти касбу кори онҳо, миқдори масҷидҳове мактабҳо, талабаҳо, ҷаммомҳо, мазорҳо, урфу одати сокинони ин ҷо он вилоят, бонгарихои табиӣ ин ҷо он вилоят, аз кадом ноҳияҳо иборат будани онҳо, вазъи обу ҳавои ҳар як вилоят, миқдори наҳру дарё ва ҷӯйҳо ва амсоли инҳо диққат дода, бо ин тарзи баён ба рушди услуби илмӣ замони худ нақши муассир гузоштааст. Дар воқеъ, чун асарҳои ин адибро, ба хусус «Таърихи ҳумоюн»-ро кас мутолиа кунад, бешак ба забондонии ин адиби варзида, ки, мутаассифона, умри зиёд надидааст ва дар ҳамин умри кӯтаҳ низ аз худ осори бебаҳо мерос боқӣ мондааст, бештар мутаваҷҷеҳ мегардад. Зеро дар асари мазкур нависандаи таърихшинос бо як ҷиддият пас аз сафари кӯтоҳмуддат воқеаву ҳодиса ва вазъи иҷтимоии кишвари аморати Бухороро тасвир мекунад ва ба хонанда бисёр паҳлӯҳои норавшани замони худро ошкор мекунад. Барои намуна метавон поре аз он асар овард, ки дар ин матн чандин воқеаҳои таърихӣ ва ҷуғрофӣ зикри худро ёфтааст: Ва дар канори **баҳри Ҷайхун** тавобеоти ин вилоят миқдори даҳҳазор хонавори **қабилитарокимаи (туркҳо) эрсорӣ** сукно доранд [144]*¹. Ва аз ҷумлаи абниҳои қадима дар ин туман ба канори шарқии **дарёи Зарафшон** ба қарибии қарияи Ҷондор ҷисми сангин аст, ки харобу боир аст, аз дарё байд афтада

[56]; ... оби зиёдати аз **дарёи Зарафшон**, аз дарёи таҳти қири Қарокӯл дар ин ҷо меояд [80]; Дар ин туман...ба канори **дарёиЗарафшон**, ба сари наҳри **КомиАбӯмуслим...**[58]. ...ба канори ҳар ду тарафи **дарёи Ҷайхун** аст, ки машҳур ба **дарёи Омуя** аст [71]; **Дарёи Омӯя** аз васати ин қобила ҷараён дорад ва ҷанубу шимоли инҳо рег аст [73]; Аз ғайри Сарои Камар ва тавобеи Лаби оби он **дарёи Вахш** аз ин вилояти Қурғонтеппа ва Балҷувон ҷараён намуда, омада аз Қарияи Шохзар, ки тавобеи Қӯрғонтеппа аст, ба **дарёи Ҷайхун** мерезад [149]; Манбаи оби калони он аз кӯҳи Пил воқеъ ба Маччӣ ва Кантала меояд ва **Оби** хурди онро манбаъ ба Танги Ҳарам ва Гумбулоқ омада, ду наҳри мазкур ба мавзеи... мебайвандад [67].

Ҳоло дар асоси мавод ва мазмунӣ асар тарзи баёни силсилаи воқеотро, ки омили асосии сабки илмӣ аст, меоварем:

- *мавзеи ҷойгиршавии иёлатҳо (вилоятҳо) дар нисбати шахри Бухоро:*Қасабаи **Ванҷ** ба тарафи шарқии Дарвоз, ба таҳти ақабаи Боми Дунё воқеъ аст ва дар он ҷониб манбаи дарёи Омӯя ва Ҷайхун ва онро **Чашмаи Панҷ** мегӯянд, аз қуллаи шомихи кӯҳи Боми Дунё набаён менамоянд. Аз андак масофат панҷ чашма —————

*1.Гулшанӣ.Таърихи ҳумоюн.-Душанбе, 2006.-200с.– Минбаъд саҳифаҳои ҳамин асар дар қавсайн оварда мешаванд.

ба як ҷо ҷамъ мешавад ва ғарбан ҷараён менамояд ва онро **чашмаи Панҷ**мегӯянд ва он қасабаро

Ванчменоманд, ки он муҳарифи Панҷ аст. Оби аввали **наҳри Ҷайхун** ҳамин аст [157]. Аз сари мазори Ҷоизуланвори қадамгоҳи ҳазрати Алӣ каррамаллоху ваҷҳаху, ба қарияи **Ҷиҳилчашма** мебошанд [130]. Оби **Чашмаи Вахшмор** низ ба сари мазори мазкур ба тарафи шарқии кӯҳи мазкур ҷараён дорад [135]. Ба дараҳои кӯҳи чашмаи об бисёр дорад, мисли **Бешчашма**, **Булоқ** ва амсоли он бисёр аст [111]. ...**наҳри Пирмаст** ва **Султонободатрофи** кӯрғонро ихота намуда, ҷараён дорад [50]. ...ба канори ҷанубии **наҳри Ҷайхун** воқеъ аст [74]. **Наҳри Зарафшон** таҳти қири Қабилато ду бўлак мешавад [79]; Ин вилоят ба тарафи ҷануби **наҳри Ҷайхун** воқеъ аст [81].

-миқдори аҳолии онҳо:

- масофаи роҳ аз маркази вилоятҳо то шаҳри Бухоро: Тӯли он аз таҳти қири Бободӯғӣ то мавзеи Тали Ғундак шарқан ва ғарбан нӯҳ фарсах аст... [50].

-маҳсулоти асосие, ки дар ин ё он вилоят истеҳсол мегардад: Дар мавзеи Туғайрабод заводи пахтакашӣ аст, ки бағоят азим ва ҷасим аст [65]. Заводе ба ин азамату часомат дар Порижу Берлин ва Ландану Маскав нест (66). Зироати ин ҷо бисёр хуб аст ва ғавокеҳи он марғуб. Аспҳои тозинаҷод дар ин ҷо бисёр мавҷуд аст. Аҳолии ин ҷо бо асп тозӣ машхуру маъруфанд [64].

-зикри қавмҳои, ки дар ин ё он вилоят зиндагӣ мекунанд ва машғулияти касбу кори онҳо: Аҳолии ин тумон аксар авлоди муҷоҳидини ислом, қабилаи наҷибӣ араб аст ва соири он ўзбек аст [57]. Қасабаи

дигари Дарвоз Чихилдара аст ва он қасаба ба тарафи шимолии Дарвоз ва ҷанубии Қаротегин аст [158].

- **миқдори масҷидҳову мактабҳо:** Дар ин тумон (ишора ба ноҳияи Шофиркоми Бухороро. Д.Ҳ.) нӯҳ адад хонақоҳи идайнӯ ҷумъахонӣ ва яксаду чилу панҷ адад масҷид ва дорои як саду панҷоҳу чаҳор қуро (ҷамъи қария Д.Ҳ.) аст [57].

- **талабаҳо:** Дар дохили шаҳр яксаду наваду нӯҳ адад мадрасаи сангинро доро аст, аз ғайри Гӯрхона ва Хонақоҳ, ки дар тамоми он панҷоҳҳазор нафар толибим сукно доранд [47]. Ҳар сола дар айёми таҳсил мутаҷовиз аз ду ҳазор нафар талаба аз ин ҷо ба Бузоро мераванд аз чиҳати касби илм «кассара - л – Лоҳу амсолаҳум» (Худо амсоли инҷоро зиёд гардонад).

- **ҳаммомҳо:** Аз абнияти (ҷамъи бино.- Д.Ҳ.) қадима як адад ҳаммоми сангини матин дорад [50]. Ва теъдоди ҳаммоми Бухоро ҳафдаҳ адад аст [48].

- **мазорҳо:** Сари мазори Ғоизу- л- анвори Мавлоно Ориф алайҳи – р-раҳма як қитъа хонақоҳи сангин дорад [64].

- **боигариҳои табиӣ ин ё он вилоят:** Аз мавзеи кӯҳи Хомкон, ки он маъдани намак аст, як даҳана об омада ба даруни кӯҳ ба дарёи Хузур мерезад... [102].

- **аз кадом ноҳияҳо иборат будани онҳо:** Қасабаи Ванҷба тарафи шарқии Дарвоз, ба таҳти ақабани Бомӣ Дунё воқеъ аст ва дар он ҷониб манбаи дарёи Омӯя ва Ҷайхун ва онро Чашмаи Панҷ мегӯянд, аз

қуллаи шомихи кӯҳи Боми Дунё набаъон менамоянд [127].

- *миқдори наҳру дарё, ҷўйҳо ва самти ҷоришавии онҳо*: Аз мавзеи кӯҳи Хомкон, ки он маъдани намак аст, як даҳана об омада ба даруни кӯҳ ба дарёи Хузор мерезад... [102]. ...ва оби **Рӯди Хурд** ва **Рӯди Калонро** тамоманмалех менамояд ва илло **обиХузор** ба мавзеи Тангиҳарам, ки аз маркази ҳукумати он ҷаҳору ним фарсах масофат дорад, дар он ҷо оби **Рӯди хурд** бағоят ширин аст [102]. Ба тавобеи Хузор ду наҳр аст, якеро **наҳри калон** ва **наҳри хурд**, ба истилоҳи атроки қунғурот **рӯди калон** ва **рӯди хурд** меноманд [100]. Манбаи оби калони он аз кӯҳи Пил воқеъ ба **Маччӣ** ва **Кантала** меояд ва **Оби** хурди онро манбаъ ба **Танги Ҳарам** ва **Гумбулоқ** омада, ду наҳри мазкур ба мавзеи **Қӯшулуш**, ки аз маркази ҳукумати Хузор миқдори якуним фарсах масофат дорад, ба ҳам мепайвандад ва баъд аз он **дарёи Хузор** мешавад [100]; Аз андак масофат панҷ чашма ба як ҷо ҷамъ мешавад ва ғарбан ҷараён менамояд ва онро **чашмаи Панҷмеғӯянд** ва он қасабаро **Ванҷ** меноманд, ки он муҳаррифи **Панҷ** аст. Оби аввали **наҳри Ҷайхун** ҳамин аст [157]. Аз сари мазори Ҷоизуланвори қадамгоҳи ҳазрати Алӣ каррамаллоҳу ваҷҳаху, ба қарияи **Ҷиҳилчашма** мебошанд [130]. Оби **Чашмаи Вахшмор** низ ба сари мазори мазкур ба тарафи шарқии кӯҳи мазкур ҷараён дорад [135]. Ба дараҳои кӯҳ **чашмаи об** бисёр дорад, мисли **Бешчашма**, **Булоқ** ва амсоли он бисёр аст [111].

Аз маълумоте, ки дар асар гирд оварда шудааст, бармеояд, «Таърихи ҳумоюн» -и Гулшанӣ барои омӯхтани таъриху ҷуғрофиёи иқтисодии нимаи дуёми қарни XIX ва ибтидои асри XX давлати Бухорои Шариф, ки Тоҷикистони кунунӣ низ ба он дохил мегардид, аз ҳар ҷиҳат сарчашмаи муҳимму пурарзиш ҳисоб меёбад. Маълумоти Гулшанӣ оид ба шумораи мадрасаҳою талабаҳои онҳо дар *Кӯлобу Балҷувону Ҳисор* ва мавзёҳои дигари кӯҳистон, хато будани ақидаи то кунун дар илми таърихшиносии тоҷик ҷойдоштаро роҷеъ ба саросар бесавод будани мардуми тоҷик то Инқилоби Октябр собит месозад. Мундариҷаи «Таърихи ҳумоюн» чунин аст: **муқаддима, қасида бар васфи амир Абдулаҳад ва 8 мақола.**

Тавре зикраш рафт, маълумоти «*Таърихи ҳумоюн*» роҷеъ ба вазъи иҷтимоӣ, иқтисодӣ, ҷуғрофӣ, этникӣ ва фарҳангии охири қарни XIX ва ибтидои асри XX-уми давлати аморати Бухоро мебошад. Муаллифи асар чун муҳити ҷуғрофии ин ё он музофоту иёлот ва ноҳияву қасабаи аморати Бухороро нишон додан меоҳад, ҳамзамон ҳатман аз он ҳудуд кадом дарё ҷорист ва сарчашмаи он кадом аст, тасвир мекунад. Аз ин ҷиҳат, дар асари номбурда ҳамаи дарёҳои бузургу хурд ва чашмаву ҷӯйҳо, наҳру рӯдак, обанборҳои аморати Бухоро то қадри имкон инъикоси худро ёфтаанд. Муаллиф дар мавриди ифодаи номи дарёҳои бузурги Мовароуннаҳр истилоҳи дарё, баҳр, наҳр, об, рӯдҳоро истифода мебарад. \

Умуман, овардани гидронимҳо ва дигар унсурҳои забонӣ чун истилоҳи илмӣ дар «**Таърихи ҳумоюн**»-и Гулшанӣ барои боз ҳам ҷолибтару пурратар гардидани ин ё он ҳудуди давлати аморати Бухорои охири қарни XIX ва ибтидои асри XX хидмат намудаанд. Аз рӯйи маълумоти ин асар бештари гидронимҳо ва дигар унсурҳои забонӣ чун истилоҳи илмӣ овардаи муаллифи асар дар тӯли таърих аз нигоҳи сохт то андозае ба тағйирот дучор гардида, бо баъзе шакливазкунии зоҳирӣ то замони мо расидаанд. Асари «**Таърихи ҳумоюн**» чун сарчашмаи боэътимод дар омӯзиши гидронимҳо ва умуман дар омӯзиши номвожаҳои ҷуғрофии Мовароуннаҳр, вазъи иҷтимоиву иқтисодӣ ва сиёсии ин сарзамин хидмат хоҳад намуд. Зеро муаллифи асар ҳар далелу рақами овардаи хешро дар асоси сафар кардан ба ин ё он мавзёе меорад ва онро ташреҳ медиҳад, ки хеле ҷолиб аст. Дар айни ҳол «**Таърихи ҳумоюн**»-и Гулшанӣ чун дигар осори таърихӣ сарчашмаи боэътимод дар соҳаи забоншиносӣ ва яке аз шохаҳои он-номшиносӣ (ономастика) маҳсуб меёбад.

Калидвожаҳо: таркиби лугавӣ, робитаи забонҳо, калимаҳои аслан форсии тоҷикӣ, гидронимҳо, вожаи об ва марбут ба мавзёҳои об, лугати истилоҳот, истилоҳоти ҳунармандӣ, соҳаи бозоргонӣ, олооти меҳнат, истилоҳсозӣ ва истилоҳпазирӣ, кишоварзӣ, хочагидорӣ, номҳои ҷуғрофӣ ва монанди инҳо.

АДАБИЁТ:

1. Алимӣ Ҷумъахон. Ташаккул ва таҳаввули топонимияи минтақаи Қўлоб / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1995. – 170 с.
2. Алимӣ Ҷумъахон. Топонимика / Ҷ. Алимӣ. – Душанбе, 1996. – 80 с.
3. Айни С. Куллийёт, Ҷ.12. / С. Айни. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 770 с.
4. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.2. / М. Ғиёсуддин. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 15 - 33.
5. Исмоилов Ш. Таҳлили лингвистии топонимҳо / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 1994. – 64 с.
6. Офаридаев Н. Ойконимияи вилояти мухтори Кӯҳистони Бадахшон. / Н. Офаридаев - Душанбе, 2001. – 163 с.
7. Сафаров И., Мирзоев С. Захираҳои оби Тоҷикистон. / И. Сафаров, С. Мирзоев // Адаб, № 3, 2003. – С. 55 - 60.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1-2. / Зери назари М. Осимӣ. - М.: СЭ, 1969. – 908 с.
9. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешруд / Д. Ҳомидов. – Душанбе, 2014. – 164 с.
10. ЭСТ, иборат аз 8 ҷилд / Қомуси миллий. – Душанбе: ЭСТ, 1984. – Ҷ. 8, 780 с.
11. Эшнӣёзов М. Қазияи воҷаноманависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ / М. Эшнӣёзов. – Душанбе, 1999. – 300 с.

ВКЛАД СОДИКХОДЖА ГУЛШАНИ О РАЗВИТИЕ НАУЧНЫЕ ТЕРМИНЫ

В данной статье рассматривается вклад Содикходжа Гулшани о развитии научных термины в XIX века на основе его произведение «Таърихи хумоюн». Автор статьи стремится показать именно эту особенность гидронимов Мовароуннахра и подвергать научному анализу географические названия с путях тюркизация гидронимы.

Ключевые слова: гидронимы, топонимы, таджикский язык, суффиксы, форманты, тюркизация, происхождения, иранского происхождения, топоформанты, вода, река, ручей, бассейн, иранские языки, родник, колодец, структура, сложный, составной, выражение-гидронимы т.д.м

Key words. Hydronim, toponim, Tajik language, structure word, word expression, water, river, Iran language, spring, structure, compound, complex, expresions of hydronim.

Сведения об авторе: Д. ХОМИДОВ – доцент кафедры истории языка и типологии ТНУ, тел: 918-19-23-80.

БАЪЗЕ МУЛОҲИЗАҲО ОИД БА НАЗАРИЯИ АЗ ХУД НАМУДАНИ ЗАБОН

Ҳалимова С., дотсенти ДМТ

Назарияи аз худ намудани забон дар замони ҳозира яке аз масъалаҳои хеле муҳим мебошад. Ин масъала аз масъалаҳои муҳимми забоншиносии равонӣ мебошад.

Забони ҳайвонот ва паррандаҳо дар табиат

Нутқи одамӣ як қисми хурди воситаи алоқа ба монанди садо ва овози ҳайвонот, паррандагон ва ҳашарот мебошад, ки дар табиат вучуд дорад. Дар забони ҳайвонот системаи овозҳои садоҳо чандон мураккаб нест. Овозҳо, ҳаракатҳо, бӯй, ранг ва дигар чизҳои, ки ба воситаи онҳо ҳайвонҳо аз ҳолатҳои худ ба якдигар хабар мерасонанд, инҳоянд: ҳолати таҳлукаю тарс, хавфу хатар, таҳдид, ғазаб, фармонбардорӣ, итоат, меҳрубонӣ. Ҳайвонҳо метавонанд аз ҳолати гуруснагӣ, ташнагӣ ё аз ҳолатҳои дигари худ хабар диҳанд. Фарқи забони ҳайвонот аз инсон дар он аст, ки дар ҳайвонот функсияи маъноӣ вучуд надорад. Ғайр аз ин дар забони ҳайвонот амали радқунӣ, ки дар нутқи одамон мавҷеи хоса дорад, вучуд надорад. Овозу садоҳои ҳайвонот ва ҳашарот маъноӣ муайянеро ифода мекунанд, аммо системаи мураккаби садои овозҳои ҳайвонот вучуд надорад. Ибора ва ифодаҳои оддии ду-секалӣ, ки қўдакони дусола месозанд, дар олами ҳайвонот дучор намеоянд. Садо ва овозҳои ҳайвонот таҳти таъсири ҳолати эҳсосии онҳо ба вучуд меояд ва он ахбори

мантиқиро дар бар намегирад. Вале ҳар як ҳайвон овозҳои чинси худро медонад ва мефаҳмад. Дар ҳайвонот эҳсос баланд аст ва дар инсон ақл ташаққул ёфтааст. Забони инсон дигар аст, вай доимо тағйир меёбад ва дар инкишоф аст. Дар бораи фарқи забони инсон ва ҳайвонот мутафаккири бузург Мирзо Абдулқодири Бедил чунин фармудааст: «Фазли одамі бар соири ҳайвонот агар ба нутқи маҳз бошад, ҳайвон низ нутқи дорад. Магар он аст, ки ҳайвон варақи оҳанге, ки дорад, барнамегардонад ва одамі дар он мантиқ ба олами ғасоҳат ва балоғат мерасонад...»[Бедил].

Ҳайвонҳои гӯё

Онҳое, ки бо ҳайвоноти ҳонагӣ сару кор доранд, ақидаҳои илмӣ-расмиро дар бораи забони ҳайвонот рад мекунанд. Соҳибони гурба, сағ ва тӯтиҳо метавонанд мисолҳо биёранд, ки чӣ тавр ин ҷонварон маъноии суҳанони онҳоро мефаҳманд, ҳатто агар бори аввал шунаванд. Аммо ин ҷо танҳо суҳан сари он меравад, ки онҳо баъзе ҷузъиёти забони инсонро аз худ менамоянд, аммо забони инсонро пурра аз худ намекунанд. Масъалаи ба ҳайвонот ва паррандаҳо омӯзондани забони инсон қайҳо диққати одамонро ба худ ҷалб намуда буд (тӯтиномаҳо дар адабиёти классикӣ, ҳикояи озмоиши маймунҳо дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ...).

Соли 1940 Кети ва Кейт Ҳейс маймун (шимпанзеро) барои тарбия гирифтанд. Баъди се сол маймун Вики чор калимаи англисиро талаффуз мекардагӣ шуд: мама, папа, up (ба боло) сир (чашка). Соли 1971 Деви

Премон ба маймун Сара ба воситаи 130 картаҳои магнитӣ, ки дар онҳо рангҳои меваҳо ва баъзе саволҳо буд, Сара фақат ба 5 савол ҷавоби рад дод (ниг.:2).

Соли 1964 муҳаққиқи амрикоӣ Лилӣ ба делфин забон омӯзондани шуд. Делфин фақат як калима ёд гирифт: скуир (струйка). Соли 1966 Аллен ва Беотрис Гарднер ба маймунбача (шимпанзе) забони кару гунгхоро омӯзонданд. Баъди чор сол вай 130 амал ва ҳаракатҳоро иҷро карда, ибораҳои ду-се калимагӣ месохт. Агар кӯдак дар сесолагӣҳазорҳо калимаҳо ва ҷумлаҳои мураккаб гӯяд, Вашо (маймун) дар дараҷаи кӯдаки дусола боқӣ монд. Муҳаққиқон ба чунин ҳулоса омаданд, ки забони инсон як падидаи хеле мураккабе аст ва ҳайвонҳо барои омӯхтани он қодир нестанд [ниг.:2].

Кӯдакон - Мауглиҳо

Чунин мешуморанд, ки кӯдаконе, ки на дар ҷамъияти инсонӣ, балки дар байни ҷамъияти ҳайвонот афтода калон шудаанд, қариб ки дигар имкони одами солимфикр шуданро надоранд. Аммо дар таърих намунаи онҳое, ки одамон онҳоро тарбия накардаанд ва ба ҳаёти муътадил баргаштаанд, дучор мешаванд. (Ишораи Фирдавсӣ дар «Шоҳнома» - Золро тарбия кардани Симурғ ва ба олами инсонӣ баргаштани ӯ).

Ҳама ҳикояти Мауглиро медонанд, вале охири қисса номаълум аст. Маълум нест, ки вай ба ҷамъияти инсонӣ баргашта инсони соҳибақл шуда тавонист ё не. Маугли - қаҳрамони офаридаи Каплинг аст дар асоси баъзе фактҳо.

Соли 1800 дар Фаронса, дар наздикии деҳаи Сант Сернани музофоти Авейрон писарбачаи 10-12 солае ёфт шуд. Вай ягон калимаи инсониро намедонист, танҳо монанди ҳайвонот овоз мебаровард. Ёро Виктор ном ниҳоданд. Вай дар хонаи хонум Герин зиндагӣ мекардагӣ шуд, ки дар ин ҷо ба вай забон ва рафтори инсониро меомӯзонданд. Вай гапзаданро ёд нагирифт, ҳарчанд метавонист калимаҳоро аз қоғазчаҳо барои ӯ менавиштанд, хонад ва баъд ҳудаш ҳам ба навиштан сар кард. Вай 30 сол умр дид.

Соли 1970 дар Амрико духтари 13, 5 солаеро ёфтанд – Љенни, ки падараш аз 1, 5 солагӣӯро дар хона маҳкам карда буд (12 сол).

Соли 1938 Изабелла, ки бо модари гунги худ – Мери Мейсон 6,5 сол зиндагӣ карда буд, баъди 1 сол калима ва баъзе ҷумлаҳоро мегуфтагӣ шуд [ниг.:2].

Ба ин масъала низ гузаштагони мо таваҷҷуҳ карда буданд. Аз ин ҷост, ки Саъдии бузургвор мефармояд:

Одамӣ одам набинад аз куҷо одам шавад,

Шамъ агар оташ набинад аз куҷо равшан шавад?

Марҳилаи муҳими аз худ намудани забон

Тавре ки муаллифон қайд менамоянд, кӯдакон забонро табиӣ, бе ягон зӯрзанивучидду ҷаҳд, худ ба худ ёд мегиранд. Ин хусусияти шаклгирии забон дар нутқи кӯдакон ба ҷараёни физиологӣ, расошавии мағзи сари (майнаи сар) кӯдакон ва саломатии онҳо вобаста аст (масалан шунавой...).

Дар ҳолати норасоии яке аз ин омилҳо чараёни аз худ намудани забон суст мегардад. Марҳилаи муҳимми аз худ намудани забон аз таваллуд то 3-11 солагӣ ва аз дусолагӣ то синни балоғат ба шумор меравад. Яке аз усулҳои баҳо додан ба ин марҳила мушоҳидаи аксент (бурро талаффуз карда натавонистани калимаҳои забони дигар) дар омӯзиши забони дуҷум дар ин синну сол мебошад. Тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, дар омӯзиши забони бегона, баъди 12-13 солагӣ аксент зиёд мешавад. Бояд қайд кард, ки дар марҳилаи то 12 солагӣ забони кӯдак ташаккул меёбад. Дуруст истифода бурдани антонимҳо, фаҳмидани калимаҳои маъноӣ духӯрадошта, идиомаҳо (ибораҳои устувори маҷозӣ), фразеологизмҳо, маъноҳои иҷтимоӣ-равонӣ дар ҳамин давра ба вуҷуд меоянд.

Ҳамин тавр кӯдакон-мауглиҳо (кӯдакони ваҳшӣ) ба ҳаёти муътадил мувофиқ мешаванд, агар то сини 6-7 солагӣ баргашта бошанд, ҳеҷ набошад то синни 12-13 солагӣ. Ин синну сол дар забоншиносии равонӣ марҳалаи муҳим барои аз намудани забони модарӣ доништа мешавад.

Забонро аз худ намудани кӯдак

Маълум аст, ки танҳо ҷамъияти инсонӣ кӯдакро гӯё менамояд. Ба баъзе маҳдудиятҳои ақлӣ нигоҳ накарда, ўқолибҳои мураккаби забони модарии худро дар се-чор сол аз худ менамояд. Ўзуд сарфу наҳви забони модарии худро бо андак ёрии падару модар аз худ менамояд. Кӯдак зуд аъзои комилҳуқуқи ҷамъияти забони модарии худ мешавад ва қодир аст ҷумлаҳои нави

зиёдро фаҳмад ва худ низ истифода барад. Қайд намудан зарур аст, ки ҷараёни забоназхудкунии кӯдак аз ҷараёни забони дуюмро аз худ намудани шахси болиғ фарқ дорад.

Марҳилаи то нутқ

Дар бораи **гиря**. Гиря забони кӯдак аст. Гиря ҳам ба худ маъноҳои хос дорад: Гиря - гурусна мондам, хоб дорам, ягон ҷоям дард мекунад, аз чизе нороҳат ҳастам: торикӣ, гармӣ ё ягон чизи дигар. 17 сабаби гиряи кӯдак муайян карда шудааст.

Дар бораи **алла**. Абӯалӣибни Сино дар «Қонуни Тиб» чунин овардааст: «...Вочиб аст кӯдак аз ду чизе бархӯрдор бошад, ки барои мизочро неруманд гардонидан суд доранд: яке ҷунбонидани нарма ва дигар **созу навое**, ки барои хобондани кӯдакон одатан ба кор баранд. (Кӯдакон) ба андозаи ин ду ро пазируфтани барои варзиш ва мусиқӣ омода хоҳанд шуд, ки яке барои тан ва **дигарӣ барои ҷон (равон) бувад** [1, 178]. Пас алла барои хоби бароҳати кӯдак, рӯҳу равон, инкишофи ақлонӣ ва дар оянда забонро ёд гирифтани ӯ бисёр муҳим аст.

Забон ин системаи аломатҳо ва қоидаҳои наҳвии он мебошад. Вазифаи асосии забон вазифаи муҳобиротии он аст (расонидани хабар, иттилоот). Калимаҳо ду шакл доранд: шакли овозӣ ва хаттӣ. Кӯдак аз худ намудани забонро аз шакли овозӣ шуруъ мекунад. Машқу талаффузи овозҳоро кӯдак аз синни якунимоҳагӣ сар мекунад ва барои ин ҷараён ба ӯ се сол лозим меояд.

Модар аз синни 1,5 моҳагӣ бо кӯдаки худ гап мезанад ва кӯдак бо овозҳои махсус онро такрор менамояд (ё ҷавоб медиҳад). Чунин рафтор ба ҷараёни зудтар забонро аз худ намудани кӯдак ёрӣ медиҳад. (хондани китоб ҳангоми ҳомиладорӣ барои ақли кӯдак, забонмӯзии ӯ имкониятҳои зиёд медиҳад).

Инкишофи забони кӯдакон ба калонсолон вобаста аст. Барои кӯдак муҳим аст, ки рӯй ва лабони одами бо ӯ гап задаистодаро бубинад.

Озмоишҳо бо ниқоб (пӯшондани лаб). Кӯдак аҳамият намедиҳад, агар лабро набинад. Одамони калон низ ҳамин тавранд. Агар ба ҷойи лектор магнитофон монанд, натиҷа суст мешавад. Ё бо телефон бо забони дигар гап зананд, фаҳмидани он нисбат ба муоширати рӯ ба рӯ душвортар аст.

Дар синни яксолагӣ кӯдакон калимаҳои алоҳидаро талаффуз мекунанд. Маълум аст, ки духтарон аз синни 8-9 моҳагӣ ва писарон аз синни 11-12 моҳагӣ ба гап задан шурӯъ мекунанд.

Дар синни 9,5 моҳагӣ то 1 солаю 6 моҳагӣ калимаҳои як ва духчоро талаффуз мекунанд (те, оча, ота, баба ё ав-ав, мама ё папа - хӯрок), кӯшиши аз ҷо хестан мекунанд. Аз синни 1, 6 солагӣ (оча те) ҷумлаҳои кӯтоҳро меғӯянд, роҳ гашта метавонанд.

Аз худ намудани овозҳо ва мушкилӣ дар талаффузи овози “р” то синни 5-6 солагӣ боқӣ мемонад.

Аз синни 1,5 солагӣ луғати кӯдак аз 3 то 50 калимаро дар бар мегирад. Мепурсад ва ҳатто қариб бисёр

гапхоеро, ки ба ӯ мегӯед, мефаҳмад. То дусолагӣ, вақте ки ба ду по медавад, меҷаҳад, луғати вай то 300 мерасад.

Исмҳо 63%, феъл 23%, ҳиссаҳои дигари нутқ 14%, пайвандакҳо дар нутққариб нестанд. Калимаҳои нав ҳар рӯз зиёд мешаванд.

Аз синни дусолагӣ ба саволдиҳӣ сар мекунад «Ин чӣ аст?». Дар синни 6- солагӣ то 10 000 калимаҳоро аз худ менамояд (ниг.: 2).

Хатогихо дар нутқи кӯдакон

Дар нутқи кӯдакон хатогихо дучор мешаванд ва он қадар густурда аст, ки қонунан дар ҳамаи кӯдакони дуруст инкишофёфта дучор мешавад. Онҳо барои худ шакли осонтарро интихоб мекунанд.

Мисол: Мошолок (дастрӯймол)

Саҳарӣ дар хонаи мо хоб рав.

Ота, ягон кас фарёд дорад.

Авқот пазидӣ?

Саг бандидагӣ?

Ислоҳи хатоҳо

Ғалатҳои кӯдаконро ислоҳ кардан лозим аст. Дар ҳолати ислоҳ накардан ва ба он аҳамият надодан, нутқи кӯдак дуру дароз нодуруст мемонад. Равоншиносон маслиҳат медиҳанд, ки калима ва ҷумлаҳои нодурусти онҳоро ҳамчун латифа дар назди худи кӯдак нақл кардан нашояд. Кӯдакон ба он ки онҳо тавонистанд калонсолонро хандонанд, фаҳмидаю дониста нодуруст гап заданро сар мекунанд.

Калимасозии кӯдакон

Таҳқиқотҳои Рибников, Гвоздѣв, Ушаков ва Полдуин дар бораи нутқи кӯдакон нишон медиҳанд, ки солҳои аввали ҳаёти кӯдак давраи аз ҳама зиёди калимасозӣ мебошад. Калимаҳои «нав» қариб дар нутқи ҳамаи кӯдакон мушоҳида мешавад [ниг.: 2].

Дид, куға, був - мошин
овгаз – нӯшоба
ғунг - хоб

Аз синни 3 то 6 солагӣ бештар дида мешавад.

Калимаҳои кӯдакона

Пештар қайд карда будем, ки кӯдакон марҳилаи калимасозиро мегузаранд. Ғайр аз ин боз калимаҳои кӯдакона вуҷуд доранд, ки қомилан кӯдаконаанд ва забони кӯдаконро ташкил медиҳанд, ки дар ҳамаи забонҳо вуҷуд доранд:

Уф//уфа – дард мекунад, дард.	Ких//қих - мумкин нест, ё чиркин
Титӣ – курта, либос	Баба – саг
Туту - паррандаҳо	Папа/мама - хӯрок
Дид – мошин	Пиш-пиш – гурба, пишак

Калимаҳои кӯдакона нозуктар, латифтар садо медиҳанд.

Рӯйхати адабиёт

1. Абӯалӣ ибни Сино. Қонуни тиб. Китоби 1. / Абӯалӣ Сино. - Душанбе: Сарредаксияи илмӣи Энциклопедияи Советии тоҷик, 1989. -384 с.
- 2.Белянин В. П. Психолінгвистика. /В. П. Белянин. – М. :Флинта: НОУ ВПО “МПСИ”, 2011.-414 с.
3. Глухов В.П. Основы психолінгвистики. / В. П. Глухов. - М.: Астрель, 2005.-251с.

4. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики. / И. Н. Горелов, К.Ф. Седов. – М.:Лабиринт, 2005.
5. Жанкин Н.И. Речь как проводник информации./ Н.И. Жанкин.– М.:Политиздат, 1982.
6. Залевская А.А. Введение в психолингвистику. / А.А. Залевская. – М.: Российск. гос. гуманит. ун-т., 1999.
7. Красных В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. / В.В. Красных. – М.: Гнозис, 2001.
8. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики./ А.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 287с.
9. Мирзо Абдулқодири Бедил. Куллиёт. Ҷ. 1. / Мирзо Бедил. – Душанбе: Адиб, 1988. – С. 3 – 56.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОСВОЕНИЯ РЕЧИ

В статье рассматриваются некоторые вопросы освоения речи так как критический период для освоения речи, освоения речи ребёнком. Отмечается, что человек способен изучать язык только в человеческом обществе. Освоение языка ребенком происходит естественно и без видимых усилий.

Ключевые слова: знак, символ, общение, словотворчество, освоение речи.

ТОБИШҶОИ МАЪНОИИ ВОЖАҶО ДАР ДОСТОНИ «ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Гулназарова Ж., дотсенти ДМТ

Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ чун донишманди тавоно яке аз саромадони бузурги илму фарҳанги асри XVба шумор меравад. Осори безаволи ӯ ҳазинаи беҳамтоест. Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣҳамчун «мутафаккири баландпоя, ҳакими фарзона, муаллими бузурги ахлоқ, андешавари сиёсатдон, файласуф ва ҷомеашинос, шоири тавоно, нависандаи чирадаст, орифи шӯридаҳол» [1,5] ва забоншиноси нуктафаҳм, ки нозуқиҳои забони хешро хеле хуб дарк намудааст, мебошад [ниг.: 3,115; 11, 99]. Ҳамчун як шахси эҷодкор ҳамеша «бо забон, калимаву сухан, ибораву таъбирот сару кор дошт ва беҳтар аз ҳама медонист, ки барои

дарку фаҳми мазмун шахс, пеш аз ҳама, бояд ба маънию муҳтавои вожаю ибора ва мафҳум сарфаҳм равад» [12, 109]. Барои тақвият ва исботи ин андеша метавонем ба осори гаронбаҳои ин шахси фозил рӯ биёрем.

Силсилаи дostonҳои «Ҳафт авранг»-и шоир бо забони хеле шево ва ширин иншо шудаанд. Достони «Юсуф ва Зулайхо»-и Абдуллаҳмони Ҷомӣ панҷумин манзумаи «Ҳафт авранг»-и ӯст. Ин дoston «бо латифтарин ва бадеътарин рангҳои ҳаёл ороиш ёфта, завқу эҳсоси хонанда ва шунавандаро ба таҳрик меоварад, ҳисси муҳаббати поқу беолоиш, вафодорӣ, садоқатмандӣ, бурдборӣ ва ниҳоят набарду пирӯзиро парвариш медиҳад, касро ба ҷодаҳои пурфуруду фарози зиндагӣ ба ҷустуҷӯи мурод, шинохти неку бад, дарки сарду гарми зиндагӣ, ранҷҳо ва ганҷҳои дил, қабл аз ҳама, расидан ба мақоми волои инсон раҳсипор месозад» [2,8].

Ҷунончи, худи Ҷомӣ мегӯяд:

Чу тӯти табъро созам шакарҳо,

Зи ҳусни Юсуфу ишқи Зулайхо [149]*¹

Ин ҳамаро Ҷомӣ бо забони бисёр шево ва лаҳни гуворо ба хонанда пешкаш мекунад. Барҳақ, Достони «Юсуф ва Зулайхо» бо забони хеле сода ва ба ҳамагон фаҳмо иншо шуда, эҷодкор тавассути вожаҳои мушобеҳу мутазоди баробарвазну ҳамқофия ва

*1. Абдуллаҳмони Ҷомӣ. Осор (дар ҳашт ҷилд). Ҷ.4.-Душанбе: Адиб, 1986.- С.137-382. Минбаъд байтҳо аз ҳамин китоб оварда шуда, дар қавсайн саҳифаҳо дарҷ мегарданд.

воҳидҳои ҳамоҳанг ҳусн ва зеби суҳанро афзун гардонандааст. Ин фозили ширинбаёну нуктасанҷ худ аз назарияи таносуби маъно бо калима на танҳо дар забони тоҷикӣ, балки дар забони арабӣ низ хеле хуб оғаҳ буд ва андешаҳои ӯро перомуни ин масъала дар «Шарҳи Мулло» бисёр дақиқбинона нигоштааст. Чунончи, муҳаққиқон дар равиши тадқиқ назарияи Ҷомиро доир ба калима ва маъно зикр карданд: «калима барои ифодаи маъно вазъ шудааст ва вазъ далолатро дар бар мегирад. Як сифати калима он аст, ки бар маънои калима, ки дар нафси калима аст, далолат мекунад» (10, 289). Дар ҳолате, ки дар мавриди калима ва маъно чунин андеша баён мегардад, дар эҷоди асарҳо таносуб, мавқеъ ва вазифаи ифодакунанда ва ифодашаванда бисёр мӯшикофона ва дархуруна риоя мешавад. Бе шакку шубҳа метавон инро дар мисоли достони «Юсуф ва Зулайхо» нишон дод.

Вожа воҳиди дурӯя аст, яъне дутарафа. Агар як паҳлу ё тарафи вай қиёфаи овозӣ (лексема) бошад, тараф ё паҳлуи дигари он, ки басо мавқеи муҳим ва асосӣ дорад, маъно (сема) ё маъноҳои он мебошад. Вобаста ба мавриди истеъмол маънои дилхоҳ, мувофиқ ва муносиби калима интихоб мешавад. Чун дар ҳама бахшҳои лингвистика ҳангоми омӯзиш ва таҳқиқ рабту низоми муайян ба кор меравад, дар айни ҳол низ раванди муайян амалӣ мегардад. Мусаллам аст, ки бо як қиёваи овозии калима метавонад чанд маъно ифода шавад. Ҳолате вучуд дорад, ки дар байни маъноҳои як қиёфаи овозӣ алоқамандии мантиқию шайъӣ вучуд надорад ва дар дигар маврид ин робита дар қисмате -

аввал ё охир зухур мекунад ва дар ҳолати сеюм паҳлуҳои гуногуни воқеият дар ҳудуди як қиёфаи овозӣ инъикос мегардад, ки ҳамаи он маъноҳо ба ҳам иртибот доранд. С. Д. Катселсон мегӯяд: «Маънои калима чун мафҳум дар шакли махсуси инъикоси воқеият – ҷамъбасти ва муҷаррад ҷой дорад. Дар пояи калима ва мафҳум ҳамеша ҳулоса, яъне инъикоси ҳамаи умумияти доимӣ ва муътақид, ки он дар гуногунӣ ва тағйирёбии беҳири зухурот ниҳон аст, ҷой дорад» [4, 9].

Қиёфаи овозӣ ва таносуби он бо тобишҳои маъноияш бо чандин тарзу равиш пайдо мешавад. Ҳ. Маҷидов доир ба ин масъала, ки яке аз масъалаҳои асосии маъношиносӣ, возеҳ ва нуктасанҷона зикр кардааст: «Маъноҳои ҷудогонаи луғавӣ бо усулҳои ниҳоят гуногун пайдо мешаванд, ки дар байни онҳо маҷоз, инкишофи тадриҷӣ ғайримаҷозӣ, таҷзияи маънои воҳиди фразеологӣ бо доираи амалиёти худ фарқ карда меистанд» [8, 51].

Дар достони «Юсуф ва Зулайхо» ҳам як қиёфаи овозӣ барои ифодаи чанд маъно истифода шудааст ва як маъно тавассути чандин калима ифода гаштааст, ки дар ин маврид маҷоз дасти дароз дорад. Зеро он «воситаи лингвистӣ-семантикиест, ки калимаҳо пас аз ифодаи маънои аслии худ ҷараёни муайянеро дар сатҳи семантикӣ (монандӣ ва алоқамандии калимаҳо аз ягон ҷиҳат) тай намуда, байни худ муносибати муайяни лексикӣ грамматикӣ барқарор намуда, дорои тобишҳои нав мегарданд ва маънои маҷозииро ифода намуда, дар ҳолати кандашавии ин муносибатҳо ба асли

худ бармегарданд ва он маъноҳоро ифода мекунанд, ки дар сатҳи аввал қарор доштанд [9, 25]. Барои ифодаи маъноӣ дигар калимае, ки ин маъноро ифода мекунад, хатман бо калимае, ки ин маъноро бевосита ифода мекард ва мекунад, алоқамандии маъноӣ дошта бошад. Вожаи наргис барои ифодаи маъноӣ чашм ин алоқамандиро нишон додаст.

Мукаҳҳал **наргисаш** аз сурмаи ноз,
Зи мичгон ба чигарҳо новакандоз [163]

Барои ифодаи маъноӣ лаб калимаи лаъл мавриди истифода қарор гирифтааст, яъне аз рӯйи як хусусият алоқамандии маъноӣ вожаҳои лаб ва лаъл вожаи лаъл дорои маъноӣ дигар гашт, ки дар назми бадеӣ хеле маъмул аст:

Ду **лаълаш** аз табассум дар шакаррез,
Даҳонаш дар такаллум шаккарomez [163].
Зулайхо чун бидид он меҳрубонӣ,
Зи **лаълиӯ** шунид он нуктаронӣ [176]

Инкишофи маъноӣ калима даст медиҳад ва имконият фароҳам меорад, ки эҷодкор маҳорати хешро бисанҷад. Калимаи гавҳар барои ифодаи чандин маъноҳоро мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар байти зер ин вожа ҳам барои ифодаи маъноӣ ашк ва ҳам барои ифодаи нола, баёни ғаму андӯҳ омадааст:

Хаёли ёр пеши дида биншонд,
Ҳам аз дида ҳам аз лаб **гавҳар** афшонд.
[166-167]

Дар байти дигар гавҳар барои ифодаи маънои фарзанд ба кор рафтааст:

Падар чун дид ҳоли **гавҳари** хеш,
Садаф кардаш канори хоҳари хеш. [155]

Шоир барои тасвири ҳолати муассиркунанда бо нерӯи бузурги эҷодӣ имконияти маъноии вожаҳоро дар тарозуи таносуб ва алоқамандии маъноии якдигар баркашида, дар як маврид вожаҳои гул, ва лоларо барои ифодаи маънои рӯй ё чехра истифода намудааст. Агар вожаҳои гул ва лола барои ифодаи маънои рӯй ё чехра омада бошанд, вожаҳои сурх ва зард барои ифодаи аломати ҳолати рӯй ё чехра қорбаст шудааст. Дар ин маврид раванди инкишофи маъноии калимаҳо хеле равшан ва возеҳ аён мегардад:

Чу будӣ рӯзу шаб бе хобу бех(в) ард,
Гули сурхаш намудӣлолаи зард (169).

М. Саломов қайд мекунад, ки «калима пеш аз ҳама дар шакли луғавӣ (аслӣ) ҳамчун воҳиди маънодори забон қарор дорад ва то расидан ба маънои маҷозӣ як протсеси муайяни лексикую грамматикиро тай мекунад, ки мо инро ҷараёни кӯчидани маъно номидем ва дар ин зина на ҳамаи калимаҳо фаъолият карда метавонанд, балки он гурӯҳи калимаҳое ширкат мекунанд, ки онҳо дар асоси маънии аслии худ маънои маҷозиро ифода карда тавонанд. Вақте ки калима ба ин зина расид, тобишҳои тоза ва

иловагӣ гирифта, ифодакунандаи маънои маҷозӣ мегардад» [9, 23].

Дар натиҷаи монандии зоҳирӣ ё ботинӣ вожаҳои зиёде метавонанд барои ифодаи як маъно ба кор раванд. Чунончи: «Ташбеҳ чунин нави маҷоз аст, ки мувофиқи он маънои ин ё он калима ба калимаи дигар аз рӯйи ягон шабоҳате, ки бо шайъи ифодакунандаи маънои он дорад, мегузарад. Ташбеҳҳамчун як нави маҷози луғавӣ ба маънои нисбатан васеътаре ба кор бурда мешавад. Он на фақат шабоҳатро, ки аз унсурҳои доимии сохтораш аст, балки киноя, муболиға иғроқ барин унсурҳои бадеии зиёди дигарро низ дар шакли шабоҳат таҷассум кардааст» [8,52].

Ҳар эҷодкор барои эҷоди асар аз таркиби луғавии забон барои ифодаи матлаб вожаҳоро вобаста ба маҳорат, лаёқат ва истеъдод, вобаста ба жанр, мавзӯ, мазмун интихоб мекунад. Ҷомӣ дар ин ҷо дасти тавоно дорад. Чунончи, барои ифодаи маънои **ашк** чунин калимаҳоро истифода намудааст:

Вожаи сиришк:

Сиришк аз дидаи ғамнок мерехт

Ба дасти ғусса бар сар хок мерехт [185].

Калимаи об:

Гаҳе аз гиря чашмаш **об** мерехт,

Ба ҷойи об хуни ноб мерехт. [169]

Вожаи сел:

Зи абри дида **сели** хун фишондӣ,

Навои нола бар гардун расондӣ.[181]

Калимаи жола:

Зи чон зориву аз дил нола мекард,
Зи наргис ёсуманро **жола** мекард.[315]

Вожаи муҳра:

Чу зарринмор зери доманаш хуфт,
Зи дида **муҳра** мебориду мегуфт.[177]

Вожаи марворид:

Зи нӯги дида **марворид** месуфт,
Зи дил хуноба мебориду мегуфт.[184]

Калимаи гавҳар:

Хаёли ёр пеши дида биншонд,
Ҳам аз дида ҳам аз лаб **гавҳар**
афшонд.[166-167]

Вобаста ба дараҷаи истеъмол дар ин силсила баъзе ифодаҳо дар таносуб бо маъноӣ зикршуда хусусияти умумистеъмоли пайдо кардаанд. Масалан, вожаи сиришк чун муродифи ашк агар дар зинаи аввал истад, калимаи об дар ифодаи оби чашм бо ашк дар зинаи дувум, вожаи сел дар зинаи сеюм қарор дорад. Ба маъноӣ ашк истифода намудани вожаҳои дигар чун жола, муҳра, марворид ва гавҳар аз салиқаю истеъдоди воло доштани шоир дарак медиҳад. Яъне Ҷомӣ шабоҳатро аз ин ё он ҷиҳат ба инобат гирифта, муайян намуда, вожаҳоро барои ифодаи маъни дилхоҳ, мувофиқ ва созгор мавриди истифода қарор додааст. Чузъҳои ин силсила низ то андозае бо чанд чузъи аз рӯйи ин ё он шабоҳат дар равобиту таносуби маъноӣ қарор доранд.

Шабоҳат дар вожаҳои об, сел, жола аз рӯйи маъноӣ тар, нам, дар вожаҳои селу жола аз рӯйи маъноӣ зиёди дар

вожаҳои сиришк, жола, муҳра, марворид аз рӯйи маъноӣ қатра ва калимаҳои муҳра марворид ва гавҳар аз рӯйи маъноӣ арзиш ва баҳои маъноӣ ашк ҷой дорад. Ифодаи маъноӣ ашк тавассути ин вожаҳо дар дoston силсилаи муродифоти матниро ба вучуд овардааст.

Ҳамин тариқ, тобишҳои маъноӣ вожаҳо дар dostonи «Юсуф ва Зулайхо» бо тарз ва равишҳои гуногун нишон дода шудааст. Мавлоно Ҷомӣ дар интиҳоб ва истифодаи вожа барои ифодаи маъно дасти тавоно ва қутрати беҳамто дорад. Ӯ худ назарияи дорои се ҷанбаи асосӣ: лафз, вазъ, маъно доштани калимаро пешниҳод намудааст [10,289].

Дар манзума ҳам инкишофи маъноӣ калима ва ҳам маҷоз, ки кӯчиши маъно ва мушобаҳат навъҳои он мебошанд, дар нишон додани тобишҳои маъноӣ мавқеи назаррас доранд. Ҳангоми омӯзиши тобишҳои маъноӣ вожаҳо дар dostonи «Юсуф ва Зулайхо» бори дигар собит шуд, ки дар риоя намудани таносуби ифода ва мундариҷа, вожаҳо ва тобишҳои маъноӣ онҳо, шакл ва маъно Абдурраҳмони Ҷомӣ истеъдоди ғавқуллода дорад.

РӯЙҲАТИ АДАБИЁТ:

1. Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявӣ ҷумҳуриявӣ). – Хучанд: Ношир, 2014. – С. 285-292.
2. Аҳрорӣ З. Достони ҳасрат ва васлат. / Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор (дар ҳашт ҷилд). Ҷ.4. / З. Аҳрорӣ. – Душанбе: Адиб, 1986. – С. 5-24..
3. Капранов В.А. К вопросу о воззрениях Джами на язык.\\ Абдурраҳмони Ҷомӣ(маҷмӯаи мақолаҳо)./ В.А. Капранов. – Душанбе: Ирфон, 1965. – С. 87-92.

4. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. / С. Д. Кацнельсон.– М.: Наука, 1965. – 110 с.
5. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик.// М. Н. Қосимова.– Душанбе, 2003. – 492 с.
6. Қосимова М. Н. Чор унсур: маъниофаринӣ, калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ»). / М. Н. Қосимова.– Душанбе, 2007. – 265 с.
7. Маҷидов Ҳ. Сермаъноии луғавӣ. \ Ҳ. Маҷидов. Маърифат, 1997, № 9-12. –С. 7-9.
- 8.Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ. / Ҳ. Маҷидов.– Душанбе: Деваштич, 2007. - 241 с.
9. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ. / М. Саломов– Душанбе, 2001.- 138с.
- 10.Саломов М. Андешаҳои Абдурраҳмони Ҷомӣ доир ба калима ва маъно. / Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ)./ М. Саломов, Л. Сафаров. – Хуҷанд: Ношир, 2014. – С. 285-292.
11. Ҳасанов А. А. Ифодаи маъно бо ёрии ҳуруфи арабиасоси тоҷикӣ дар осори Ҷомӣ. // Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ). / А. А. Ҳасанов. – Хуҷанд: Ношир, 2014. – С. 99-107.
12. Шокиров Т. С. Абдурраҳмони Ҷомӣ ва шарҳу тафсири ӯ. //Абдурраҳмони Ҷомӣ ва масоили рушди фарҳангсолорӣ дар тамаддуни Шарқ (маҷмӯаи мақолаҳои конференсияи илмӣ-назариявии ҷумҳуриявӣ). / Т. С. Шокиров.– Хуҷанд: Ношир, 2014. – С. 107-116

Калидвожаҳо: дoston, «Юсуф ва Зулайхо», таносуб, маъно, вожа, маҷоз, Абдурраҳмони Ҷомӣ, тобишҳои маъноии калима.

Ключевые слова: поэма, «Юсуф и Зулайхо», соотношение, значение, слова, метафора, Абдурахман Джами, оттенки значения слов.

ОТТЕНКИ ЗНАЧЕНИЯ СЛОВ В ПОЭМЕ «ЮСУФ И ЗУЛАЙХО»

АБДУРРАХМАНА ДЖАМИ

В данной статье анализируются оттенки значения слов в поэме «Юсуф и Зулайхо». В языке план выражения и план содержания имеют свои особенности. Один сема имеет несколько лексем и несколько значений выражаются с одной лексемой. Например, в поэме «Юсуф и Зулайхо» слова **жемчуг** имеет 4 переносные значения и для выражения значения **слёз** Джами использовал 7 слов.

ИФОДАИ ХОҲИШУ ДАРХОСТ ДАР «РУҚЪАОТ»-И АБДУРРАҲМОНИ ҶОМӢ

Камолов Х., дотсенти ДМТ

Дар мавриди тансифоти маъноии феъл дар забоншиносӣ, дар маҷмӯъ, қорҳое ба анҷом расида бошанд ҳам, дар забоншиносии тоҷик ба ин масъала камтар таваҷҷӯҳ зоҳир гардидааст. Дар ҷанд таҳқиқоте, ки оид ба забон ва услуби осори ин ё он нависанда сурат гирифтааст [7; 15], ба ин масъала ба таври умумӣ ишора рафтааст, ҳамчунин, баъзе мақолаву рисолаҳо ба таҳқиқи феъл дар ин ё он асар бахшида шудааст [1; 2; 4; 14]. Рисолаҳое, ки маҳз ба маъно ва ё таснифоти маъноии феъли забони тоҷикӣ бахшида шудаанд, ангуштшуморанд [2; 5]. Аз ҷумла, дар рисолаи муҳаққиқ Д.Искандарова [5] феълҳои марҳилавӣ (феълҳои марҳилавӣ ба маънои оғоз, феълҳои марҳилавӣ ба маънои давомнокӣ ва феълҳои марҳилавӣ ба маънои анҷом) дар забони тоҷикӣ хеле муфассал муаллаф баррасӣ ва тасниф гардидаанд. Рисолаи арзишманди дигар ба муҳаққиқ Ж.Гулназарова тааллуқ дорад [2], ки маҳз ба таснифоти

маъноии феъли забони тоҷикӣ (дар асоси маводи «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ) бахшида шудааст. Дар рисолаи мазкур феълҳои “Баҳористон” аз нигоҳи маъно ба чунин гурӯҳҳо тасниф гардидаанд: феълҳои ҳаракат, феълҳои амал, феълҳои ифодагари ҳастию нестӣ, феълҳои марбут ба фаъолияти рӯҳӣ, феълҳои ҳолат, феълҳои ифодакунандаи муносибат, феълҳои марҳилавӣ (лаҳзавӣ).

Феъл аз мураккабтарин ва асоситарин ҳиссаҳои нутқ дар забон маҳсуб мешавад ва нисбат ба ҳиссаҳои дигари нутқ камтар ба тағйирот дучор мешавад. Онро “таҳкурсии бинои забон” [2,52] низ номидаанд. Аз вожаҳои иқтибосӣ низ дар забонҳо камтарин гурӯҳро феълҳои иқтибосӣ ташкил медиҳанд. Аммо ин гуфтаҳо чунин маъно надоранд, ки дар созмони феълҳо вожаҳои иқтибосӣ нақше надошта бошанд. Дар забони тоҷикӣ чанд феъли ёвар ҳаст, ба мисли “кардан”, “намудан”, “шудан”, “гардидан”, ки тавассути онҳо аз вожаҳои иқтибосии арабӣ феълҳои зиёди таркибӣ сохта шудаанд. Дар баробари ин, як гурӯҳ феълҳои мустақил (рафтан, доштан, фармудан, расидан) бо вожаҳои дигар омада, феъли таркибиро созмон медиҳанд ва дар ин ҳолат маънои аслии худро аз даст медиҳанд.

Дар мақолаи мазкур мо оид ба чанд феъли таркибии ифодагари маънои хоҳишу дархост ва пешниҳод сухан меронем, ки аз вожаҳои иқтибосии арабӣ ва феълҳои ёвари забони тоҷикӣ таркиб ёфтаанд. Ба сифати маъҳаз аз маҷмӯи номаҳои Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар “Маҷмӯаи муросилот” ва

“Рисолаи муншаот” гирд оварда шудаанд, истифода хоҳем намуд.

Номаҳои “Мачмӯаи муросилот ва “Рисолаи муншаот”-ро муҳаққиқин ба панҷ гуруҳчудо менамоянд: а) номаҳое, ки ба “дарвешони маҳдумии иршодмаобӣ”, яъне Хоҷа Убайдуллоҳи Аҳрор навишта шудаанд; б) номаҳое, ки ба султон Ҳусайни Бойқаро фиристода шудаанд; в) номаҳое, ки ба аркони давлат, аз ҷумла ба вазир Алишери Навоӣ ирсол гардидаанд; г) номаҳое, ки ба ҳокимону бузургону шоҳони берун аз Хуросон ирсол шудаанд; д) номаҳое, ки Абдурраҳмони Ҷомӣ ба дӯстону наздикони хеш навиштааст [16, 305]. Номаҳое, ки Ҷомӣ ба аркони давлат, аз ҷумла дӯст ва шогирди хеш Алишери Навоӣ, навиштааст, нисбат ба номаҳои дигар то андозае забони сода доранд. Дар он номаҳо “аҳволи аҳли замон, рӯйдодҳои сиёсӣ ва адабӣ, вазъи бочу хирочситонӣ, тарзи давлатдориву ҳукуматронӣ, ҳолати ободонии шаҳру деҳот, низоми кори идораҳои давлатӣ, оқибати ғоратгариву лашкаркашиҳо, симои аҳли рикобу ҳунару адаб ва паҳлуҳои дигари ҳаёту иҷтимоӣ аз забони шоҳиди зинда басо мудаллалу муътамад ба қалам омадаанд” [16, 302]. Номаҳои дигари Ҷомӣ, ки дар “Рисолаи муншаот” аз ҷониби муаллиф гирдоварӣ шудаанд, аз нигоҳи услуби баён, ҳаҷм ва мавзӯ фарқкунандаанд ва забони нисбатан печидаву мураккаб доранд. Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки дар ҳунари дабириӣ пешгом буд, дар таълифи номаҳои мазкур аз санъату ҳунари

воло, ки то ин давра рушд намуда, услуби хосеро доро гардида буд, моҳирона истифода намудааст.

Дар сурати дархостӣ будан ва ё пешниҳодеро фаро гирифтани нома услуби баён, корбасти вожаву таркиб ва ибороту ҷумлаҳои муассиру назаррас дар нома басо муҳим аст, то мақсуд ба даст ояд. Абдурраҳмони Ҷомӣ, ки худ устои сухан буд, дар таълифи номаҳояш маҳз ҳамин ҷиҳатро ба инобат гирифтааст. Дар таълифи чунин номаҳо корбасти дуруст ва бамавқеи феъл хеле муҳим аст.

Ифодаи малеҳ бо истифода аз феълҳои гуногун дар анҷоми номаҳо яке аз вижагиҳои хоси онҳост. Дар баробари он ки оғози матлаб дар номаҳои Ҷомӣ муаддабона аст, анҷом низ бо лутфу марҳамат поён мепазирад. Истифодаи ҳар як вожа аз ҷониби муаллиф дар баёни матлаб басо муносибу шинам ва муассир афтодааст. Чун намуна метавон ҷумлаҳои хотимавии чанд номаро аз назар гузаронд, ки муаллиф амалӣ гаштани хоҳишҳояшро таманно мекунад:

Агар чунончи мултамаси эшонро мабзул доранд, **аз умуми лутфу рафъат ва камоли шавқату отифат дур наменамояд** (349)². Агар чунончи иноят намуда, исғо фармоянду ба ғаври ҳоли ӯ бирасанд, **шак нест, ки сабаби мазиди давлату саодати дучаҳонӣ хоҳад буд** (336). Агар чунончи илтифот намуда имдод фармоянд, **аз макорими ахлоқи эшон дур наменамояд** (342). ...эҳтимом фармоянд... **аз маросими ишфоқу**

²Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. Ҷилди 8. – Душанбе: Адиб, 1990. -496с. Инч оваминбаъддарқавсайнбасахифаҳои китобимазқуришорамегардад.

макорими ахлоқ мустабид наменамояд (358). ...бисёр дармаҳал хоҳад буд (361). ...бешак василаи начоту рафъи дараҷот хоҳад буд (366).

Баъд аз арзи матлаб муаллиф гирандаи номаро ҳалимона ба иҷрои амале ҳидоят менамояд. Масалан, бо истифода аз ифодаи «шак нест, ки...» ва ночиз нишон додани даҳолати хеш гирандаи номаро водор менамояд, ки он хоҳишро иҷро кунад. Чунончи:

Шак нест, ки илтифоту эҳтимом нисбат ба эшон дар он мартаба хоҳад буд, **ки бе он ки фузуливу густохии ин фақирро мадхале бошад**, ба назари иноят риоят малҳуз шаванд (336). Ба урдуи ҳумоюн ташриф намудаанд, **шак нест, ки** ба назари иноят малҳуз хоҳанд шуд (330). **Шак нест, ки** нисбат ба эшон чандон илтифоту эҳтимом хоҳад буд, **ки эҳтиёҷ ба фузулии ин фақир набошад** (357).

Дар оғози аксари номаҳо ифодаҳои “илтимос он ки”, “чунончи иноят намуда” корбурд доранд, ки маънои хоҳишу дархостро қавӣ мегардонанд ва баъдан бо истифода аз феълҳои гуногун матлаб зикр мегардад. Як гурӯҳ феълҳои таркибие дар номаҳои Ҷомӣ корбаст гардидаанд, ки маънои хоҳишу дархост ва пешниҳодно ифода мекунанд. Аз нигоҳи маъно феълҳои мазкур ба гурӯҳҳои гуногуни маъноӣ мансуб буда метавонанд.

Барои ба амале водор намудани ҷониби муқобил Ҷомӣ аз феълҳои гуногун истифода намудааст. Чунончи:

- **ишорат фармудан** (аз вожаи арабии “ишорат” ва феъли ёвари “фармудан”): Илтимос он, ки иноят

намуда, ишорат фармоянд, ки муомалаи эшон бар ваҷҳе, ки ҳайфе воқеъ нашавад, пурсида гардад (356).

Вожаи “ишорат” аслан “имо; бо чашм, ангушт ва ғ. чизеро нишон додан” [12, 516] буда, маҷозан ба маънои “нишондод; амр, фармон” [12, 516] низ меояд. Мурод аз “ишорат фармудан” дар ҷумлаи боло амр ва ё фармон додан аст.

- **ишорат нофиз гардонидан** (аз вожаҳои арабии “ишорат”, “нофиз” ва феъли ёвари “гардонидан”) : ...иноят намуда ба ғаври ӯ бирасанду ишорат нофиз гардонанд, ки агар касе бар вай тазаллуме карда бошад, талофӣ намоянд» [370].

Вожаи “нофиз” маънои “ҷоришаванда, ба таври қатъи иҷрошаванда” [12, 873]-ро дорад. Феъли таркибии “ишорат нофиз гардонидан” бошад, тобиши қотеиятро дорад, яъне фармони қатъи доданро талқин менамояд.

Гоҳе Ҷомӣ феъли мазкурро дар шакли мафъулӣ, ба тарзи “**ишорат рафтан**” низ истифода менамояд, ки дар ин сурат нармгуфторӣ, ҳалимона водор кардани касе ба коре ифода мегардад:

Илтимос он ки иноят намуда ишорат равад, ки он ваҷҳро адо кунаду таъаллул накунад [320]. Агар ҷунончи иноят намуда, ишорат равад, ки вайро аз ҳабс берун оранд..., аз муқтазои авотифи подшоҳона дур наменамоад [337].

- **илтифот фармудан** (аз вожаҳои арабии “илтифот” ва феъли ёвари “фармудан”): Илтимос он ки иноят намуда илтифот фармоянд, ки бар эшон хайфе наравад (338). ...илтифот фармоянд, то муҳр карда шавад... (330).

Феъли “фармудан” ин ҷо чун феъли ёвар бо вожаи “илтифот”, ки лутфу меҳрубонӣ ва тавачҷӯхро

ифода менамояд, феъли таркибиро ташкил додааст ва гирандаи номаро ба таври малеҳ ба иҷрои амале ҳидоят менамояд.

- **илтифот намудан.** Барои ифодаи маънии зикршуда бар ивази феъли “фармудан” феъли ёвари “намудан” дар шахси сеюми ҷамъ истифода гардидааст, ҳарчанд муроҷиат ба шахси дуум аст:

...илтифот намоянд, ки вайро аз ин варта наҷоте ҳосил ояд... (333).

Дар байни аҷзои феъли мазкур омадани аъзои дигари ҷумла низ ба назар мерасад. Чунончи:

Агар чунончи илтифот ба ҳоли вай намоянд, дур наменамояд (326).

- **илтифот доштан.** Феъли ёвари дигаре, ки бо вожаи “илтифот” феъли таркибӣ сохтааст, “доштан” мебошад. Бояд гуфт, ки ҷузъҳои ин феъл ҳамеша дур аз ҳамдигар омада, аъзои дигари ҷумла дар байни онҳо ҷой гирифтаанд. Мисол:

...илтимоси он медорад, ки иноят намуда илтифоти хотир ба ҷониби ӯдоранд... (329). Илтимос он, ки иноят намуда илтифоти хотири шариф ба ҳоли эшон доранд... (326).

- **илтифот дарег надостан** барои ифодаи инкор корбурд дорад:

Илтимос он, ки чун ба дастбӯси шариф мушарраф шаванд, инояту илтифот аз ҳоли эшон дарег надоранд» (345). ...илтимос он ки иноят намуда, илтифоти хотири шариф аз ҳоли эшон дарег надоранд (327).

- **имдод фармудан** (аз вожаи арабии “имдод” ва феъли ёвари “фармудан”) ба маънии мадад расонидан, ёрӣ додан:

Агар чунончи иноят намуда илтифот намоянду имдод фармоянд, ки муҳимми эшон ба кифоят анҷомад, бисёр дармаҳал менамояд (320). «Агар чунончи илтифот намуда имдод фармоянд, аз макорими ахлоқи эшон дур наменамояд» (342).

Дар чумлаҳои ғавқуззикр “илтифот намудан” қабл аз феъли “имдод фармудан” ҳамчун василае барои иҷрои амали дуввум истифода гардидааст, дар баробари ин, ба ин васила маънои хоҳишу дархост қавӣ мегардад.

- **тафаҳхус фармудан**. Тафаҳхус дар забони арабӣ чун феъл ба маънии “тафтиш кардан, ҷустуҷӯ кардан, кофтуков кардан” ва чун исм ба маънии “тафтиш, ҷустуҷӯ, кофтуков” (13, 340) меояд. “Фармудан” ба сифати феъли ёвар бо ин калима омада феъли таркибӣ сохтааст ва ин феъл маънии “санҷидан, тафтиш кардан”-ро дорост. Чунончи:

...иноят намуда тафаҳхус фармоянд, ки бар вай ҳайфу тааддӣ наравад (370). Илтимос он, ки тафаҳхус фармуда, навъе шавад, ки бар вай ҳайфе наравад (363).

- **эҳтимом намудан** (аз вожаи арабии “эҳтимом” ва феъли ёвари “намудан”) – ба маънии а) саъю кӯшиш намудан; б) чора ва тадбир андешидан [13, 622] аст. Ба ин маънӣ Ҷомӣ мегӯяд:

Таваққуъ он, ки агар ин парвона ҳосилшуданист, дар он боб эҳтимом намоянд ва илло эълом фармоянд (334).

- **эхтимом фармудан** – шакли дигари феъли “эхтимом намудан” аст:

Илтимос он, ки иноят намуда эхтимом фармойанд, ки парвонаи ҳумоюн содир шавад, то ҳеч касро музояқа намонад (334). ...иноят намуда эхтимом фармойанд, ки дар ҳаволот тахфифе воқеъ шавад...(330).

- **исғо фармудан** (аз вожаи арабии “исғо” – гӯш ниҳодан ва гӯш фаро доштан [3,65] ва феъли ёвари “фармудан” – ба маънии гӯш кардан:

Баъд аз арзи ниёз маъруз он, ки доранда мазлум менамояд ва тазаллуме дорад. Агар чунончи иноят намуда, исғо фармойанду ба ғаври ҳоли ӯ бирасанд, шак нест, ки сабаби мазиди давлату саодати дучаҳонӣ хоҳад буд (336).

- **мабзул доштан** (аз вожаи арабии “мабзул” – базлшуда, бахшидашуда; ва феъли ёвари “доштан” – ба маънии қабул кардан, пазируфтан:

Агар чунончи иноят намуда, мултамаси эшонро мабзул доранд, дур наменамояд (320). ...дар он боб саъйе ҷамил мабзул доранд, шак нест, ки масобу маъҷур бошанд (337).

- **мабзул гардондан** – ҳаммаъноӣ феъли “мабзул доштан”:

Илтимос он ки иноят намуда, илтифоти хотири шариф аз ҳоли эшон дарег надоранд ва дар имдоду ионати эшон масоии ҷамила мабзул гардонанд, ки... (327).

- **таъйин фармудан** (аз вожаи арабии “таъйин” ва феъли ёвари “фармудан”) – ба маънии муайян намудан:

Агар чунончи иноят намуда ба ҷиҳати вай низ чизе таъйин фармойанд, дур наменамояд (346).

- **эълум фармудан** (аз вожаи арабии “эълум” ва феъли ёвари “фармудан”) – ба маънии хабар расонидан, огоҳ кардан:

Таваққуъ он, ки агар ин парвона ҳосилшуданист, дар он боб эҳтимом намоянд ва илло эълум фармоянд (334).

- **ба тақдим расонидан**(аз вожаи арабии “тақдим”, феъли ёвари “расонидан” бо ёрии пешоянди “бо”) – ба маънии ба арз расонидан, гуфтан:

...агар иноят намуда, ҳар чи салоҳ бошад, ба тақдим расонанд, ҳокиманд (365).

- **тадорук фармудан** (аз вожаи арабии “тадорук” – 1) тайёри, омодагӣ; 2) чора, тадбир, илоҷ[13, 305] ва феъли ёвари “фармудан”) – ба маънии чора дидан, чораҷӯӣ кардан:

Ва агар хилофи воқеъ ба арзи ҳумоюн расонида бошанд, тадорук фармоянд (344).

- **риоят намудан** (аз вожаи арабии “риоят” – 1) ниғаҳдорӣ, посдорӣ; 2) меҳрубонӣ, навозиш (13, 139) ва феъли ёвари “намудан”) – ба маънии нигоҳ доштани поси хотири касе:

Илтимос он, ки иноят фармуда ҷониби эшонро риоят намоянд (344).

- **ба арз расонидан** (аз вожаи арабии “арз”, феъли ёвари “расонидан” бо ёрии пешоянди “ба”) – ба маънии хабар расонидан, огоҳ кардан:

...илтимос он, ки ба арзиҳазрати хилофатпаноҳӣ, идомуллоҳу таъоло зулола ҷалолаҳу, расонида, навъе созанд, ки... (362)

- **мулоҳаза фармудан** (аз вожаи арабии “мулоҳаза” ва феъли ёвари “фармудан” – ба маънии ба назар гирифтани, тавачҷуҳ зоҳир намудан:

...фақру эҳтиёчи ўро мулоҳаза фармуда, ваъда вафо шавад, дур наменамояд (349). Ҳарчанд ҷаримаи эшон азим буда бошад, агар чунончи иноят намуда шарафи насаби эшонро мулоҳаза фармоянду хотири шариф ба он маънӣ гуморанд, ки эшонро сурати истихлосе ҳосил шавад, аз макорими ахлоқу маросими ишфоқ мустабъид наменамояд (360).

- **хотир доштан** (аз вожаи арабии “хотир” ва феъли ёвари “доштан”) – ба маънии тавачҷуҳ қардан:

...хотир шариф ба ҷониби ўдоранду нагузоранд, ки бе мўҷибе тафраккае ба аҳволи ў роҳ ёбад (340).

- **дафъи музоҳамат қардан** (аз ибораи изофии “дафъи музоҳамат”, ки ҳар ду ҷузъаш вожаи арабист ва феъли ёвари “қардан”) – ба маънии ранҷу заҳматро бартараф намудан:

...иноят намуда дафъи музоҳамати он шахс бикунанд, то ба фароғи хотир ба таҳсилу дуоғӯйи машғул тавонанд буд (357).

- **ба ғаври ҳол расидан** – ба маънии аз асли воқеа огоҳ шудан:

Илтимос он, ки ба ғаври ҳоли эшон расида, навъе созанд, ки бар эшон ҳайфе наравад (336).

Феъли мазкур баъзан таҳфиф гирифтааст:

Агар чунончи иноят намуда ба ғаври он бирасанд, аз тариқи шафқат бар мусулмонон дур наменамояд (336).

Шакли мафъулии феълҳо низ зиёд корбаст шудааст, ки маънои хоҳишу дархостро ифода мекунад. Чунончи:

- эҳсон воқеъ гардиан:

Агар чунончи иноят намуда нисбат ба эшон навъи эҳсоне воқеъ шавад, бисёр дармаҳал менамояд (319).

- имдод воқеъ шудан:

Ҳар имдоде, ки дар ин боб воқеъ шавад, дармаҳал хоҳад буд (335).

- эҳтимом воқеъ шудан:

Илтимоси он медоранд, ки иноят намуда эҳтимом воқеъ шавад, ки онро бадале ҳосил шавад (364).

- вачҳе шудан:

Агар чунончи иноят намуда, вачҳе шавад, ки фориғулбол ба таҳсили улуми нофеъа машғул бошанд, муносиб ва лойиқ менамояд (335).

Дар руқъаоти Абдурраҳмони Ҷомӣ баъзан феълҳои корбаст гардидаанд, ки барои ҳидояти нафаре ба иҷрои амале хидмат мекунанд:

...илтимос он ки иноят намуда, ҷунон кунанд, ки ҳаққи ӯ бад-ӯ расад» (320). ...иноят фармуда навъе созанд, ки ӯро дар умури девонӣ филҷумла мадҳале бошад, ки аз мазлуме дафъи зулм тавонад кард... (341). ...иноят намуда вачҳе созанд, ки он заъифа ҳалос шавад... (343).

Бо истифода аз вожаҳои “навъ” ва “вачҳ”, ки бо артикли номуайянии “-е” омадаанд ва феълҳои ёвари “кардан” ва “сохтан” феълҳои таркибӣ сохта шудаанд.

Дар як қатор ҷумлаҳо маънои хоҳишу дархост бо якчанд феъл ифода гардидааст. Чунин тарзи баён, аз як тараф, аз фурутаниву хоксории нависанда гувоҳӣ диҳад, аз ҷониби дигар, маънои пурсиш ва хоҳишро то андозае нарм, аммо водоркунанда ва таъкидро зиёд мегардонад. Чунончи:

Агар чунончи иноят намудаилтифот намоянду имдод фармоянд, ки муҳимми эшон ба кифоят анҷомад, бисёр дармаҳал менамояд (320). ...иноят намуда дар он боб илтифот намоянд ва эҳтимом фармоянд (344). Илтимос он, ки иноят намудаилтифот намоянд ва ба ғаври ҳоли ӯ бирасанд ва эҳтимом фармоянд (342). Илтимос он, ки иноят намуда онро исғо фармоянд ва ба ғаври ӯ бирасандуваҷҳе созанд, ки бар вай ҳайфу тааддӣ наравад» (367).

Ҳамин тариқ, Абдурраҳмони Ҷомӣ дар номаҳои хеш барои ифодаи маънои хоҳишу дархост аз феълҳои гуногун истифода намудааст. Ҳамаи феълҳои ин гурӯҳ аз нигоҳи сохтор таркибӣ буда, ҷузъи аввалашонро вожаҳои арабӣ ташкил медиҳанд. Дар ифодаи намудани маънои хоҳишу дархости баъзе феълҳо матн мавқеи муҳим дорад.

Адабиёт:

1. Алиев Б.Т. Глагольная лексика в «Гаршасбнаме» Асади Туси / Б.Т.Алиев : автореф. дисс. канд. фил. наук. – Душанбе, 1999. – 23с.
2. Гулназарова Ж. Таснифоти маъноии феъл дар “Баҳористон”-и Абдурраҳмони Ҷомӣ/ Ж.Гулназарова. – Душанбе, 2011. – 168 с.
3. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.1 / М.Ғиёсуддин. – Душанбе : Адиб, 1987. – 480 с.

4. Давлатова М. Сермаъноии феълҳои сода дар «Зайн-ул-ахбор»-и Гардезӣ / М. Давлатова // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1964. – С. 139-146.
5. Искандарова Д. Фазовые конструкции в таджикском языке/ Д. Искандарова. – Душанбе, 1997. – 108с.
6. Искандарова Д. Некоторые значения глаголов «гуфтан» и «шудан» в таджикском языке/ Д. Искандарова//Вопросы лингвистики. – Душанбе: РТСУ, 2004. – С.39-42.
7. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим/ Б. Камолиддинов. – Душанбе : Ирфон, 1967. – 186 с.
8. Қосимова М.Н. Маъно ва вазифаҳои калимаи “будан” дар “Қушоиш ва раҳоиш”-и Носири Хусрав / М.Н. Қосимова // Забон – руқни тоат. Китоби дуюм. – Душанбе, 2004. – С. 9-15.
9. Расторгуева В.С. Система таджикского глагола / В.С. Расторгуева, А.А. Керимова. – М. : Наука, 1964. – С 20-26.
10. Саймиддинов Д. Воҷаномаҳои феълҳои паҳлавӣ/ Д. Саймиддинов. – Душанбе : Дониш, 1992. – 71 с.
11. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик / Б. Сиёев. – Душанбе : Дониш, 1968. – 163 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1/ зери таҳрири М.Шукуров ва диг. –М.: СЭ, 1969.–951 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2 / зери таҳрири М.Шукуров ва диг. –М.: СЭ, 1969.–947 с.
14. Ҳасанов А. Таҳаввули маънову вазифаи як феъли ёридиҳандаи забони тоҷикӣ / А. Ҳасанов // Маводи конференсияи илмӣ амалии олимони мутахассисони ҷавони Тоҷикистон. – Душанбе, 1990. – С. 30-34.
15. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби “Одина”-и устод Айни/ Х.Ҳусейнов. – Душанбе : Ирфон, 1973. – 250 с.

Маъхаз:

Абдурраҳмони Ҷомӣ. Осор. Ҷилди 8 / А. Ҷомӣ. – Душанбе : Адиб, 1990. – 496 с.

Выражение просьбы в письмах Абдурахмана Джами

Глагол как основная часть речи играет важную роль в выражении мысли. В письмах Абдурахмана Джами использован ряд глаголов, которые выражают просьбу. Такие глаголы являются составными и основным компонентом этих глаголов являются арабские заимствованные слова. В качестве вспомогательных

компонентов выступают таджикские глаголы *намудан, фармудан, доштан, расонидан, гардонидан, кардан* и т.д.

Ключевые слова: письма, глагол, составные глаголы, выражение просьба.

Expression of requests in letters of Abdurahman Jami

A verb as the main part of speech plays an important role in the expression of thought. In the letters of Abdurahman Jami there is a number of verbs expressing request. They are compound verbs and Arabic loanwords constitute the main components of these verbs. As an auxiliary component act Tajik verbs: *namudan, farmudan, doshtan, rasonidan, gardonidan, kardan*, etc.

Keywords: letter, verb, compound verbs, expression of requests.

ЗАБОН ВА УСЛУБИ МИРЗО АБДУЛҶОДИРИ БЕДИЛ

Ҳалимов С., дотсент

Осори Бедил, ки як куллийети калон асту осори назму насриро дар бар мегирад, ба қобилияти бузурги ӯ дар соҳаи забон ва адабиёт далолат мекунад. Вай санъати суҳанварию замонашро ба авҷи аъло расонда, бо эҷодиёти худ услуби душворфаҳми бедилӣ ё сабки ҳиндию устувор намуд. Забони назми худ, воситаҳои тасвирии он (истиораҳои душворписанд)-ро қор қарда баромад. Эҷодиёти ӯ бо номи услуби бедилӣ ё сабки ҳиндӣ дар адабиёт устувор гардид, вале моҳияти он аз ҷӣ иборат буд, касе фикри муайяне нагуфта буд. Устод Айни аввалин бор, гуфтан мумкин аст, сари гиреҳи ин масъаларо дар адабиётшиносӣ ва забоншиносӣ кушодааст. Вай дар асари худ фасли маҳсусро ба «забон, услуб ва санъати шеърӣ Бедил» мебахшад ва аз ду ҷиҳат ба омӯхтани забони ашъори Бедил наздик шудааст. Яке ҷиҳати луғавӣ ва дигаре ҷиҳати наҳвӣ (синтаксисӣ) мебошад.

Устод Айни таъкид мекунад, ки «агар забони шеърӣ Бедил аз нуқтаи назари луғатҳои ҷудогона якка-

якка мулоҳиза» [1, 98] карда шавад, «ин забон хеле сода менамояд» [1, 98], зеро дар шеърхояш шоир «суханҳои гуфтугӯии халқи тоҷикро бисёр кор мефармояд» [1, 98]. Ин қабил калимаҳо дар ашъори Бедил феълҳои «ҳай кардан», «сар додан», «киро накардан», «шерак додан», «чашмак задан» ва калимаҳо ва ибораҳои «ҳаққи намак», «газак», «дина», «кӯдак», «калак», «наъразанон»... мебошад, ки С. Айнӣ ҳамчун намуна овардааст [1, 98].

Дар ҳақиқат, ин гуфтаҳои Айнӣ воқеият аст. Таркиби луғавии осори назмӣ шоир, ки устод чандеро намуна овардааст, инро ба ҳубӣ нишон медиҳад. Вале вақте ҳамин калимаҳои сода ба ихтиёри ҷумла афтода ба қонунҳои он тобеъ мешаванд, мақсади муаллифро аз ҷумла пай бурдан осон нест. С. Айнӣ ин душвориро дар кор фармудани воситаҳои тасвири бадеӣ медонад. Аз ин рӯ, - менависад ӯ, - «вақте сухан дар бораи ҷумлабандӣ, ташбеҳот, киноя ва истиорот омад, забони Бедил душвортарин забони адабии тоҷик мегардад» [1, 99]. Устод аз намунаи ин гуна шеърҳои шоир байти зерин:

*Гул ба дасту по кӣ баст имшаб, ки чун ранги ҳино,
Бӯсамуштоқон чаманҳо зери лаб хун кардаанд.*

-ро оварда менависад: «Шоир гуфтан меҳаҳад, ки «маъшуқа ба дасту пойи худ гул бастанӣ аст, ба ин сабаб бӯсамуштоқоне, ки дасту пойи ӯро бӯсидан меҳостанд, чаманҳоро дар зери лаб гирифта, бӯсида хун карда ба ранги ҳино гардондаанд, то ки маъшуқа дар вақти ба дасту пойи худ гул бастан, шояд гулҳои ба

ранги ҳиногардидаи ин чаманҳоро бандад ва ба ин восита бўсиши бўсамуштоқон ҳам ба дасту пойи ӯ бирасад» [1, 99].

Дар баробари чунин шеърҳои душворфаҳм, - мегӯяд Айнӣ, - Бедил шеърҳои осонфаҳм ҳам дорад, ки дар онҳо шоир калимаҳои одӣ, сода, дилчаспро дар тасвири мавзӯ, воқеа ва дар ифодаи ҳиссиёт ба кор бурдааст.

Дар назми шоир калимаҳои сода ва ба фаҳм наздик, ки ҳамчун воситаҳои тасвири бадеӣ-ташбеҳ, киноя, истиора эҷодкорона ба кор бурда шудаанд, бештар дар рубоӣёт ва ғазалиёташ дида шуда, вале «дар дostonҳо ин ташбеҳҳо ба дараҷаи ғазалиёт сода набуда, қадаре душворфаҳманд», - менависад Айнӣ [1, 100].

Калимаҳои халқӣ ва умумиистеъмоли бештар дар ғазалиёт, рубоӣёт ва дostonҳои шоир дида мешавад:

*Аз дарди ту ку диле, ки бетоб нашуд,
Ё дида, ки аз шавқи ту бехоб нашуд.*

*Кардӣ аз баҳри ман видои ватан,
Хок бар фарқи оинои ман.*

Ҳар кӣ дасте ба ҷаҳд обила кард,

Хирманак чиду назри ҳавсала кард.

Ибораҳои халқӣ ва таркибҳои забони зинда дар назми ӯ бисёр аст: чашми тар, баҳти сиёҳ, доғи ҷонкоҳ, офати ҷон, шӯри ман, рӯзи сиёҳ, домани мурод, дарди сар. Ибораҳои китобӣ: субҳи висол, чини ҷабин, диёри нокомӣ, ғамободи яъс, нисори видоъ, деги фитна, шамъи яъс, домани ноз, баҳори нозсамар; таркибҳои

чуфтистеъмоли халқӣ дар осори Бедил кам нест: хӯру хоб, табу тоб, хору хас.

Шоир ғангоми тасвири мавзуъ ва ё қаҳрамони асар ба калимасозии мураккаб машғул мешавад. Ин калимаҳои мураккаб маҳсули ҳаёли Бедиланд ва ё калимаҳои абстрактмаъно ё яке аз чузъҳои он ба маъноии маҷозӣ омада, калимаи мураккабро ташкил додаанд.

Дар ғазалиёт ҳам ба калимасозии мураккаб даст мезанад: тағофулкада, рангинхаёлиҳои фитрат, қиёматнаргисон, хуни вафосириштон, ғурбатсаро, улфатнигоҳ, парешонрӯзгор, чаманпайкар:

*Ба гулзоре, ки он шӯхи **чаманпайкар** кунад бозӣ...*

Бисёре аз калимаҳои мураккаб, аз вожаҳои абстрактмаъно сохта шудаанд, бинобар ин дарёфтани маънии онҳо кори осон нест: надоматсиришт, тараҳхумоҳанг, ҷустуҷӯоҳанг, ғуборталош, иқтидорнизом, тапишмаҳмил, ҳасратандуд, ҳайратошӯб, ҷунунфитрат, ҷабинхиром, тахайюлшикор, ҳайратиншо, яъсмаол.

Гар харобам ва гар баҳоли худам,

Ватановораи ҳаёли худам.

Ин ғариби диёри нокомист,

*Гарди саҳрои **ибратанҷомист**.*

Бар руҳи ҳам агар нигоҳе буд,

Ҳасратандуди нигоҳе буд.

*Сояворам – **ҷабинхиром**и вафо,*

Лек метарсам аз ҷунуни қазо.

*К-ин ҷунунфитратони гарраи ҷоҳ,
Аз ҳавас дар ҳаво фиканда кулоҳ.*

*Пас аз ин арсаи талошгубор,
Нест саъйи касе ба яъс дучор.*

*К-он тазаллумгубори дашти ситам,
Ҷараси корвони водии ғам.*

*Бо забони ҷунун суханҳо дошт,
Ҳайратошӯби анҷуманҳо дошт.*

*Ҳайратинишои қиссаи асрор,
Заврақ афканд аз ин рақам ба канор.
Ки он ситамдидагони яъсмаол,
Сӯхтанд охир аз тапиш нуру бол.*

*Мутриби сози иқтидороҳанг,
Мезанад нағмаи дигар ба чанг.
Ки дар иқлими Ҳинд шоҳе буд,
Гулнигину суманкулоҳе буд.
Доми кимийёсайди дашти ҳавас,
Субҳи тӯҳматшиқори гарди нафас.*

Калима ва ибораҳо: ҳақиқатошно, қудратрасоӣ,
аршкаманд, соҳибтолеъ,
гавзантабиат(кундзехн),соҳибтолеъ, ҷунунҷавлон,
тааммулкада, ҳайратоҳангӣ,
ҳасраткада,ломаконпарвоз,тахайюлшиқор,ваҳмкаманд,

яъснашъунамо, накҳатшиносон, сабзаҳузур,
тарабтаъмир, биҳиштназир, шавқсиришт, вафоинисбат,
хайратогоз, фитначўшӣ, наёмфарсо, аҷалтўфон,
тўҳматкамин, ҷаҳонтасхир, ҳалалтадбир, ҳарзаамал
(беҳудаорзу), ҳаёлотӣ ҷунункеш, ғафлатмашрабони
нодоникеш, шўҳӣ ҷаманҷилва, шоҳидӣ аҳмарсилоб
(сурхҷома), духули шукуфтанхитоб:

*Эй тахайюлишикори ваҳмаканд,
Боли онҳо ба тори ҳарф мабанд!
Эй ғарибони яъснашъунамо,
Аз қуҷо мерасед бе сару по?
Эй сияҳчурдаҳои сабзаҳузур,
Кӣ дамонидадон ба олами нур.*

Шоир баъзе калимаҳои дўстдошта дорад – **барқва** аз он калимаҳои зиёд сохтааст: барқниқоб, ҷабини барқғазаб, теғи барқдам, шуои барқкамин, шўълазори барқситам.

Забони насри Бедил низ хеле ҷолиб буда, дар он ҳамон сабку услуби назмаш мушоҳида мешавад: «Шўҳрати ин рубоӣ аз ҳарири коргоҳи олами ҳаёл огоҳ гардонд ва накҳатшиносони баҳори фитратро бўӣи ин нофа ба ҷунунзори ҷаҳони тааҷҷуб расонид» (дар бораи рубоии аввалаш: Ёрам ҳар гоҳ бар сухан меояд...).

«Хор-хори табиат (табъ) шуълаи изтироб андўхт ва ҳасрати тамошо ҷароғи бетоқатӣ афрўхт, то саъйи таҳқиқ аз он муаммои ваҳм парда кушояд ва илми яқин аз шубаҳоти олами занн (гумон) бадар ояд» [291].

«Ҳазли одамай бар соири ҳайвонот агар ба нутқи маҳз бошад, ҳайвон низ нутқе дорад. Магар он аст, ки

хайвон варақи оҳанге, ки дорад,барнаме- гардонад ва одамӣ дар он мантиқ ба олами фасоҳат ва балоғат мерасонад...»

«Нахли диловарсамари мусҳафи («Қуръон») олизафар, гулшани оғаҳибаҳор, қулзуми маърифатгуҳар, навиди иқболи ҷунуди (лашкари) мардонагӣ, шукуфаи рангини баҳори фарзонагӣ, нашъаи мурувват,ҷавҳари футувват (ҷавонмардӣ), шуҷои сардор

-Мирзо Қаландар. Баъд аз вуқӯи сурати фатҳчигардорони маъракаи диловарӣ (ҷанговарон) ба маънии истиҳлолаш (истодагарӣ) ворасиданд ва ба нисофи ҳаққи истиқомат (набардҷой) дар пеши пояш пушти даст бар замин расонданд”

Айнӣ дар бораи забони насри Бедил алоҳида таваққуф мекунад ва таъкид мекунад, ки забони насраш аз назмаш дида борҳо душвортар аст. Ин душворихоро С. Айнӣ ба таври умумӣқайд мекунад, ки ба ин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1.Бедил санъати иборапардозӣ ва суханороиро пеш гирифта дар вақти навиштан «ҷумлаҳои дарози **сар то по мурассаъ**» [1, 268] ва **мусачҷаъ**ро ба кор бурдааст, ки дар натиҷа чунин «ҷумлаҳои дарози силсиладор бо ташбеҳҳои мураккаб ва истиораҳои печдарпеч насри ин адиби душворписандро ба дараҷаи нофаҳмой расондаанд» [1, 101].

2.Шоир дар асарҳои насрии худ барои ин санъат ва ифодаи мақсад «калимаҳои мураккаби сераъзои мусачҷаъ»-ро истеъмол кардааст [1, 268].

3. Фаҳмидани ҷумлаҳое, ки истилоҳоти фалсафиро дарбар мегиранд, «боз ҳам душвотар мебошад, зеро ки бештарини онҳо ғайр аз маъниҳои машхури луғавиашон (боз) маъниҳои махсуси истилоҳиро ифода мекунад, ки мутолиакунада дар вақти хондан сари калобаи фаҳмишро гум мекунад» [1, 101].

4. Дар насри Бедил чунон воситаҳои тасвири бадеӣ-«кинояҳои аз фаҳми одамони одӣ дури диққатталаб, **истиораҳои** аз ин пеш диданашудаи **пурпечутоби мураккаб**» ба кор бурда шудаанд, ки фаҳмидани асарҳои насрии ӯро боз ҳам душвортар мекунад [1, 268].

Ба ибораи устод Айнӣ «хонанда дар вақти мутолиаи насри Бедил, чунон ки дар як баҳри бепоёни серошӯби пурталотум даромада бошад, дар кучо будани гавҳари матлабро наёфта саргаранг мешавад» [1, 268].

Ягона роҳе, ки барои сарфаҳм рафтан ва фаҳмидани насри Бедил каму беш кӯмак мерасонад, он аст, ки менависад Айнӣ, вай «... ҷумлаҳои насриашро бо сачъҳо ва бо калимаҳои ҳамоҳанг мурассаъ мекунад ва ҳаҷми фикраҳои иловагӣ ва ёрирасонро бештарин баробар меорад. Агар хонанда бо ёрии сачъҳо сари ҷумла ва фикраҳоро муайян карда равад, як дараҷа ба фаҳмиш роҳ меёбад» [1, 101].

Устод Айнӣ гуфтаҳои мунаққидони гузаштаро дар бораи забони ашъори Бедил меорад. Вай гуфтаи Орзуро дар бораи тасарруфот ва ихтирооти Бедил дар забон дуруст шуморида ва он

ихтирооти дилчаспи онро, ки мувофиқу мутобиқи меъёри забони тоҷикӣ аст, тақдир мекунад.

Сабаби шикояти тоҷикон аз душвории забони Бедил,- менависад С. Айни,- «аз тарзи ҷумлабандии ӯ дар наср ва аз ташбеҳот ва истиораҳои мураккаб ва печдарпечи ӯ дар назм аст»[1, 103]. Яке аз сабабҳои умумӣ нашудани услуби Бедил (бо вучуди он ки тақлидгарони ӯ бисёр буданд) аз халқ дур будани он аст, - таъкид мекунад устод Айни, маҳз барои ҳамин қобилияти умумӣ шудан пайдо накард. Аз ин рӯ, Айни ҷавонро таъкид мекунад, «ба баъзе таъбирҳои сеҳркорои Бедил фирефта» нашаванд ва «дар пайи тақлид наафтанд ва забонро аз омма дур накунанд»[1,336]. Вале бо вучуди душвории забони «осори Бедил, ки бештар дар синтаксис ва истифодаи воситаҳои тасвири бадеӣ дида мешавад, аҳамияти забони асарҳои ӯро С. Айни дар ҳазинаи бойи сухан ва луғатҳои алоҳида медонад ва аз ин рӯ таъкид мекунад, ки «осори Бедил аз ҷиҳати луғатҳои ҷудогона, ки мувофиқи лаҳҷаи оммаи тоҷикон аст, инчунин аз ҷиҳати баъзе калимасозии мувофиқи қоида ва содаи оммафаҳмаш қобили истифода ва забонамӯзӣ мебошад» [1,336].

Адабиёт:

1. Айни С. Мирзо Абдулқодири Бедил. – Сталинобод, 1940.

2. Бертельс Э. История персидско-таджикской литературы. Избр. труды. – М., 1960.

**ЧАНД ВЕЖАГИИ ЛУҒАВӢ-МАӢНОИИ ДОСТОНИ «ЛАЙЛИ
ВА МАЧНУН»-И ШАМСИДДИН ШОӢИН**

Гулназарова Ж., дотсенти ДМТ

Омӯзиш, тадқиқ ва таҳқиқи хусусиятҳои забони осори адабии ягон давра, ин ё он адиб ва ё асари ҷудогона масъалаҳои муҳимми илми забоншиносиро муайян ва ҳаллу ҷасл мекунад. Пажӯҳишгарони таърихи забон барои муайян сохтани паҳлӯҳои мухталифи луғавию грамматикӣ забон дар заминаи осори илмӣ адабии форсу тоҷик тадқиқоти зиёдеро ба анҷом расонидаанд. Бо вучуди ин наметавон гуфт, ки хусусиятҳои мухталифи таърихи забони адабӣ айна ҳол ба пуррагӣ ҳаллу ҷасли худро дарёфтаанд.

Шамсиддин Шоҳин аз зумраи шоиронест, ки бо шоҳкориҳои хеш сарвати фарҳангии халқи тоҷикро ғанӣ гардонда, барои пурбор намудани ганҷинаи дурдонаҳои маънавию фарҳангии миллат нақши боризе гузоштааст.

Достони «Лайли ва Маҷнун»-и Шамсиддин Шоҳин намунаи беҳтарини осори пурғановати ўст. Чунончи, ҳуди шоир зикр мекунад, ин асар дар пайравии достонҳои «Лайли ва Маҷнун»-и Амир Хусрави Деҳлавӣ ва Низомии Ғанҷавӣ эҷод шудааст:

Бастам ба ҳазор пухта хомӣ

Перояи Хусраву Низомӣ[149].*¹

*Шамсиддин Шоҳин. Минбаъд мислҳо аз ҳамин китоб оварда мешаванд.

Забони дoston хеле сода ва равон буда дар омӯзиши вежагиҳои забони назми даврони шоир намунаи беҳтарин ба шумор меравад. Мусаллам аст, ки таҳлили вежагиҳои забон дар намунаи каломи мавзун хусусияти муайяне дорад, зеро воҳиди забон дар шеър бо рангу тобиши дигар мавриди истифода қарор мегирад.

Дар таҳқиқи хусусиятҳои забони асари ҳар як шоиру адиб зинаи муқаддамтарину муҳимтарин тадқиқи таркиби луғавии забони асари шоир аст. Ин имкон медиҳад, ки воҳидҳои луғавии асарро ба гурӯҳҳо ва қабатҳои луғавӣҷудо намуда, вежагиҳои онҳоро дурусту саҳеҳ нишон диҳем [ниг: 9,7].

I. Вобаста ба таркиби луғавии асар вожаҳои асарро метавон ба гурӯҳҳои маъноӣҷудо намуд:

- калимаҳои мансуби хешутаборӣ: зан, фарзанд, падар, писар, модар, духтар, домод, нажод, духт, арӯс, шавҳар, амм:

Лекин чу надид чораи хеш,

Темори **писар** гирифт дар пеш [168].

- калимаҳои мансуби узви бадан: рӯй, абрӯ, чашм, дӯш, миён, дил, ҷигар, гӯш, пушт, рухсора, сар, ҷаъд, ангушт, зону, гесӯ, чехр, ҷабин, даҳон, занах, мижа, тан, қад:

Шуд **ҷаъдаш** зинати баногӯш,

Шуд **рӯяш** моҳи парниёнпӯш [153].

Абрӯи қачаш, ки чун камон буд,

Ҳар гӯша хаданги он равон буд [155].

- номи дарахт, гул, гиёҳ: бед, сарв, гул, хор, бунафша, лола, норван, ёсуман. сабза, суман, шамшод, сунбул, сипанд:

Гаҳҳамчу **бунафша** зад дузону,

Гаҳ сабзасифат кашид паҳлӯ [170].

- номи ҳайвонот, ҳашарот ва парранда: мор, шер, паланг, аждаҳо, оҳу, оҳубарра, моҳӣ, гург, фохта, пил, зоғ, ғоз, гӯр, парвона, булбул, уқоб, афъӣ, тазарв, каргас, ҳумо, нахчир, тутӣ, гавазн, хар:

Зулфи сияҳаш ба кунҷи абрӯ

Чун боли **уқобу** шохи **оҳу** [200].

Хом аст агарчи риши **нахчир**,

Кай бод диҳад ба сиблати **шер** [224].

Зоғонҳама бар сараш нишаста,

Гӯронҳама пайкараш никаста [189].

- номи асбобҳои мусиқӣ: чанг, табира, уд, барбат, духул, арғунун, бўқ, говдум, табл, кӯс, ной:

Ноҳидвашон суруд гуфтанд,

Бар нағмаи **чангу** уд гуфтанд [201].

- матоъ ва либосворӣ: чӯлоҳа, катон, ҳарир, дебо, махмал, мӯйина, парниён, пӯшиш, матоъ, чома, атлас, пашмина, паранд, миқнаъ, кӯмош, пероҳан, қабо:

Дурӯя, ду ҳудачи мурассаъ,

Аз пӯшиши **парниёну** миқнаъ [199].

Чуллаш зи **паранд** бар сару тан,

Зангаш зи тилло ба дасту гардан
[199].

- вожаҳои ифодагари замон: ҳафта, имрӯз, сол, шаб,
субҳ, пагоҳ, бегоҳ, пор, имсол, дӯш, фардо:

Имрӯз рух ар зи мо битобӣ,

Фардост талаб кунӣ, наёбӣ [196].

Порамҳама айшу комронӣ,

Имсол шиканҷу хастаҷонӣ [198].

- калимаҳои ифодагари макон: саро, адабсаро, хона,
дашт, кӯҳ, ҳарамсаро, кох, ҳисор, кӯҳсор, қаср,
хобгоҳ, айвон, биёбон:

Маҷнун ба **адабсаро**ҳамерафт,

Дил пешу тан аз қафо ҳамерафт

[161].

Чун аст нишаста дар **биёбон**

Аз тобаи офтоби тобон? [188]

-вожаҳои ифодагари миқдору адад: ҳафт, ду, се, сӣ,
сад, ҳазор, садҳазор:

К-он моҳи духафта он қадар тофт,

К-аз ҳафта ба ҳафт фарруҳӣ ёфт

[153]

калимаҳои ифодагари аломату хусусият: бад, нағз,
сафед, сиёҳ, соф;

- номи хӯрокворӣ: шахд, намак, шакар, табх, тут,
кулча, навола, шарбат, асал:

Охир, ки ду-сето **кулча** бигрифт,

Чун бод раҳи дарича бигрифт [232].

Модар, ки зи кори **табх** осуд,

Хонаш зи **туту пут** бикшуд [232].

- калимаҳои ифодагари бемориҳо ва ҳолати беморӣ:
зуком, саръ, девона, таб, касал, ранчурӣ, ранчур,
дарднок, дардманд:

Дорам **касале**, ки **саръ** ном аст,

Ранчурии ман аз **ӯ** тамои аст [219]

- вожаҳои ифодагари мафҳуми ҳарбӣ: камон, тир,
сипоҳ, размгоҳ, саф, дурафш, теғ, пайкон, ханҷар, зеҳ,
маймана, майсара, разм, зарб, синон, ямн, яср, гурд

Ҳам **майманаро** ба **ямн** андохт,

Ҳам **майсараро** ба **яср** андохт [179]

- калимаҳои, ки мафҳуми омӯзишро ифода мекунанд:
хонанда, дониш, хирад, фан, адиб, омӯза, ҳикмат,
фалсафа, абҷад, хондан, устод, мактаб, дабистон, сабақ:

То он ки кунад **адиби доно**,

Бар **дониши** ҳар **фана**ш тавоно [154].

Зону зада з-он сӯи **дабистон**,

Якчанд бутони норпистон [154].

- калимаҳои ифодагари амалу ҳолат: ниюшидан,
ангоридан, буридан, ҳилидан, гизойидан, мазидан,
сиголидан, гумоштан, гиселидан, шикебидан:

Сайид, ки суҳан чунон **ниюшид**,

Хуни ҷигараш зи дида **ҷӯшид** [191].

Бояд зикр кард, ки калимаҳои дostonро метавон
боз ба гурӯҳҳои зиёди маъноӣҷудо кард. Дар
равиши таҳлил муайян гашт, ки дар гурӯҳҳои
луғавӣ-маъноии зикршуда бештари вожаҳо
калимаҳои аслии тоҷикиянд.

II. Дар doston калимаҳои иқтибосӣ низ мавриди
истифода қарор гирифтаанд.

Иқтибосоти арабӣ: талъат, қамар, чаъд, илтифот, турра, айёр, даллола, тироз, сутух, рукъа, нафир, фатила, ақиқ, ғазихат, танз, ғаввос, уруч, муаммир, заҷҷоҷа, банон, юмн, шааф, нашид, карҳан (калимаҳое зикр гардиданд, ки кам истифода мешаванд):

Бингар, ки **уруҷи** шоха чун аст,
Гар теша расид, сарнагун аст [165].

Ҷамъеш зи меҳр дар насихат

Қавмеш ба **танз** дар **ғазихат** [162].

Иқтибосот аз забонҳои дигар нисбат ба забони арабӣ хеле кам истифода шудааст. Аз ҷумла, аз забони юнонӣ: фалсафа, аргунун, барбат; забони хиндӣ – чатр; забони туркӣ – буқ, туғро, аёғ

Туғрои суҳар ба номи додор,

К-ӯ дод маро зи ишқ озор. [228].

III. Дар асар калимаҳои сермаъно бо маъноҳои гуногуни хеш мавриди истифода қарор ёфтаанд. Барои тақвияти фикр фақат калимаи **шуданро** дар шакли ҷадвал бо маъноҳое, ки дар асар истифода шудааст, ҳамчун намуна меорем:

Лексема	шудан
Семема	рафтан: Мискин падараш зи роҳи дигар, Шуд сӯйи қабила даст бар сар (175).
Семема	фурумадан: Шуд аз сари зину дар вай овехт (140)...

Семема	баромадан: Шуд бар лаби бому зад ниҳебаш (188)...
Семема	берун баромадан: Модар чу шунид, аз саро шуд, Фархунда арӯс аз қафо шуд (231)
Семема	аз ҳоле ба ҳоле гардидан: Шуд бар сари он ки баршитобад, В-он гумшударо магар биёбад (238).
Семема	ба дунё омадан: Дунё, ки матои ӯҳалок аст, Ҳар кас, ки дар ӯ шудаст, ҳалок аст (233)
Семема	омадан, расидан: Шуд бар сари турбаташ ба зорӣ, Нолид ба расми сӯтворӣ (233)

Вожаҳои зиёде мавҷуданд, ки хусусияти сермаъноӣ доранд ва ҳар соҳибзабон ба кадом маънӣ истеъмол шудани онҳоро аз матн муайян карда метавонад. Зеро матн ҳарчи бештар дар ҷаҳорҷӯбаи таҷзияи лингвистӣ маҳлут ва қисмат мешавад ва он дар забоншиносӣ таҳқиқи бештару амиқтарро тақозо мекунад, чунки матн қонуну қоидаҳои забоншиносиро бештар таҷассум менамояд [ниг.:6,128]. Бо гузашти вақт баъзе маъноҳои калимаҳо аз байн мераванд, фаромӯш мешаванд ва ҷойи онҳоро маъноҳои дигар мегиранд

[ниг.: 9,75]. Дар достон калимаҳое мавҷуданд, ки бо маънои дигар омадаанд:

Ройгон ба маънои бефоида, беҳуда:

Сад хона чу ганҷи шойгон аст,
Фарзанд, ки нест, **ройгон** аст.

Гуфтанд туро зи ҷон гузаштанд,
Афсӯс, ки **ройгон** гузаштанд [182].

Дурӯя ба маънои дутарафа, аз ду тараф
Аз духтару аз писар **дурӯя**
Саф баста чу сабза ҷӯя-ҷӯя [154].

Бардошт **дурӯя** табл овоз,
В-аз рӯйи алам дурафш шуд боз [180].

Аҷуза ба маънои пиразан, зани солхӯрда
Мапсанд, ки мо **аҷузаву** пир,
Бе рӯйи ту бигсileм занҷир [163].

IV.Ҳар шоир мекӯшад, ки матлабу мақсадро тарзе баён кунад, ки ба хонанда таъсирбахш бошад. Шамсиддин Шохин дар пайравӣ ба анъанаи достоннависӣ ва бо тарзу усули ба худ хос тавонистааст, матлабашро бо истифода намудани такрори калимаҳо ё калимаҳои такрор боз ҳам ихчам ва гуворо ба хонанда иброз дорад.

Дам-дам ба маънои ҳар лаҳза:

Дам-дам чу духул нафир мекард,
Кофур ба латма қир мекард. [215]

Як-як ба маъноӣ ба навбат:

Ҳуш дор, ки ин тири уқубат,

Як-якҳамаро расад ба навбат.[253]

Дафта-дафта ба маъноӣ бо мушт кандани мӯйи сар

Ҳам сунбулу ҳам суман дудафта,

Меканд зи фаркдафта-дафта. [251]

V. Бояд зикр кард, ки омонимҳои ҷолибе хеш (худ, акрабо), уд (асбоби мусиқӣ, модаи хушбӯӣ), бум (парранда, ҷой, манзил), гӯр (ҳайвон, қабр) дар мавриди мувофиқ қорбасти шудаанд. Чунончи:

Маҷнун, ки зи васли туст маҳрум,

Чун бумҳамепарад ба ҳар бум. [171]

Маҷнун, ки зи панд буд маъзур,

Чун гӯр рамида аз сари гӯр. [234]

VI. Фасоҳат ва балоғати суҳан аз дараҷаи дурусти истифодаи вожаҳои муродиф низ вобастааст. Ю.Д. Апресян қайд мекунад, ки дар муродифот бояд ҳам умумияти маъноӣ ва ҳам мубодилаи мутақобилаи вожаҳои муродиф вуҷуд дошта бошад [1, 223]. Муродифҳо таркиби луғавии забонро бой мекунанд, яке аз беҳтарин воситаҳои баёни тобишҳои маъноии мафҳум, ҳолат, ва рӯҳияи шахсу ашё буда, барои тасвири хосиятаҳои ашё ва аз такрори калима худдорӣ кардани муаллиф (гӯянда), бо мақсади шаклҳои гуногуни ифодаҳои дар забон бударо истеъмоли кардан ва ба ин восита саҳеҳӣ равшанӣ ва қувваи бадеии гуфтаи худро таъмин намудан истифода мешаванд [ниг.: 7, 79].

Хелҳои гуногуни муродифот чун луғавӣ, услубӣ, матнӣ ва муродифоти ҷуфт дар асар қорбаст шудаанд. Муродифоти луғавӣ: дунё, гетӣ, даҳр, ҷаҳон; подшоҳ, шаҳриёр, хусрав, шоҳ; сили, таппонча; умр, зиндагонӣ, ҳаёт; рӯ, ҷеҳр, руҳсор; чашм, наргис, дида; ашк, сиришк ва амсоли инҳо:

Бардошта **сили** ба нерӯ,
Он дилшуда зад қашида бар рӯ. [224]

Лайлӣ чу шумид, рафт аз ҳуш,
Мекуфт **тапонча** ба баногӯш. [189]

Муродифоти ҷуфт:

Омоҷи ҳаданги **таъну нафрин**,
Ғоратгари мулки **сабру тамкин**. [199]

Селоби бинои **айшу роҳат**,
Девори сарои **ранҷу меҳнат**. [199]

Муродифоти матнӣ ё услубӣ: чашмон-ду душман, ду зангии маст; зоғ- як душман, ҳиндубача; девона - душмани ақл; ашк - даҷла, чашма, об; дунё - доя, чанбар.

Як душманам арчи шуд ба хун ғарқ,

Ду душманам андар бар фарқ.

Ҳиндубачае зи пеш бурдӣ

Ду зангии мастро чӣ қардӣ? [185]

Аз дида манам кушода **Даҷла**

VII. «Дар калимаҳои антонимӣ ба тариқи муқоиса мафҳум ё ягон хусусияти сифатии мафҳум ва ё предметҳо ба ҳам муқобил гузошта мешаванд» [7, 103].

Дар достони «Лайлӣ ва Мачнун» антонимҳои луғавӣ ва антонимҳои ҷуфт хеле моҳирона ва ҷаззоб истифода шудаанд. Чунончи:

К-ин **сур** бувад ба сурати **сӯғ**

К-ин **шоҳ** сари **гадо** чӣ дорад. [192]

Инак ту **шаҳио** банда **чокар**. [176]

Оҳи дили мо шарар **фурӯзад**,
Ҳам **дӯзаху**хам **биҳишт** сӯзад. [252]

Аз **сур** ба **мотамам** кашонӣ
Заҳроба ба ҳар дамаи чашонӣ. [215]

Асбоби **нишотро** бадар кард,
Ғамро талабиду гиря сар кард. [205]

Хокам ба сар асту, сина бар санг,
Сулҳам ба **ғам** асту бо **тарабчанг**. [243]

Бояд зикр кард, ки антонимҳо аз ҷиҳати баромади калимаҳо дар шакли тоҷикию тоҷикӣ (шоҳу гадо; шоҳу чокар), тоҷикию арабӣ (ғаму тараб), арабию тоҷикӣ (сулҳу ҷанг) истифода шудаанд:

Дар **шодиву ғам** туро шарикам,
Мапсанд ба ман бадӣ, ки некам. [229]

Баргӯй **сапедиюсиёҳӣ...** [253]

Меғуфту ба сина санг мекуфт,
Бар худ дари **сулҳу ҷанг** мекуфт. [160]

Шабҳо ба кӣ рози сина гӯяд,
Бо кӣ раҳи **меҳру кинаҷӯ**яд.[188]

Антонимҳо дар асар ҳамчун воситаи муҳими луғавӣ дар тасвири ашё, воқеа ва ҳодисаҳои муқобил барои равшан ва мушаххас ифода намудани маъно истиъмол шудаанд.

Ҳамин тариқ, таркиби луғавии достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шамсиддин Шохин хеле ғанӣ ва пуробуранг аст. Агар дар бештари гурӯҳҳои маъноӣ вожаҳои аслии тоҷикӣ ворид шуда бошанд, дар гурӯҳи маъноии ифодагари мафҳумҳои ҳарбӣ калимаҳои иқтибосӣ мавқеи бештар доранд. Дар асар бештар калимаҳое истифода шудаанд, ки дар замони шоир умумистеъмол буданд ва дар забони ҳозираи тоҷикӣ ҳам зиёд ба кор бурда мешаванд. Вожаҳои сермаъно бо маъноҳои гуногун дар дoston мувофиқ ва муносиб истифода шудаанд. Баъзе калимаҳое низ мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки дар равиши дуру дарози таърихӣ тағйири маъно кардаанд. Вожаҳои такрор барои гуворо ва нозук ифода намудани маъно ва таъсирбахш гардидани баён ба кор рафтаанд. Дар дoston иқтибосот аз забонҳои туркӣ, ҷунонӣ ва ҳиндӣ дар муқоиса бо иқтибосоти арабӣ хеле кам истифода шудаанд. Омонимҳои луғавии асар бештар аз ҳисоби калимаҳои аслии тоҷикианд. Муаллиф барои равшан ифода намудани як мафҳум ё маъно калимаҳои зиёди ҳаммаъно ё маъноҳояшон ба ҳам наздикро ба кор бурдааст. Антонимҳо чун унсури луғавию маъноӣ бо хелҳои гуногун барои ифодаи мафҳумҳои муқобилмаъною зидмаъно истифода шудаанд.

Рӯйхати адабиёт

1. Апресян Ю.Д. Синонимические средства языка // Лексическая семантика. / Ю.Д. Апресян– М.:Наука, 1974. – 437с.
2. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. / М. Н. Қосимова.– Душанбе, 2012. – 562 с.
3. Қосимова М. Н.Ганҷи сухан(маҷмӯаи мақолот). / М. Н. Қосимова. –Душанбе, 2013. – 640с
4. Мачидов Ҳ. Сермаъноии луғавӣ \ Ҳ. Мачидов. –Маърифат , 1997, № 9-12. –С. 7-9.
5. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ. / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. - 241 с.
6. Мухторов З. Теория текста. О его понятие и сущности \ З. Мухторов. – Забон – рӯкни тоат (маҷмӯаи мақолаҳо). Китоби сеюм. – Душанбе, 2007.- С.47-55.
7. Муҳаммадиев М. Баъзе хусусиятҳои лексикии «Шоҳнома». / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005.- 138 с.
8. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои XI-XII). / С. Ҳалимов.– Душанбе, 2002. – 96 с.
9. Ширинбонуи Исмаилов. Баъзе хусусиятҳои хусусиятҳои лексикӣ-семантикӣ ғазалиёти Камоли Хуҷандӣ. / Исмаилов Ширинбону. – Душанбе: Ирфон, 2007. –144с.
10. **Калидвожаҳо:** достон, «Лайли ва Мачнун», таркиби луғавӣ, гурӯҳҳои луғавӣ-маъноӣ, маъно, вожа, сермаъноӣ, лексема, семема, омоним, муродифот, антоним.
11. **Ключевые слова:** поэма, «Лейли и Меджнун», лексический состав, лексико-семантические группы, значение, слова, полисемия, лексема, семема, омоним, синоним, антоним.
- 12.

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПОЭМЫ «ЛЕЙЛИ И МЕДЖНУНА» ШАМСИДДИНА ШОХИНА

В данной статье вкратце выделено несколько лексико-семантических групп и анализируются некоторые лексико-семантические категории как, полисемия, омонимия, синонимия и антонимия в поэме «Лейли и Меджнун» Шамсиддина Шохина.

ИҚТИБОСОТИ АРАБӢ ДАР «НАВОДИРИ ЗИЁИЯ»-И САДРИ ЗИЁ

Камолов Х., дотсенти ДМТ

Тадқиқи забоншинохтии асаре метавонад дар муайян намудани манзараи инкишофи забон дар мароҳили гуногуни таърихӣ нақше дошта бошад. Забони осори классикони даврони гуногун то андозае таҳқиқ шудааст, аммо асарҳои зиёде ҳанӯз мавриди омӯзиши ҷиддӣқарор нагирифтаанд. “Наводири зиёиЯ”-и Шарифҷон маҳдуми Садри Зиё аз ҷумлаи чунин асарҳост.

Садри Зиё соли 1867 дар вилояти Зиёуддини аморати Бухоро, дар оилаи қозӣ ба дунё омадааст. Баъди хатми мадраса фаъолияти қозигии ӯ сар мешавад ва то ба мансаби қозикалони Бухоро мерасад. Дар баробари корҳои давлатдорӣ ба эҷод машғул буд, ки “Наводири зиёиЯ” яке аз асарҳои хондани ӯ ба ҳисоб меравад. “Наводири зиёиЯ” асари насрӣ буда, аз қисматҳои “Тарҷумаи ҳоли муаллиф ва обову аҷдоди ӯ”, “Тазкират-ул-вузаро”, “Сабабҳои инқилоби Бухоро”, “Латоифу мутоибот”, “Тазкират-ул-ҳумақо” иборат аст. Дар асари мазкур ҳикояҳо асоси воқеӣ ва ёддошти доранд.

Дар мавриди забони осори Садри Зиё суҳан ронда, муҳаққиқон онро нисбат ба дигар ҳамзамононаш мураккабтар арзёбӣ намудаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ С.Ҳочиев менависад: “...забони

асарҳои Садри Зиё нисбат ба ҳамасронаш мушкил ва мураккабтар аст. Тарзи ифодаи фикр ва услуби ӯро бо услуби асарҳои Мирзосироч, Гулханӣ ва “Таҳзиб-ус-сибён”-и С. Айнӣ дар як қатор гузоштан мумкин нест [14, 40]. Дар ҷойи дигар менависад: “нависанда дар навишт норми забони адабии пешина ва услуби анъанавии онро асосан риоя кардааст. Ҳаминро ҳам бояд қайд кард, ки нависанда вожа ва ибораҳои душворфаҳми қадимию арабиرو... хеле фаровон истифода кардааст” [14, 40].

Таркиби луғавии забон бо таърихи халқ, бо шароити зиндагии вай алоқаи ногустастанӣ дорад. Мусаллам аст, ки дар ташаккул ва таҳаввули фарҳангу тамаддуни халқу миллат рукни муҳим ва асосӣ забон аст. Таркиби луғавии забон вожаҳои мавҷудаи ин ё он забони муайяно фаро мегирад, бинобар ин ҳолати забонро дар худ инъикос менамояд. Маҳз таркиби луғавии забон марҳилаҳои инкишофи таърихии забон, вазъи таърихӣ ва ҳолати кунунии онро таҷассум менамояд. Дар таркиби луғавии ҳар як забон вожаҳои аслий ва вомвожаҳо ё худ вожаҳои иқтибосӣ ба назар мерасанд. Забонро тасаввур кардан имкон надорад, ки аз вомвожа ӯрӣ бошад. Бонуфустарин забонҳои дунё низ дар таркиби луғавии худ миқдори зиёди вожаҳоеро доранд, ки бо сабабҳои гуногун аз забонҳои дигар иқтибос гардидаанд. Ба ин гурӯҳҳам забонҳои матрук ва ҳам забонҳои зиндари ворид кардан мумкин аст.

Дар баробари забонҳои дигари дунё дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ гурӯҳи муайяни вожаҳо

вомвожаҳо ташкил медиҳанд. Вожаҳои мазкур ба забонҳои гуногун мансубанд. Иқтибоси вожа аз забони бегона аз рӯи эҳтиёҷ сурат мегирад ва он нишонаи очизии забон нест. Ба ақидаи муҳаққиқон забоне, ки аз забонҳои дигар вожаҳоро қабул мекунад, забони қафомонда нест, балки дар давраи муайяни таърихӣ чизи ба худ заруриро қабул мекунад, зеро эҳтиёҷоти забон ниҳоят гуногун буда метавонад. Равобити байни миллатҳо, додугирифти гуногуни иқтисодӣ, фарҳангӣ ва тиҷорат боиси иқтибос шудани вожаҳо мегардад. Забоншиноси эронӣ Муҳаммад Тақии Баҳор қайд мекунад: «Дар олам ҳеҷ забоне нест, ки битавонад аз омехтагӣ ба забони дигар худро бар канор дорад, магар забони мардуме, ки ҳаргиз бо мардуми дигар омезиш накунад ва ин низ муҳол аст, чи ба василаи тиҷорат ва сафар ва муошират ва ҳатто ба василаи шунидани афсонаҳову ривоёти милали дигар луғот аз он мардум дар ин мардум нуфуз мекунад ва ҳамаи забонҳои олам аз ин рӯ дорои луғатҳои дахил аст [9, 401].

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ як гурӯҳи калони вожаҳои иқтибосиро вожаҳои забони арабӣ ташкил медиҳанд. Албатта, таъсири забони арабӣ ба забони тоҷикӣ таърихи тӯлонӣ дорад ва ин, пеш аз ҳама, ба паҳншавии дини ислом дар Хуросону Мовароуннаҳр зич алоқаманд аст. Бад-ин минвол, албатта, забони арабӣ дар рушду нумӯи забони тоҷикӣ нақши муассире дорад. Дар ин маврид муҳаққиқон фикрҳои гуногун доранд. Чунончи, забоншинос Т.

Бердиева қайд мекунад: «Асрҳои аср забони арабӣ чун забони илм, дин, коргузорӣ сабаби гоҳ равнақу гоҳ бозистиҳои забони тоҷикӣ гардидааст. Таъсири он ба сатҳи лексикаи забони мо хеле амиқ ба назар мерасад» [1, 5].

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ пайдо шудани вожаҳои зиёди арабӣ сабабҳои муайяни таърихӣ дорад. Маълум аст, ки ҷараёни ба забони тоҷикӣ ворид гаштани вомвожаҳои забони арабӣ аз асрҳои VII-VIII шурӯъ гардид. Забоншиноси тоҷик С. Назарзода дар бораи таъсири забони арабӣ ба тоҷикӣ чунин менигорад: «Дар баробари таъсири забони арабӣ набояд изҳори таассуф ва нигаронӣ кард. Зеро дар баъзе мавридҳо ба густариш ва пешрафти забони тоҷикӣ мадад кардааст ва имрӯз ҳам манбаи муҳимме барои сохтани луғат ва истилоҳоти нав мебошад. ...тавоноии забони тоҷикӣ дар баёни бориқтарин ва дақиқтарин мафҳум ва маъноҳои фикрӣ, маънавӣ ва печидатарин масъалаҳои иҷтимоиву сиёсӣ ва фарҳангӣ дар навбати аввал марбут ба ҳамон додугирифт будааст».

Одатан, ҳангоми иқтибос гардидан ба ин ё он забон вожаҳои бегона ба меъёрҳои он забон мутобиқ мегарданд. Дар ин маврид Баҳор менависад: «...омехтагии забонҳо бар чанд қисм аст, яке аз ин ки забоне ҳар чиро надорад, билло таъ аз ҳамсоя ё ҷойи дуртар биситонад ва онро вориди забони худ созад ва аз ҳолату ихтисосот ва мулоим ва бо лаҳҷаю салиқаи хеш намояд, яъне он луғатро фуру бурда ва нашхор

карда, қобили ҳазм созаду аз ҳолати ихтисосоти аслии онро биандозад ва ҳатто ба майли худ онро гоҳе қалб кунад, гоҳе тасҳиф кунад, гоҳе мафҳуми онро тағйир диҳад, агар ҷомид аст, муштақ кунад ва агар муштақ аст, ҷомид кунад» [9, 401]. Табиист, ки вожаҳои зиёди арабие, ки ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидаанд, низ ба меъёрҳои забони мо мутобеъ гаштаанд.

Дар баробари осори дигари классикони адабиёти тоҷик дар “Наводири зиёия”-и Садри Зиё низ вожаҳои иқтибосии арабӣ фаровон истифода гардидаанд. Вожаҳои иқтибосии арабие, ки дар асари мавриди таҳқиқ мавҷуданд, аз ҷиҳати сохтору маъно гуногун мебошанд. Мо метавонем онҳоро аз нуқтаи назари гуногун гурӯҳбандӣ намоем, масалан, аз ҷиҳати ифодаи маъно, аз ҷиҳати сохтор, аз ҷиҳати дараҷаи истеъмоли, аз ҷиҳати мансубияти вожаҳо ба ҳиссаҳои нутқ, аз ҷиҳати қолабҳои вожасозии арабӣ ва ғайра.

Иқтибосоти арабӣ дар шакли гуногун, яъне вожаҳои алоҳида, ибораҳо ва ҳатто ҷумлаҳо ба назар мерасад. Як хусусияти забони асар низ дар он аст, ки муаллиф баъзан дар як ҷумла миқдори ниҳоят зиёди вожаҳои арабиро истифода мекунад. Масалан:

Волиди мочиди роқими сутуракзалқузот домулло Абдушукур, алайҳирраҳма, ба шогирдии он ҷанобиғтихор мекарданд ва дар камоли ихлос дар тамоми аҳвол ба таъзиму тақрим ном мебарданд [20]³.

³Садри Зиё. Наводири зиёия. – Душанбе: Адиб, 1991. - 124 с. Минбаъд дар кавсайдҳои аҳволи асаримазкур ишора мешавад.

Тавре ки мебинем, дар ҷумлаи овардашуда ғайр аз феъл ва вожаҳои ёридиҳанда тақрибан ҳама вожаҳои дигар иқтибосоти арабӣ мебошанд. Аз тарафи дигар, аксарияти вожаҳои иқтибосии дар ин ҷумла истифодашуда барои хонандаи имрӯз нофаҳмост. Чунин ҷумлаҳо дар “Наводири зиёия” зиёд ба назар мерасанд.

Хусусияти дигари забони асар дар қорбасти иқтибосоти арабӣ дар он аст, ки муаллиф ними ҷумла ва ё як ҷумларо қомилан бо забони арабӣ зикр мекунад. Масалан, дар ҷойе мефармояд: Фитрат ба мазмуни ин ки изо яиса ал-маръу тола лисонуҳу (тарҷумааш: агар мард ноумед шавад, забонаш дароз мешавад) ин байт дар бораи Шоҳин гуфт... (45). ...ва сити иштиҳори (овозаи шуҳрати) он бузургвор дар байни сиғору қибори (хурду қалон) ҳар диёр қ-аш-шамси фӣ васат-ин-наҳор (монанди офтоби нисфи рӯз) аст... (16).

Мо тасмим гирифтем, ки доир ба баъзе паҳлуҳои муҳими қорбасти вожаҳои иқтибосии арабӣ, ба монанди мансубияти вожаҳо ба қолабҳо ва баъзе вижагиҳои дигари қорбурди ин иқтибосот дар асар ибрози андеша намоем.

Вомвожаҳои арабии “Наводири зиёия”-ро вобаста ба мансубияташон ба қолабҳои қалимасозии забони арабӣ гурӯҳбандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст. Вомвожаҳои арабии “Наводири зиёия”-и Садри Зиё ба қолабҳои зиёди воҷасозии арабӣ мансубанд. Қолабҳои вожаҳои арабӣ метавонанд ба гурӯҳҳо ҷудо шаванд, ба монанди: қолабҳои, ки ашро ифода

мекунанд; қолабҳое, ки аломатро ифода мекунанд; қолабҳое, ки амалу ҳолатро ифода мекунанд; қолабҳое, ки фоилро ифода мекунанд; қолабҳое, ки мафъулро ифода мекунанд; қолабҳое, ки чамъбандии арабиرو ифода мекунанд ва ғайра. Ба таври намуна баъзе вожаҳои мансуб ба ин ё он қолабро баррасӣ менамоем.

1. Вожаҳои қолаби **فاعل** (фоъил). Исмҳои фоили арабӣ дар забони тоҷикӣ ба сифати феълии замони ҳозира, ки бо пасванди “-анда” сохта мешавад, баробар аст, ба мисли собир – сабркунанда, ҳоким – ҳукмкунанд. Бояд гуфт, ки вожаҳои қолаби “фоъил” дар “Наводири зиёия” зиёд ба назар мерасанд. Вожаҳои қолаби мазкур ба иҷрокунандаи амал ишора мекунанд. Масалан, вожаи “тоҷир” – “савдогар, бозургон” [13, 376] дар қолаби фоъил омадааст, ба иҷрокунандаи амали тиҷорат ишора мекунад, пас, тоҷир касест, ки бо тиҷорат машғул аст. Садри Зиё мегӯяд: ...як адад тоҷирихиндустонӣ омада, як адад ақлидус барои тиҷорат оварда (14). Пеш аз ин навишта будам, ки ҳазрати эшон қодир ба имтиёзи чизе набуданд, барои ҳар амр мумаййизе таъин намуда, дар боби он қазия фақат ба гуфтаи он мумаййиз амал мекарданду бас (19).

Дар асар вожаҳои олим(13), толиб(15), шоир(15), волид (20), комил (13), роқим (20) – “нависанда, нигоранда”, соҳиб (50) ва ғайра ба назар мерасанд, ки дар қолаби мазкур омадаанд.

2. Вожаҳои қолаби **فعل** (фаъил). Вожаҳои қолаби мазкур нисбат ба қолаби фоъил камтар ба назар мерасанд ва ба исму сифат мансубанд, аз қабili

саъид(13) – “хушбахт, некбахт, хуштолеъ” [13, 176], вазир [64] – “мансабдори олимақоме, ки баъд аз подшоҳмавқеи якумро ишғол мекард...” [12, 221], ҳақир(37) – “назарногир, беқадр, хурд” [13, 741], ҷалис(40) – “ҳамнишин, ҳамсуҳбат” [13, 769], шафиқ(44) – “меҳрубон, мушфиқ, дилсӯз” [13, 573] ва ғайра. Масалан:...дар замони амири саъид ва амир Баҳодурхон ба охундӣ ва тадриси мадрасаи Кӯкалтош мансуб... (13). ...анису ҷалиси суҳбати амир Музаффархон буд (40). Мулло Қурбони Фитрати мударриси бухорӣ, ки аз дӯстони содиқ ва муҳиббони шафиқи ман буд... (44).

3. Вожаҳои қолаби تفعيل (тафъил). Дар асар вожаҳое, ки бар вазни тафъил омадаанд, хеле зиёданд, аз қабилӣ тадрис(13), таътил(16), тадбир(17), таъзим(20), тафтиш(21) ва ғайра. Ин вожаҳо мувофиқи грамматикаи забони арабӣ ба гурӯҳи масдарҳо мансуб мебошанд. Боядгӯфт, ки микдори зиёди ин гуна масдарҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ тақрибан оммафаҳм шудаанд, аммо дар баробари ин дар асар баъзе вожаҳои ин қолаб истифода гардидааст, ки на барои ҳама фаҳмост. Садри Зиё мефармояд:

Валҳосил ҳазрати охунд... бо ҳазор тарсу ларз, ки мабодо ақлидус эроде гирад ва тағлите(ба ғалат андохтан) намояд, ба гуфтани дарс машғул шуданд (15). ...ба тадбиртаблиси (фиреби) ин кор ва макру қайди он маккорро ба далоилу бароҳин собит кардани мешуданд (17). Кош дирӯз таътил ва дарсгӯиро тарк карда ба таъчил (шитоб)шубҳаҳои худро пурсида ҳал мекардам (16).

4. Вожаҳои қолаби **مفعول** (мафъул). Исмҳое, ки дар қолаби мафъул омадаанд “амали иҷрошудаи феълро мефаҳмонанд” [4, 49]. Ин навъи исми мафъули арабӣ дар “Наводири зиёия” яке аз серистеъмолтарин гурӯҳи вожаҳои иқтибосии арабӣ ба ҳисоб меравад. Метавон гуфт, ки вожаҳои зиёди ин гурӯҳ дар забони тоҷикӣҳазм шудаанд ва барои ҳар хонанди тоҷик фаҳмо аст, ба мисли: машҳур(61), маълум(13), маъруф(55), маъқул(16), мақбул(17), мазкур(55), мансуб(14). Дар баробари ин, як қатор вожаҳои иқтибосии қолаби мазкур, ки дар асар ба назар мерасанд, то андозае нофаҳмоянд. Чунончи: ...тамоми фунун бад-он ҷонвар макшӯф(ошкоро) ва маҳфузу (ҳифз кардашуда) маълум аст (13). ...тамоман маҳфуз ва мазбут(мустаҳкам) буда... (16).

5. Вожаҳои қолаби **تفعل** (тафаъъл). Қолаби дигари вожаҳо, ки дар асари мавриди таҳқиқ ба назар мерасад ва вожаҳои иқтибосӣ дар ин қолаб бештаранд, қолаби тафаъъл ба ҳисоб меравад. Ин навъи вожаҳо низ мувофиқи грамматикаи забони арабӣ ба гурӯҳи масдарҳо дохил мешаванд ва “маънои амали мондари ифода мекунад” [4, 110]. Мисол: ...ҳамеша дар тараддуд(сайъ, кӯшиш) ва ҳамвора дар таҷассуси (ҷустуҷӯ кардан) ин шуданд (14). Қадритахаллуси мулло Азизуллоҳи Балхист (58). Баъзе шароратпешагони Қаршӣ ба Гулҷони мазкур лофи таашшук (ишқварзӣ) мезаданд (64).

6. Вожаҳои қолаби **متفعل** (мутафаъъл). Бар қолаби мутафаъъл дар “Наводири зиёия” вожаҳои иқтибосӣ ба назар мерасанд, аммо зиёд нестанд. Дар ин

вазн вожаҳои мутабаҳхир(13) – “бисёр доно, касе ки дар илме маълумоти бисёри ҳартарафа дорад, аллома” [12, 764], мутакаффил(46) – “кафилшаванда, ба кафолат гиранда, зомин” [12, 767], мутафаррид(13) – “танҳо ва ягона дар сифате ё коре” [12, 771], мутабаррик(20) – “дорои хайру баракат, муборак; фархунда; муқаддас” [12, 764], мутарассид(63) – “тарассудкунанда, чашм ба роҳ, нигарон, мунтазир” [12, 770] ва амсоли ин ба назар мерасанд. Мисол:Охунди мазкур мутабаҳхир ва комили мутафаррид, устози уламои он аср... буданд (13). Либосҳои муборакро шунидӣ, акнун аз дастори мутабаррик шунав (21). Баъд аз мулоқот муддате мутарассид шудам (63).

7. Вожаҳои қолаби **مفعّل** (муфаъъл). Вожаҳои қолаби мазкур “асосан фаъолиятро ифода мекунанд” (4, 23) ва дар асари мавриди таҳқиқи мо чандон серистеъмол нестанд. Чунончи:Чаноби мумаййиз [“тамизкунанда ва ҷудокунанда хубро аз зишт” [2, 300]] бурда сарфи айшу нишот ва кайфу сафои худ мекарданд (18). ...яке аз мударрисони номдор ва як нафар аз дарсгӯёни соҳибэътибори ин диёр, ба ниҳоят дараҷа муҳаққиқумудаққиқ (кори бориқ кунанда ва нуктаҳои бориқ пайдокунанда” [2, 244]) ва мӯшикоф... буд (44). Дар шарҳи вожаи муҳаққиқ ва фарқи он аз мудаққиқ муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” мефармояд: “муҳаққиқ – “таҳқиқкунанда ва он ки суҳанро ба далел собит кунад ва мудаққиқ он ки далелро бо далел собит кунад” [2, 237].

8. Вожаҳои қолаби **مفعّل** (муфаъъл). Дар навишти арабӣ вожаҳои қолаби муфаъъл аз вожаҳои қолаби

муфаъил фарқ намекунад, аммо дар талаффуз тафовут ба назар мерасад. Агар ҳиҷои охири қолаби аввал бо касра (и) талаффуз шавад, вожаҳои қолаби мазкур фатҳа мегиранд. Вожаҳои иқтибосии дар ин қолаб омада низ дар “Наводири зиёия” чандон зиёд нестанд. Мисолҳо: Аҷабтар ин ки аз барои ҳар як аз ин умур мумаййизе ва муаррафе (“таърифкунанда ва шинохткунанда; ва ба маънии касе ки дар маҷлиси салотин ва умаро мардумонро ба ҷойи лойиқи ҳар кудом нишонад; ва ба фатҳи рои мушаддад (яъне муарраф) шинохташуда ва таъриф кардашуда” [2, 281]) таъйин карда буданд (17). Мунзим хост, ки он хорро аз дасти ман барорад, муқайяд (гирифтор) шуд ва ман изҳори дард мекардам (37). Дар замони амир Абдулаҳадхон ва амир Олимхон ба либоси қозикалонӣ мулаббас (либоспӯшида) ва маснади шарият мулаввас (олуда) буд (65).

9. Вожаҳои қолаби **تفاعل** (тафоъул). Дар қолаби тафоъул низ вожаҳои иқтибосӣ дар асари мавриди таҳқиқмушоҳида мегардад, аммо миқдоран камтар. Ба ин вожаҳои таҷоҳул – худро ба нодонӣ задан (18), такосул – коҳилий (51), тасоҳул – саҳлангорӣ (51) мисол шуда метавонанд: ...тааллул ва таҷоҳул карда мегуфт (18). Аз он ҷо ки ин сафари намунаи сақар ба назари Шохин кареҳ намуд, такосул ва тасоҳул намуда, ба расми дигарон саросемаю давон аз ақби амир нарафт (51).

10. Вожаҳои қолаби **مفعّل** (мафъал). Вожаҳои дар қолаби мафъал омада гурӯҳи дигари вожаҳои иқтибосии арабии асарро ташкил медиҳанд, аммо

таъкид бояд намуд, ки чунин вожаҳо низ чандон зёд нестанд. Чунончи: Ҳамроҳи маҳбубаи худ ин матлабро нисфи шаб қарор дода буданд (69). Абдулазизхоҷаи мазкур ба вилояти Битик ба мансабиқазо маъмурият дошт (37). Ба ҷуз ин ҳавлӣ дар милки худ чизе, ки маблағи назршударо кифоя кунад, надорам (18).

Бояд гуфт, ки қолабҳои вожасозии арабӣ нисбатан зиёданд. Вожаҳое, ки дар қолабҳои гуногун омадаанд, дар “Наводири зиёия” зиёд ба назар мерасанд. Ба таври мухтасар номи баъзе аз қолабҳо ва вожаҳои мансуб ба ин вазнҳоро аз асари мавриди таҳқиқҳамчун намуна пешниҳод менамоем: қолаби ифъол – ихлос (20), иснод (20); қолаби афъал – аблах (74), аҳмақ (74); қолаби афъол – атвор (20), аҳвол (20); қолаби мафъил – манзил (36); қолаби муфъил – мункир (14); қолаби фаъал – ғалат (15); қолаби фаъъол – ҳаззол (14); қолаби истифъол – истифсор (61); қолаби мафоъил – маҳофил (53); қолаби муфоъил – муқорин (74); қолаби фуъало – фузало (13); қолаби фуъул – фунун (16); қолаби мафоъил – фазоил (15).

Хулоса, гурӯҳи хеле калони вожаҳоро дар таркиби луғавии “Наводири зиёия” вожаҳои иқтибосии арабӣ ташкил медиҳанд ва забони асари мазкур бо сабаби фаровон истифода гардидани вожаҳои иқтибосии арабӣ то андозае мушkilфаҳм гардидааст. Истифода аз иқтибосоти арабӣ дар шаклҳои гуногун – вожаҳои ҷудогона, ибораҳо ва ҳатто ҷумлаҳои арабӣ сурат гирифтааст. Вожаҳо аз забони арабӣ ба зиёда аз бист қолаби вожасозии арабӣ мувофиқ меоянд.

Рӯйхати адабиёт:

1. Бердиева Т. Назарияи иқтибос / Т. Бердиева. – Душанбе, 1991. - 128 с.
2. Ғиёсуддин Муҳаммад. Ғиёс-ул-луғот. Ҷ.2 / М.Ғиёсуддин. – Душанбе : Адиб, 1988. – 416 с.
3. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ/ Т.Зеҳнӣ. – Душанбе : Дониш, 1987. – 236 с.
4. Қаландаров С. Вожаҳои иқтибосии арабӣ дар “Наводир-ул-вақоъ”-и Аҳмади Дониш / С.Қаландаров. –Душанбе : Олами китоб, 2010. – 175 с.
5. Қосимова М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик / М.Н.Қосимова. –Душанбе, 2003. – 491 с.
6. Маҷидов Ҳ. Вожаҳои иқтибосии арабӣ дар забони тоҷикӣ/ Ҳ. Маҷидов // Маърифат, 1999, №7-8.
7. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷ.1. Луғатшиносӣ/Ҳ. Маҷидов.– Душанбе, 2007. –243с.
8. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
9. Муҳаммад Тақии Баҳор. Сабкшиносӣ. Ҷ.1 / М.Т. Баҳор. – Техрон, 1349. – 462 с.
10. Муҳаммадиев М. Манбаъҳои такмили таркиби луғавии забонитоҷикӣ/ М. Муҳаммадиев // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С.64-69.
11. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка/ Л.С. Пейсиков. –М. : Изд. МГУ,1975.–206 с.
12. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1/зери таҳрири М.Шукуров ва диг.–М.:СЭ, 1969.–951 с.
13. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2 / зери таҳрири М.Шукуров ва диг. –М.:СЭ, 1969.–947 с.
14. Ҳочиев С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX / С.Ҳочиев. – Душанбе : Дониш, 1967. – 167 с.

Арабские заимствованные слова в “Наводири зиёя” Садри Зиё

Арабские слова составляют основную часть заимствованных слов на таджикском языке. “Наводири зиёя”

Садри Зиё является одним из тех произведений XIX-го века, в котором использовано огромное количество арабских заимствованных слов. Заимствования в книге встречаются в форме отдельного слова, словосочетания, части предложения и, иногда, целого предложения.

Ключевые слова: словарный запас, арабский, заимствование, арабское словообразование.

Arabic loanwords in "Navodiri ziёiya" Sadri Ziyo

Arabic words constitute the bulk of loanwords in the Tajik. "Navodiri ziyoiya" by Sadri Ziyo is one of those works of the 19-th century, which has a huge amount of Arabic loanwords. Arabic loanwords in the book are found in the form of a single word, phrase, part of the sentence and sometimes the whole sentence.

Keywords: vocabulary, Arabic, loanwords, Arabic word formation.

МАВҚЕИ ВОЖАҲОИ МАРБУТИ СОҲАИ ҲАРБӢ ДАР «ЗАФАРНОМАИ ХУСРАВӢ»

Асоева Б., унвонҷӯи ДМТ

Забони адабии тоҷикӣ аз замони пайдоиш ва ташаккули худ то ҳол тараққиёти таърихино аз сар гузаронида, торафт ғанӣ ва мукамал шуда, барои ба ҷо овардани эҳтиёҷоти ҷомеа ҳамчун воситаи асосӣ хизмат кардааст ва хизмат дорад. Таҳқиқ ва омӯзиши таркиби луғавӣ ва услубиёти забони асари бадеӣ дар забоншиносии тоҷикӣ таърихи қадима дорад. Ба ин қор ғанӯз луғатнигорону тазкиранависони гузашта иқдом намуда буданд. Дар тамоми луғатҳое, ки тафсири маъноии луғавии калима, тобишҳои услубии он зикр мегарданд, барои исботи фикр асосан ба порчаҳои назмӣ рӯ оварда мешавад. Дар тазкираҳо ва асарҳои назарии адабиёти пешин, ки паҳлӯҳои гуногуни осори бадеӣ мавриди таҳқиққарор гирифтааст, ба ҳар воситае доир ба забони онҳо суҳан рафтааст. Вале таҳқиқи

забони наср нисбат аз назм ҷолибтар аст. Зеро забони назм забони қолабӣ буда, дар он тағйироту навгонӣ камтар ба мушоҳида мерасад. Аммо дар забони наср дар ҳар даври замон навигариҳо ва тағйироти шаклӣ ва мазмунӣ ба назар мерасад, ки онро вобаста ба даври замон мавриди баррасӣқарор дода, ҷиҳатҳои забонии онҳоро нишон додан кори муҳаққиқон аст.

Дар асоси ҳамин гуфтаҳо мо рӯ ба таҳлили забони асари таърихии **«Зафарномаи хусравӣ»** меоварем, ки ин асар маҳсули асри XIX маҳсуб ёфта, дар рушди забони адабии тоҷики ин давр нақши муайяне гузоштааст. **«Зафарномаи хусравӣ»** асари насрии таърихӣ буда, аз ҷониби муаллифи номаълум дар соли 1279 ҳиҷрии қамарӣ (баробари 1862-1863-и масеҳӣ) навишта шудааст. Асари мазкур аз ду бахш таркиб ёфта, муҳтавои қисми аввали асарро ҷанги байни аморати Бухоро (лашкаркашиҳои амир Насруллоҳ) бо хонигарии Хӯқанд фаро гирифта, дар ин бахш тасвири амалиёти ҷангӣ дар ҳудудҳои Ҷиззах, Истаравшан, Зомин, Хӯқанд, Конибодом, ҳамчунин ҳучуми амир Насруллоҳ ба Хоразм нишон дода мешавад. Қисми дувуми асар фарогири воқеаҳои сиёсии дар Хуросон ва атрофии он, ба хусус вилоятҳои Балх, Оқча, Андхӯй, Қундуз, Ҳилм рӯй додааст ва ин мавзеоҳо шомили Афғонистони охири асри XIX буданд. Ҳамчунин дар ин асар роҷеъ ба кӯшишҳои соҳиби мутлақи чапи канори дарёи Ому кардаи амири Афғонистон Дӯст Муҳаммадхон ва муборизаи амир Насруллоҳ бо ҳокимони бекигариҳои Шаҳрисабз,

Китоб ва Яккабоғ нишон дода шудааст. Бояд гуфт, ки соли таълифи асар 1862-1863 буда, воқеаҳои таърихиву мавзёҳои ҷуғрофии ин даврро фаро мегирад. Асар аз таърихи вафоти амир Ҳайдар сар шуда, бо тасвири муборизаи писарони ӯ барои тахти Бухоро, ғалабаи амир Насруллоҳ ва воқеаҳои марги амир Муҳаммадхусайн хотима меёбад. Аз афти кор, муаллиф иштирокчи бевоситаи юришу ҳамлаҳои амир Насруллоҳ ба Балх, Бадахшон, Қундуз, Хўқанд, Истаравшан ва водии Зарафшон будааст, ки воқеаҳои ба ин маърақаҳо вобастаро муфассал ба қалам додааст.

Асари «**Зафарномаи хусравӣ**» доир ба миқдори лашкари Бухоро, амалиёти ҷосусон, нақшаҳои ҷангӣ, воқеаҳои майдонҳои муҳориба, хонахаробшавии аҳоли дар замони ҷанг, шартҳои сулҳи байни давлатҳо маълумот медиҳад. Ягона нусхаи дастнависи «Зафарномаи хусравӣ» дар захираи шўъбаи осори хаттӣ ва мероси шарқии АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон маҳфуз буда, дар асоси ин дастхат чанд кори тадқиқотӣ роҷеъ ба ҷанбаи таърихӣ ин асар ба анҷом расидааст. Соли 2011 дар асоси ин дастхат муаррих Ҳоҷӣ Назир Муҳиддин Турсунзод маводи пурраи ин асарро ба ҳуруфи кириллии тоҷикӣ бозгардонда, наشري мукаммали онро таҳия ва чоп намуд, ки хидмати хеле назаррас аст.

Забони асар забони тоҷикии маъмулии ҳамон давр, яъне забони муҳити илмӣ Мовароуннаҳри қарни XIX ва ибтидои қарни XX-ум аст. Дар асар миқдори муайяни калимоту ибороти арабӣ истифода

гардидааст, ки хангоми хондан барои хонандаи одии имрӯз баъзе душворихои забонӣ пеш меоянд. Дар муқаддима муаллиф баъди сипосу ситоиши Офаридгор ва ниёишу дуруд бар ҳабиби Ё Муҳаммад (с) сабаби навиштани китобро баён карда менависад, ки «бар замоири хуҷастаи назойири нукташиносон, ҷароиди фазлу камол ва ба хоҳири кимиё ... ва баёни тавориhi муқаддимоти шаҳриёри сипехриқтидор, сулаймонҷоҳ, маъдалатпаноҳро бар сафаҳоти авроқи шухур ва айёми зебу зиннат ва баҳо бахшад». Муаллифи асар ҳар фаслро бо ифодаи «Гуфтор дар бораи ...» оғоз намуда, роҷеъ ба ин ё он воқеаи таърихӣ, лашкаркашиҳо ва дигар далелҳои раднопазир маълумот додаст. Бинобар ин мо тасмим гирифтаем, ки дар доираи ин гузориши илмӣ роҷеъ ба қорбасти вожаҳои низомӣ ё ҳарбӣ дар асари мавриди баррасӣқарор додамон сухане чанд баён дошта бошем.

Вожаҳои **ҳарбӣ** ё **низомӣ** дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавқеи муҳимро ишғол карда, ба гурӯҳи вожаҳои соҳавӣ мансубанд. Роҷеъ ба мақому шукӯҳ ва манзалати ин гурӯҳи вожаҳо дар забоншиносии тоҷикӣ қорҳои зиёде ба анҷом расидааст. Вале истифода гардидани вожаҳои низомӣ дар асари «Зафарномаи хусравӣ» то ҳол дар забоншиносӣ мавриди баррасӣқарор нагирифтааст. Аз ин ҷост, ки дар поён бо чанд мисол дараҷаи қорбасти ин вожаҳо нишон дода мешавад. Аз ҷумда, муаллифи асар дар боби «Гуфтор дар баёни **юриши амири соҳибқирон зафарқарини...** аз пойтахти Тӯронзамин ба ҷониби мамолики Фарғоназамин...»

чандин вожаҳои ифодагари низомӣ ё ҳарбиرو мавриди корбаст қарор додааст, ки ҳоло чанд мисол аз он нигоштаҳо меоварем: ...**лашқари душман** дар болои билоди Истаравшан, ҷаноби олий дар он маврид ба ёрмандии иқболи фархундамаол дохили дорулмулки Хуҷандгардида ва аз он ҷо низ бо фирӯзмандии тамои гузашта дар қасабаи Қарақчиқум расида, ду-се рӯз таваққуф фармуда, яқсола бочу хирочи мамолики Фарғонаро гирифта... хони Хӯқанд **аҳду паймон**ро ба имон...ба сад узру илтимос аз роҳ гардонида буд [91]*¹ ...баъд аз қатъи масофот дар лаби дарёи Чайхунрасида, дар маҷозии Чӯҷқагузарӣ фурузомада аз гузарҳои дарё **киштиҳороҷамъ** намуда, бемуҳобо маъа қушунӣ **зафармашхун** аз дарё убур фармуда, дар он тарафи дарё **лашқаргоҳ** карда фуруз омад [45]. Мардуми шаҳрӣ аз **ғубори суми марокиб** ба сутӯҳ меоянд гуфта бинобар он инони **саманди бодпайморо** аз ҷониби шимолрӯяи шаҳри Самарқанд партофта аз беруни шаҳр гузар намуда, бо ҷамоати умарои фархунда ҳазрати Шоҳизиндаро зиёрат карда аз он ҷо бетаҳошо гузашта ба қабри Чӯпонато расида дар лаби дарёи Кӯҳак нузули иҷлол арзонӣ фармуд [52]. ...саркашони вилояти Мовароуннаҳр ба **теғи қаҳраш** аз по дарафтоданд ва муфсидони мамлакати Туркистон аз дастбурди сиёсаташ нагунсор гардиданд [15].

Баъд аз он дар ҳамин аввали баҳори фархундаосор, амири ҷамҷоҳи **анҷамсипоҳ** ба **нияти тасхири** мамолики Фарғона ва Андиҷон **лашқари бекаронҷамъ** намуда, **теғи сиёсат** аз рӯйи ҷаҳолатбар

миёни ҳиммат баста, бар бодпойи суръатпаймои ғайрат нишаста озими ҷониби Фарғона гардид (92). Бад-ин дастур қатъи манзил фармуда, рӯзи сеюм маҳозии вилояти Ўротеппа **мазраби автоду хиёми накӯфарҷом** гардид [93]. Баъд аз он аморатпаноҳ Иброҳимбӣ Додхоҳҳои Самарқандро ба мансаби парвончигӣ ва ба ҳукумати дор-ус-салтанати вилояти Хӯқанд сазоворӣ намуд.

*1. **Зафарномаи хусравӣ**. – Хучанд, 2011. - 144 с.–Минбаъд саҳифаҳои ҳамин асар дар қавсайн оварда мешавад.

Дар асар силсилаи синонимии вожаҳои ифодагари соҳаи ҷарбӣ ё низомӣ ба назар мерасанд, ки муаллифи асар онро аз рӯи мақсади муайян мавриди истифода қарор додааст: *сипоҳ* - *лашкар*, *қосид* - *элчӣ*, *қурғон* – *қалъа* - *коҳ*, *қаламрав* - *сарҳад*, *бандагӣ* - *ғуломӣ* ва монанди инҳо.

Дар маҷмӯъ, дар асари «Зафарномаи хусравӣ» чандин вожаҳои ифодагари ҷарбӣ корбаст гардидаанд, ки онҳоро метавон вобаста ба муҳтавояшон ба чунин зергурӯҳҳо тақсим намуд: вожаҳои ифодагари номи олооти ҷангӣ, номи амалиёти ҷарбӣ, номи рутбаҳои ҷарбӣ, майдони ҷарбу зарб ва хатти муҳофизат, номи либоси низомӣ ва монанди инҳо.

- *вожаҳои ифодагари номи олооти ҷангӣ ва мансуб ба низомӣ*: аспу асбоб (47), кӯс (37), ливо (35), байрақ (36), тӯп (33), нақора (35), лавозим (31)...

- *номи амалиёти ҷарбӣ*: убури (45), қаламрав (44), худуд (30), қатъи масофот (45), ғубори суми марокиб (52), саманди бодпаймо (52).....баъд аз **қатъи масофот**

дар лаби дарёи Чайхунрасида... (45), бемуҳобо маъа кушуни зафармашхун аз дарё **убур** фармуда ...(45). Мардуми шахрӣ аз **ғубори суми марокиб** ба сутӯҳ меоянд гуфта...(52). ...инони **саманди бодпайморо** аз ҷониби шимолрӯяи шаҳри Самарқанд партофта... (52).

- **номи рутбаҳои ҳарбӣ**: сардор (47), сарҳангон (47), сипоҳ (48), қосид (47), сипаҳсолор (76), тӯбчибошӣ (37), юзбошӣ (43), мингбошӣ (56), сарони сипоҳ (35), фармонфармо (30), додхоҳ (101), тӯқсабо//тӯқсоба (101)...Тилуқобил **додхоҳи** хитоиро ба йирлиғи вилояти Хуҷанд мубтаҳиҷ гардонид. Инчунин Абдулқодир **тӯқсаборо** ба ҳукумати Марғинон, Муҳаммадкарим **тӯқсаборо** ба ҳукумати Андичон, Шодмонбой **тӯқсаборо** ба ҳукумати Намангон, ...ба вилояти Чуст,вилояти Қурама сарафрозӣ бахшид... (101).

-**майдони ҳарбу зарб ва хатти муҳофизат**: қургон (47), садди роҳ (45), саҳро (37), биёбон (37), партавафкан (35), лашкаргоҳ (45)..... дар он тарафи дарё **лашкаргоҳ** карда фуруз омад (45).

-**номи либоси низомӣ**: хилъати фоҳира (46): Аз он ҷо умарои қилоъ ва қасаботи Мовароуннаҳрро маъа сарҳаддорони атрофу ҷавониб ҳамаро ба **хилъатҳои фоҳирасарафрозӣ** бахшида руҳсат намуд (47). Ҳамчунинвожаҳои ифодагари ҳарбии асарро аз нигоҳи сохтор ба зергурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ тақсим намудан мувофиқи матлаб аст:

- **вожаҳои соҳаи ҳарбии аз нигоҳи сохт сода**: лашкар, қўшун, қаравул, элчӣ, туқсабо (46), қосид (47), асокир (47) ...

- *вожаҳои соҳаи ҳарбии аз нигоҳи сохт сохта*: лашкарӣ (87), парвончӣ (88), ғуломӣ (46), хусравона (46), саворӣ (46), бандагӣ (47), лашкаргоҳ (45)... .. дар он тарафи дарё **лашкаргоҳ** карда фурӯз омад (45).

- *вожаҳои соҳаи ҳарбии аз нигоҳи сохт мураккаб*: соҳибқирон (87), сипаҳсолор, нусратинтибод (86), нусратнишон (85), зафаринтисоб (84), рикоббӯсӣ (84), зафарпайкар (46), сарҳаддор (46), зафарпаноҳ (46), зафарқарин (44)...

...дар вилояти Самарқанди фирдавсмонанд ба рикоби ҳумоюни оӣ мушарраф гардида, ба лашкари **зафарпайкар** мулҳақ шаванд (35).

- *вожаҳои соҳаи ҳарбии аз нигоҳи сохт таркибӣ*: лашкари зафарпайкар (35), ҷангу ҷидол (47), манзили шоҳона (46), лашкари ҷаррор (45), ...дар вилояти Самарқанди фирдавсмонанд ба рикоби ҳумоюни оӣ мушарраф гардида, ба **лашкари зафарпайкар** мулҳақ шаванд (35).

Ҳамин тариқ, корбасти вожаҳои ифодагари соҳаи ҳарбӣ дар асари таърихии «Зафарномаи хусравӣ» барои инъикоси воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ ва фарҳангӣ бамаврид буда, манзалату шахомати асари мазкурро беш намудааст. Вожаҳои ифодагари соҳаи ҳарбӣ дар асар корбастгардида дорои таърихи куҳан буда, як миқдори онҳо мутааллиқи забони тоҷикӣ ва миқдори дигарашон иқтибосии забонҳои арабӣ ва тоҷикианд. Ҳамчунин ин вожаҳо аз нигоҳи сохтор бештар содаи рехта ва мураккаб мебошанд.

А Д А Б И Ё Т:

1. Алимӣ Ҷ. Ташаккул ва таҳаввули микротопонимияи минтақаи Қӯлоб: рисолаи илмӣ / Ҷ. Алимӣ - Душанбе, 1995. - С. 82 - 110.
2. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷикӣ. Луғатшиносӣ. Ҷ.1.: китоби дарсӣ / Маҷидов Ҳ. – Душанбе, 2007. – 240 с.
3. Нафасов Т. Ёзбекистон топонимларнинг изохли луғати: луғати соҳавӣ /Т. Нафасов Т.–Тошкент: Уқитувчи,1989.–288 с.
4. Олимҷони Муҳаммадҷон. Баррасиҳо дар номшиносии тоҷик: рисолаи илмӣ / О. Маҳмадҷонов – Душанбе, 2004.- С.19.
5. Офаридаев Н. Ойконимияи вилояти мухтори кӯхистони Бадахшон: рисолаи илмӣ/ Н. Офаридаев – Душанбе, 2001. - С.125.
6. Хромов А. Л. Очерки по топонимике и микротопонимике Таджикистана: Сборник статьи / А. Л. Хромов - Душанбе, 1978.- С. 39.
7. Ҳомидов Д. Топонимияи водии Кешрӯд: рисолаи илмӣ /Д. Ҳомидов -Душанбе, 2002.-104 с.
8. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1: фарҳанги тафсири / М. Шукуров - М., СЭ, 1969. - 950 с.
9. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2: фарҳанги тафсири / М. Шукуров - М., СЭ, 1969. - 950 с.
10. Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома: фарҳанги филологӣ / Ализода М. – Душанбе: Адиб, 1992. - С.86 - 87.

УПОТРЕБЛЕННЫЕ ВОЕННЫЕ ЛЕКСИКИ В «ЗАФАРНОМАИ ХУСРАВИ»

В данной статье рассматривается степень употребления военной лексики в произведении «Зафарноме хусрави». Автор статьи стремится показать именно эту особенность военной лексики произведения и подвергать научному анализу данных категорий лексемы.

Ключевые слова: употребления, лексика, таджикский язык, суффиксы, происхождения, иранского происхождения, иранские языки, структура, сложный, составной и т.д.

This article is devoted to the linguistic research of hydronyms Chagonruda as an ancient toponyms of Central Asian region. The author of the article tries to show particular this feature of hydronyms of Chagonruda and paralyze scientific analysis of geographical names with the token "water" and its synonyms.

Key words. Hydronim, toponim, Tajik language, structure word, word expression, water, river, Iran language, spring, structure, compound, complex, expressions of hydronim.

Сведения об авторе: Б. Асоева – соискатель кафедры истории языка и типологии ТНУ, старший преподаватель кафедры таджикского языка ТФЭИ, тел: 918-72-56-80.

**ВОЖАҲОИ ИФОДАГАРИ УЗВИ БАДАНИ ИНСОН ДАР
ҚАСОИДИ МАНУЧЕҲРИИ ДОМҒОНӢ
Ҳ. Муслимов, унвонҷӯи ДМТ**

Таркиби луғавии забони тоҷикӣ аз қишрҳои гуногуни луғавӣ таркиб ёфта, вожаҳои ифодагари узви бадани инсон яке аз ин қишрҳоро фаро мегиранд ва ба гурӯҳи вожаҳои таърихӣ умумиэронӣ мансубанд. Аз ин ҷост, ки вожаҳои аслан тоҷикӣ ё умумиэронии ифодагари узви бадани инсон тамоми давраҳои таърихӣ инкишофи забони тоҷикиро сипарӣ карда, ҳамзамон пойдевору бунёди забонҳои эрониро ташкил медиҳанд. Мавриди зикр аст, ки ин гурӯҳи вожагон аз луғоти қадимаи забонҳои эронӣ маншаъ гирифта, баъзе аз онҳо дар забонҳои имрӯзаи эронӣ низ роиҷ мебошанд.

Бояд гуфт, ки вожаҳои ифодагари узви бадани инсон чун вожаҳои фаъл ва рехтаву суфта дар офариниши асари бадеии манзуму мансур чи дар адабиёти пешин ва чи дар адабиёти муосир аз ҷониби шоирону адибон қорбурди фаровон дорад. Аз ин рӯ, ба таркиби луғавии забони қасоиди Манучехрии Домғонӣ назар андозем, чунин ба назар мерасад, ки таркиби луғавии қасоиди Манучехриро пеш аз ҳама вожаҳои аслии тоҷикӣ фаро мегиранд ва ин вожаҳо аз шаклҳои

мухталифи забони порсии бостон маншаъ гирифта, вожаҳое мебошанд, ки барои ифодаи мафҳумҳои гуногун омада, дар калимасозии забони тоҷикӣ хеле ғаёланд. Ба ин қабил метавон калимаҳои **сар, чашм, даст, дил, сабз, сафед, мо, ту** ва амсоли инҳоро шомил донист.

Мусаллам гашт, ки дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ калимаҳои ифодакунандаи узви бадан бештар вожаҳои аслии тоҷикӣ буда, дар мавридҳои гуногун вобаста ба мазмуну мундариҷа хеле фаровон мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

Тамоми вожаҳои мансуб ба узви бадан бударо дар маҷмӯъ «**тан**» ё «**пайкар**» меноманд, ки муродифи якдигаранд. **Тан** вожаи тоҷикӣ буда, дар забони эронии қадим дар шакли **tanu**, дар паҳлавӣ дар шакли **tan** корбаст доштааст [3,33].

Вожаи зикршуда дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба чунин маънӣ омадааст: 1. бадан, ҷисм; 2. нафар, шахс, кас [17,318].

Тани ман ҷумла паси дил раваду дил паси ту,
Танҳавои дилу дил ҷумла ҳавои ту кунад (26).⁴

Нафси ӯ покиза асту хулқи ӯ покизатар,
Нафси **тан** чун хулқи **тан** тоҳир шавад, тоҳир шавад (31).

⁴Манучехрии Домғонӣ. Девон. – Бо эҳтимоми дуктур Саидмуҳаммад Дабири Саёқӣ.-Техрон, 1390 ш. – 421 с. - Минбаъд дар қавсайн ба саҳифаҳои ҳамин асар ишора мешавад.

Як нишонаи калимаҳои ифодакунандаи узвҳои бадан, ки аслии тоҷикиянд, якҷиҷоғӣ будани онҳо мебошанд ва бештари ин вожаҳо аз забонҳои эронии бостон сарчашма мегиранд. Чунончи: **гӯш, дил, даст, забон, рух, пой, сар, рӯй, зону, чашм, тан, нохун, рон, ангушт, лаб, даҳон**. [13, 12].

Дар қасоиди шоир ин гурӯҳи вожаҳо бори маънии нозукеро кашида, забони қасоиди ўро содаю фаҳмо кардаанд.

Гӯш:

Ба **гӯши** ман расид овози халхол,
Чу овози ҷалочил аз ҷалочил (66).

Гӯшу паҳлуву миёну катифу ҷабҳаву
соқ,
Тезу фарбеҳу низору қавию паҳну дароз
(51).

Вожаи зикршударо дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба се маънӣ овардаанд: 1) узви шунавоии инсон ва ҳайвон; 2) гӯшаки асбобҳои мусиқии тордор; 3) номи рӯзи чордахуми ҳар моҳи шамсӣ, ки форсиён онро ҷашн мегирифтанд [16,305-306]. Дар матн ба маънии узви шунавоии инсон корбаст шудааст. Калимаи мазкур таърихи тӯлонӣ дошта дар забони порсии қадим дар шакли **gauša**, авестой**gaōša**, порсии миёна **gōš** ва дар забони тоҷикӣ ва дар порсии нав шакли **gūš**-ро гирифтааст [12, 29].

Пас он гоҳе бурун овар зи хуммам,
Чу каффи **дасти** Мусо бар кӯҳи Тур (47).

Рӯзи ту бод фаррух, чун дил-т бомурод,
Дастӣ ту бод бо қадаҳу **лаб**-т бо асир
(49).

Бузургии шоири ширинсухан дар ин байт дар он зоҳир шудааст, ки *ӯ* тавонистааст дар ду байт чанд узви баданро номбар кунад, ки ин бори дигар аз нозукбаёнии *ӯ* ва муассирии шеъри Манучехрӣ дарак медиҳад.

Даст. Даст ҳам яке аз узвҳои бадани инсон мебошад, ки ба воситаи он амалҳо иҷро карда мешавад.

Вожаи **даст** нӯҳ маънӣ дорад, аввал ба арабӣ онро **яд** гӯянд, дувум ғоида ва нафъ, сеюм зафар ва ғалаба, чаҳорум садр ва маснад, панҷум қудрат ва тавоноӣ, шашум тарз, қоида ва равиш, ҳафтум як чизи тамоm, чун як даст силоҳ, ҳаштум карат ва мартаба, ба маънии як карат сафар, нӯҳум дастур ва вазир [10,334]. Ин калима дар забони авестӣ дар шакли **zasta** ва дар порсии миёна дар шакли **dast** ва дар забони тоҷикӣ **даст** вучуд дорад [8, 136] ва то имрӯз дар ин шакл ба кор меравад ва яке аз вожаҳои сермаъност ва дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба ҷуз маънии асли (узви бадани инсон аз шона то нӯги ангуштон, каф ва панҷаи даст) боз маъниҳои маҷозии паҳлӯ, тараф, ғалаба, бартарӣ, мансаб, рутба, карат, дафъа дигар маъниҳоро ифода мекунад [16,340]. Дар осор ба маънии асли ба кор рафтааст.

Вожаҳое, ки номҳои узвҳои баданро ифода мекунанд, таърихи қадима дошта дар забон мавҷеи худро ишғол кардаанд. Аз ин лиҳоз муродифҳои онҳо аз

забонҳои дигар амсоли забони арабӣ иқтибос нашудаанд.

Пой. Вожаи мазкур таърихи тӯлонӣ дошта, решаи хиндуаврупоии он **ped** аст [3, 116]. Калимаи **pāy**, ки дар забони муосири тоҷикӣ дар шакли **pā (по)** низ ба кор меравад, идомаи таърихии вожаи эронии қадим ***pāda-** аст, ки сурати решаи он дар забони порсии қадим ***pād-**, порсии миёна **pāy** мебошад (ҳамчунин, муқ.: авестой**pād**, суғдӣ**p’δ**) [11, 84]. Дар фарҳанг ба чунин маънӣ омадааст: узвест, ки инсон ва ҳайвон ба воситаи он роҳ мегардад ва бадан дар он қарор гирифтааст. Ба ҷуз ин маънӣ боз ба маъниҳои 1) бо изофат – қисми поёнӣ ва зерини ҳар чиз; тағ, зер, бун; 2) *маҷозан* - охир, анҷом, интиҳо; 3) *маҷозан* - истодагарӣ, тоқат, тобоварӣ; 4) *маҷозан* - поя, мартаба, қадр; 5) *маҷозан* - бунёд, асл [16, 67].

Бар кафи **пойи** шаман бўса бидода васанаш,
Кай васан бўса диҳад бар кафи **пойи** шамано (2).

Чашм. Чашм ҳам дар сар ҷойгир аст. Вожаи мазкур ва муродифи он, дида дар осори Манучехрӣ фаровон истифода шудааст ва ба маъниҳои аслии ва ғайриаслии худ омадаанд. Ин калима аз шакли вожаи забони эронии қадими **čašman** сарчашма гирифта, сурати он дар порсии қадим **čašma**, порсии миёна **čāšm** (порсии миёнаи монавӣ**čšm**), портии монавӣ**čšm**, форсии классикӣ**čāšm**, форсии муосир **čāšm**, тоҷикӣ**čāšm** мебошад. (Ҳамчунин, муқ.: хоразмӣ**cm**, сакоии хутанӣ**tčēiman**, суғдӣ**čšm**) [ниг.: 15, 94-95]. Дар луғат чунин маънидод шудааст: яке аз узвҳои бадани

инсон ва ҳайвон, ки дар сар қарор гирифтааст ва барои дидани чизҳо хизмат мекунад [17, 530]. Ба ҷуз маънии асли дигар маъниҳоро низ ифода мекунад: назар, нигоҳ; *маҷозан* умед, таваққў; чашмзахм, чашми бад, озор ва нуқсоне, ки аз асари назари бад ба касе ё чизе мерасад [17, 531].

Зи солорӣ ба шодиҳо ҳамасола расад мардум,
Ба зориҳо расидам ман аз он ду **чашми** зарроқаш (58).

Танат поянда боду **чашм** равшан,
Дилат покиза боду бахт муқбил (67).

Рон. Вожаи мазкур калимаи аслии тоҷикӣ буда, дар луғат ба чунин маънӣ омадааст: қисми болоии пойи инсон ё ҳайвон аз камар то зону [17,143].

Бипӯшида дар зери чодар ҳама,
Ситабрақ зи болои сар то ба **рон** (75).

Сина. Вожаи зикршуда вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин маънидод шудааст: 1.қисми болоии бадани инсон аз тарафи пеш, ки дилу шуш дар таги он воқеъ аст, садр 2. дил, қалб, замир [17, 240].

Чун **сина** бичунбонаду як лахт бипӯяд,
Аз ҳар сари парраш бичаҳад лӯълӯӣ шаҳвор (166).

Навзатон **синаву** пистон ба даҳан бар наниҳод,
Навзатон рӯй нишасту навзатон шир надод (196).

Зону. Зону дар форсии қадим «zānūka», дар паҳлавӣ «zānūka» буда, банди байни устухони рон ва

соқи пойро ташкил медиҳад [3,120]. Вожаи мазкур вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар луғат ба чунин маъно омадааст: банде, ки устухони сонро бо устухони соқ мепайвандад; а) таъзим ва эҳтиром кардан, б) нишастан, бо адаб нишастан; маҷ. ба таомхӯрӣ тайёр шудан [16, 456].

Гушодам ҳарду **зону** бандаш аз даст,
Чу мурғе к-аш гушоянд аз ҳабоил (66).

Ноф. Вожаи зикршуда мансуби забони тоҷикӣ буда, дар луғат ба чунин маъно омадааст: 1. чуқурчаи миёни шикам, нишони банди буридашудаи сура аст; 2. маҷ. миёни ҳар чизе, **нофи рӯз** миёни рӯз [16, 873].

Навзатон модар шаш рӯз набошад, ки бизод,
Навзатон ноф набурридаву аз зиҳ нагшод (198).

Сар. Вожаи зикршуда вожаи аслии тоҷикӣ буда, дар фарҳанги паҳлавӣ сар, нӯг, оғоз маънидод шудааст [8, 144]. Дар фарҳанг чунин шарҳ ёфтааст: калла, яке аз узвҳои бадани инсон ва ҳайвон, ки аз гардан ба боло воқеъ буда, мағз, чашм, гӯш, бинӣ, даҳон ва ғайра дар он ҷой гирифтааст [17,193]. Дар қасоид ба маънии асли омадааст:

Чу хуронанд наргисҳо, ҳама симин табақ бар **сар**,
Ниҳода бар табақҳо бар зи зарри сов соғарҳо (3).

Дандон. Дандон ҳам яке аз узвҳои бадани инсон аст, ки дар луғат ба ин маънӣ омадааст ва аслан калимаи тоҷикӣ мебошад: узви устухонии даҳони инсон ва ҳайвонот, ки вазифаи хойида хӯрдани хӯрок ва газидан ба кор меравад [16,321].

Ин чу рӯйи сурх гашта аз сар **дандон** кабуд,

В-он чу рӯйи зард гашта бар вай аз мижгон нисор (36).

Зулф. Яке аз воситаҳои оро ва зеб додани занҳо зулф мебошад, ки қариб дар тамоми ашъори шоирон дида мешавад. Зулф вожаи тоҷикӣ буда, дар луғат ҳалқаи мӯй, гесӯ маънидод шудааст [16, 461].

Ройгон мушкфурӯшӣ накунад ҳеч касе,
В-ар кунад ҳеч касе, **зулфи** дутои ту кунад (63).

Зухра шогирдии он шонаву **зулфи** ту кунад,
Муштарӣ бандагии банди қабои ту кунад (27).

Ангушт. Калимаи ангушт «*angušt*» дар луғати паҳлавӣ дида мешавад. Ин вожа ду шакли талаффуз (*angoušt*/*angušt*) доштааст. Дар забони авестӣ *angušta* ва дар санскрит *anguštaha* дошта, аслан аз ҷузъҳои **ang** – «хам кардан, қач кардан» (*\ank-* «калимае барои номгузори андомҳои бадан») ва **gušta-** таркиб ёфтааст [11,107]. Вожаи зикршуда дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чунин маънидод шудааст: ҳар яке аз ҷузъҳои ҳаракаткунанда, ки дар интиҳои дасту пойҳои инсон воқеъ гардидаанд, лила(к), лилӣ, чилик [16,70].

Он гул, ки мар ўро бувад ашқор даҳ**ангушт**,
В-омад шуданаш бошад аз ашқор ба ашқор (43).

Лаб. Шакли авестии вожа «*lab*», эронии қадим «*law*» ва паҳлавӣ «*lapa*» буда, шакли аввалаи он то кунун дар шеваҳои ҷанубӣ маъмул аст. Вожаи мазкур дар фарҳанг ба чунин маънӣ омадааст: канораи боло ва пойни даҳон, ки рӯйи дандонҳоро мепӯшонад [16,586].

Пиндорӣ, табхолаи хурдак бидамидаст,
Бар гирди ақиқи ду **лаби** дилбари айёри (43).
В-он қатраи борон, ки чакад бар гули хайрӣ,
Чун қатраи май бар **лаби** маъшуқаи майхор (43).

Дил. Вожаи дил дар қасоиди Манучехрӣ ба
маъноҳои асли ва маҷозӣ хеле фаровон истифода
шудааст.

Эй **дил** чу ҳаст ҳосили кори ҷаҳон адам,
Бар **дил** манеҳ зи баҳри ҷаҳон ҳеҷ бори ғам (73).

Вожаи мазкур дар шакли забони тоҷикии қадим
dardaпайдо шуда, ба сурати **dil\del** ривож ёфтааст [18,
10]. Аммо дар фарҳанг ба чунин маъно омадааст: узви
хунгардонӣ (ба шакли халтаҷаи мушакӣ), ки дар
тарафи чапи сари синаи инсон ва ҳайвон воқеъ аст,
қалб; маҷ. дарун, дохил, миёни чизе [16,370].

Бад-он шаб, ки маъшуқи ман муртаҳил шуд,
Диле доштам носабурӯ қалиқо (6).

Аз мо биситонӣ **дилу** моро надихӣ **дил**,
Бо мо чӣ сабаб ҳаст тӯро ё чӣ шумор аст (10).

Ҷигар. Яке аз узвҳои дарунии бадани инсон ва
баъзе ҳайвонҳо, ки ҳосилкунандаи захира мебошанд ва
барои таъмини мубодилаҳо дар бадан хизмат мекунад
[17,779].

Ҷигари бист мубориз сутудан рӯзи масоф,
Найзаи бистрашӣ дастгирӣ ту кунад (27).

Деҳқон дар бӯстон ҳаме сахар омад,

То бибурад ҷонишон ба **нохуну чангол**
(174).

Барги бунафша чун буни **нохун** шуда кабуд,
Дар дасти ширхора ба сармои замҳарир (48).

Нохун моддаи шохӣ, ки нӯги ангуштони дасту пои инсон ва ҷонваронро мепӯшонад; **аз нохуни пой то мӯйи сар** сар то пои бадан; **монанди (чун) гӯшту нохун** хеле зич ва ногустастанӣ (*мас., муҳаббати инсон ба ватан*); **нӯги нохун барин** а) заррае андаке; б) ҳеҷ. **нохун гирифта** кӯтоҳ кардани нохунҳои дарозшуда бо нохунгирак *ва ғ.*; **нохун задан** ба воситаи нохун харошидани чизе; нохун расонидан ба чизе (*мас., ба тор барои навохтан*) **нохуни обдор** панҷаҳои пурхунар (*дар навохтани соҳҳои торӣ*) [17,948].

Бояд қайд кард, ки вожаҳои ифодагари узви бадан (гӯш, забон, чашм, сар, даст, пой, рон, ноф, ҷигар, зулф, дандон, дил, нохун) дар қасоиди шоир бештар ба кор рафтаанд ва вожаҳои мазкур аз ҷиҳати баромад тоҷикӣ буда, аз забонҳои эронии қадим (забонҳои порсии қадим ва авестойӣ) маншаъ гирифтааст, ки ин таносубро дар ҷадвали зерин нишон медиҳем:

Номи узвҳои бадан	Номи узвҳои бадан
Тоҷикӣ	арабӣ
Даст	Қад
Даҳон	Қомат
Миён	Ҷабин
Мӯй	Қалб
Рух	Ораз
Чашм	
Ҷигар	

Мижгон	
Сина	
Хол	
Зулф	
Ноф	
Устухон	
Пой	
Чехра	
Дил	
Нохун	
Чангол	

Рӯйхати адабиёт

1. Доро Начот. Фарҳанги гузидаи забони форсии тоҷикӣ. / Н. Доро.–Душанбе: Пайванд, 2012.- 474 с.
2. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1.-Душанбе, 1973.- 458 с.
3. Каримов А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ. / А. Каримов.– Душанбе, 1978. - 146 с.
4. Қосимова М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои 9-10). / М.Н. Қосимова. Қисми 1.-Душанбе, 2003. - 490 с.
5. Қосимова М.Н. Об дар «Шоҳнома»-и Абдулқосими Фирдавӣ. / М.Н. Қосимова.– Душанбе, 2003. – 102 с.
6. Қосимова М.Н. Чор унсур: маъниофаринӣ, калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ»). / М.Н. Қосимова.– Душанбе: Деваштич, 2007.-266 с.
7. Маҷидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. / Ҳ. Маҷидов. Ҷилди 1.-Луғатшиносӣ. -Душанбе, 2007.-243 с.
8. Мухторов З. Таърихи забони тоҷикӣ. / З. Мухторов.– Душанбе: Ҳумо, 2003.-152 с.
9. Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот. / Ғ. Муҳаммад. Ҷ.2. - Душанбе: Адиб,1988. – 390 с.
10. Муҳаммад Муин. Фарҳанги форсӣ. / М. Муҳаммад. Ҷ. 1. – Техрон, 1996. -1472 с.

11. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. - М.: Наука, 1979. - 387 с.
12. Саймиддинов Д. Форсии бостон. / Д. Саймиддинов.- Душанбе, 2007.-211с.
13. Саъдуллоев У. Қ. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футув-ватномаи султони»-и Хусайн Воизи Кошифӣ. / У. Қ. Саъдуллоев.- Душанбе, 2012. - 158с.
14. Таджиев Д.Т. Слово «об» - вода в современном таджикском языке. / Д.Т. Таджиев. // Труды ИЯ АН СССР. Т.1. - М., 1952. - С. 42 - 60.
15. Turner R.L. A comparative dictionary of the Indo-Ariyan languages-second impression. / R.L. Turner.-London, 1973. - 9987 p.
16. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.1. - М.: СЭ. 1969.-951 с.
17. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ.2. - М.: СЭ. 1969.-949 с.
18. Шарифова Ф. Х. Хусусиятҳои вожагонии «Кашфулмаҳҷуб»-и Хучвирӣ. / Ф. Х. Шарифова. - Душанбе: Ирфон, 2011, 140 с.

Аннотация

Соматическая лексика в касыдах Манучехри Домгани

В статье речь идет о лингвистическом анализе соматической лексики в поэтическом наследии, прежде всего в касыдах известного представителя таджикской классической литературы. Дается этимологическая интерпретация данной группы слов и особенности их применения в творчестве поэта, также выявлены семантико-стилистические особенности соматической лексики. В данной статье также рассматриваются вопросы многозначности, синонимии, антонимии и другие лексико-семантические особенности данной группы слов.

Ключевые слова: лексика, семантика, соматическая лексика, синонимия, полисемия, части тела, поэтический контекст, многозначность.

Данные об авторе: Муслимов Х. – ассистент кафедры истории языка и типологии Таджикского национального университета. Тел.: 907931094

Summary

Somatic lexicon in qasidas Manuchehri Domqhani

The article focuses on the linguistic analysis of somatic vocabulary in poetic heritage, especially in qasidas known poet of the Tajik classical literature. Given etymological interpretation of this group of words and especially their using and functional features in the poetic text, also identified the semantic and stylistic features of somatic

lexicon. This article also discusses polysemic meanings, synonyms, antonyms and other lexical and semantic features of this group of words.

Keywords: lexicon, semantics, somatic lexicon, synonymy, polysemy, body parts, poetic context.

Author's data: Assistant of department of History of Language and Typology of Tajik National University. Tel.: 907931094

**ЁДБУД
НАҚШИМИСРЭШНИЁЗОВДАРРУШДИ
ШЕВАШИНОСИИТОЧИК
ҲомидовД., дотсентиДМТ**

ЗабоншиносМисрЭшниёзовякеазолимонисермахс
улиточикдарсоҳаишевашиносйбаҳисобмеравад.

Доираифаъолиятиилмиюомӯзгорйвамураббиягииӯхеле
пахнобуда,

баомӯзишутаҳқиқишеваҳоизабониточикйазохирисолҳо
и 50-уммашғулмешавад.

Нахустинмақолаиилмиӣӯҳанӯзсоли 1959 дар
«АхбориилмҳоичамбиятииАкадемияиилмҳо» бономи
«Шеваиҳардурӣ» нашрмешавад.

Инмақолаинахустинбаӯобрӯюнуфузизииёдиилмӣэхдоме
намояд, кидертарсоли 1967
дарнатичаитакмилдоданимақолаиномбурдарисолаиилм

йдаршакли«Шеваиҳардурӣ»-
 робана шрмерасонад.Китоби «Шеваиҳардурӣ»
 яке аз сарҳои боз ғибори пурмуҳтавои илмӣ соҳаи шеваш
 иносӣ буда,
 муаллифӣ он дар асоси ҳамаи рисолаҳои дар аҷаи илм
 и номзадҳои филологияи мегардад.
 Миср Эшнӣ ӯро муаллифи чанди рисолаҳои сарҳои илмӣ
 пурмуҳтавои шевашиноси тоҷикӣ мебошад,
 ки миқдори он ба беш аз 20 адад буда,
 чанде аз он сару рисолаҳои илмӣ ва таълимиро ҷунна муна
 метавонӣ ҷозикрнамуд: «Диалектологияи тоҷик»
 (иборатаз се ҷисм),
 «Машиғулиятҳои амалӣ аз шевашиноси тоҷик»,
 «Лаҳҷаи шиноси тоҷик»
 «Вожаҳои мавҷиб ва ҳаритаи бардори хусусиятҳои лаҳҷав
 ӣ» ва мураббаҳои барномаҳои таълими
 «Шевашиноси тоҷик» (1970) ва
 «Диалектологияи тоҷик»
 (1984) ва монанди ин ҳома мебошад.

Асари «Шеваи ҳардурӣ» (монография.–
 Душанбе: Ирфон, 1967. – 230 с.) аз ҷунин бахшҳои таркиб
 ёфтааст: Сарсухан, шаш боб, иловаҳо, луғат,
 истилоҳоти ҳешу таборӣ, номи мавзӯҳо, номгӯи
 адабиёти истифодашуда. Дар сарсухан роҷъ ба
 моҳияти асари мазкур суҳан рафта, ҳадафи таълифи
 асар нишон дода мешавад. **Боби якум** бо унвони
 «Маълумоти муҳтасари ҷуғрофӣ, таърихӣ ва этнографӣ
 дар бораи Ғузор ва тоҷикони ҳардурӣ» ёд мешавад ва
 ин боб фарогири очерки муҳтасари ҷуғрофӣ, таърихӣ

ва этнографӣ дар бораи Ғузор ва тоҷикони ҳардурӣ мебошад. **Боби дувум** «Фонетика» ном дошта, дар ин боб овозҳои нутқи лаҳҷаи ҳардурӣ мавриди баррасӣқарор гирифтаанд. **Боби савум** «Морфология» ном дорад ва дар ин боб хусусиятҳои сарфӣи гӯйиши мардуми ҳардурии мавзеҳои Ғузор ва Деҳқонобод мавриди баррасӣқарор гирифтааст. Зимни баррасии ҳиссаҳои нутқи лаҳҷаи ҳардурӣ ҳиссаҳои нутқро ба гурӯҳҳои ҳиссаҳои мустақили нутқ ва ёридиҳандаи нутқчудо намуда, вижагиҳои онҳо муайян карда шудааст. Дар **боби чорум** ҷиҳатҳои луғавии лаҳҷаи ҳардурӣ бо унвони «Лексика» мавриди баррасӣ мегардад ва дар ин боб асосан калимаҳои таркиби луғавии лаҳҷаи мазкур мавриди баррасӣқарор гирифтааст. **Боби панҷум** «Баъзе маълумотҳо оид ба синтаксиси ҷумлаҳо» ном дорад ва дар ин боб асосан ҷиҳатҳои наҳвии лаҳҷаи ҳардурӣ мавриди баррасӣқарор гирифтааст. Дар ин боб навъи ибораҳо, ҷумлаҳои содаву мураккаб оварда шудаанд ва бо мисолҳо онҳо таҳлил гардидаанд. Дар **боби шашум** муносибати шеваи ҳардурӣ бо баъзе шеваҳо баррасӣ гардида, ин боб чунин ном дорад: «Муносибати шеваи ҳардурӣ бо баъзе шеваҳо». Муаллиф дар ин боб шеваи ҳардуриро бо шеваҳои тоҷикони Бухоро, Бойсун ва муносибати онро бо ин шеваҳо нишон медиҳад. Ҳамчунин дар ин боб ҷойи шеваи ҳардурӣ дар байни дигар шеваҳои тоҷикӣ нишон дода мешавад. Дар бахши **иловаҳо** луғат, истилоҳоти хешу таборӣ, номи мавзеҳо, номгӯйи адабиёти истифодашуда оварда шудаанд.

Китоби дигари ин забоншинос «**Машгулияти амалӣ доир ба диалектологияи тоҷик**» (Душанбе: УДТ, 1969.- 290 с.) унвон дошта, ин асари пурмухтаво дар замоне таълиф гардида аст, ки забоншиносии тоҷикӣ, ба хусус шевашиносии тоҷикӣ ниёз ба ин навъ асар ниёз дошт. Асари мазкур аз муқаддима ва сездҳа фасл таркиб ёфтааст. Фаслҳои асар аз инҳо иборатанд: *Муқаддима, Машиқҳо оид ба фонетика, лексика, морфология ва синтаксис; Баъзе намунаҳо аз матнҳои пешазреволюционӣ; Намунаҳои шеваҳои шимолӣ; Намунаҳои шеваҳои ҷанубӣ; Намунаҳои шеваҳои ҷанубӣ-шарқӣ; Намунаҳо аз шеваҳои тоҷикони вилояти Қашқадарё; Намунаҳои аз шеваҳои тоҷикони вилояти Сурхондарё; Материалҳо барои муайян намудани ҷойи шева дар байни гурӯҳҳои шеваҳои тоҷик; Лугат; Адабиёти тавсияшуда; Шарҳи калимаҳои мухтасари шартӣ.*

Рисолаи дигари мавсуф «**Диалектологияи тоҷик (дастурамали таълимӣ)**. Қ.1. - Душанбе: УДТ, 1977. - 100 с.) буда, он чун дастури таълимии нахустин барои донишҷӯёни факултетҳои филологии мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон омода гардидааст ва он барои хаводорону мутахассисон низ судманд буд. Муқтавои дастури таълимиро таърихи омӯзиши шеваҳои забони тоҷикӣ, гурӯҳбандии онҳо ва доир ба вижагиҳои луғавӣ, овой ва сарфию нахвии шеваҳо фаро гирифта, маълумоти зарурӣ дар ин бобат оварда шудааст. Аз ҷумла, **муқаддимаи курси диалектологиро** чунин зерфаслҳо ташкил медиҳад: Маълумоти умумӣ дар бораи диалектология; Баъзе кайдҳо оид ба сохти ягонаи забон ва намунаҳои дохилии он; Забони шевагӣ,

диалектҳо ва забони адабӣ; Оид ба шароитҳои ташаккули шеваҳои тоҷикӣ; Баъзе қайдҳо доир ба масъалаи макон ва асоси шевагии забони тоҷикӣ; Шевашиносӣ ва таърихи забон; Шевашиносӣ ва таълими забону адабиёт; Алоқаи шевашиносӣ бо ҷанҳои дигар.

Боби якум бо унвони «Тасвири умумии таърихи шевашиносии тоҷик ва обзори мухтасари қорҳои асосӣ оид ба шевашиносӣ (солҳои 1861- 1974)» зикр шуда, дар ин боб асару мақолаҳои роҷеъ ба шевашиносӣ ва таърихи он аз ҷониби муҳаққиқони Русияву Урупо ва Тоҷикистон таълифёфта мавриди баррасӣ ва таҳлил қарор гирифтааст. Ҷунонҷи, муаллиф дар бораи асарҳои солҳои пешазинқилоб навишта шударо ҷунин баррасӣ менамояд: «Хусусиятҳои маҳаллии забон дар қатори намудҳои материалҳои маданияти моддӣ ва маънавии халқҳамчун яке аз хусусиятҳои алоҳидаи ин ё он ғурӯҳи этникӣ муайян қарда мешуданд. Аз ин рӯ, бо ин равия то соли 1929 оид ба омӯхтани баъзе лаҳҷа ва шеваҳои забони тоҷикӣматериалҳои ҷудогона ва иҷмолӣ ғирд оварданд» [С. 6]. «Давраи пеш аз револүтсияи Оетябр омӯхтани шеваҳои тоҷик бештар аз тадқиқотҳои ҷудогонаи ғирдовардани материалҳо иборат буд. Дар ин давра ҳамаи маҳзи тадқиқотчиён аз он иборат буд, ки забони ба худ ҳоси тоҷиконро инқор мекарданд ва онро ба сифати яке аз лаҳҷаҳои забони форсӣ ба ҳисоб меғирифтанд. Бо вуҷуди ин, олимони рус дар давраи ғузашта дар соҳаи омӯхтани лаҳҷаҳои забони тоҷикӣқадами аввалин ғузошта хизматҳои шоён қардаанд ва дар ин роҳҳар яке саҳми намоён

гузоштаанд» [С. 32]. Дар ҳамин боб рӯйхати адабиёти илмӣ ва таълимӣ оварда шудааст, ки боз манзалати дастури таълимиро афзун гардондааст.

Боби дувум бо унвони «Таснифоти забон ва диалектҳо (Маълумоти умумӣ)» зикр шуда, дар ин боб омилҳои асосии ба гурӯҳҳо ҷудо кардани ғӯйишҳои забони тоҷикиро дар асоси таснифоти муҳаққиқон нишон медиҳад. Ин боб аз чунин бахшҳо таркиб ёфтааст: 1.Таснифоти лаҳҷа ва шеваҳои тоҷикӣ; 2. Мулоҳизае дар бораи лаҳҷаҳои асосии забони тоҷикӣ; Рӯйхати адабиёт. Дар ин боб муаллиф лаҳҷаю шеваҳои забони тоҷикиро чунин гурӯҳбандӣ кардааст: 1. Лаҳҷаҳои шимолии забони адабии тоҷикӣ ва 2. лаҳҷаҳои ҷанубии забони адабии тоҷикӣ. Дар натиҷаи ба ҳамдигар дохилшавии хусусиятҳои ин ду лаҳҷаи таърихан ташаккулёфтаи забони тоҷикӣ дертар як қатор шеваҳои гузаранда ва мобайни он тадриҷан пайдо шудаанд. Аз ин рӯ, як қатор шеваҳои гузаранда ва мобайнӣ дорои хусусиятҳои омехта буда, онҳо ба сари худ лаҳҷаи махсусро ташкил намедиҳанд ва нисбат ба лаҳҷаҳои асосӣ ё шеваҳои атрофии худ дар маҳалли муайян ҳолати мобайниро ишғол меkunанд [С. 89]. Дар бахши «Рӯйхати адабиёт» ва «Замима» муаллиф номгӯи адабиёти заруриро овардааст ва дар замима шарҳи баъзе истилоҳи забоншиносӣ ва калимаҳои шевагиро зикр намудааст.

Дар қисми дуюми дастури таълимии «Диалектологияи тоҷик» (лексикаи шеваҳои тоҷикӣ.Қ. 2.-Душанбе:УДТ,1979.-187 с.) доирба ҷиҳатҳои луғавии шеваҳои забони тоҷикӣ сухан меравад. Аз ҷумла, дар ин дастури таълимӣ чунин бахшҳо оварда мешавад:

Сарсухан; Лексика (қайдҳои умумӣ); Навҳои диалектизмҳои лексикӣ; Гурӯҳҳои семантикии калимаҳои шевагӣ; Унсурҳои архаистии лексикаи шевагӣ; Калимаҳои иқтибосӣ дар шеваҳо; Муносибати маъноӣ калимаҳо дар шеваҳо (қайдҳои умумӣ); Сермаъноии лексикаи шевагӣ; Омонимияи лексикаи шевагӣ; Синонимияи лексикаи шевагӣ; Антонимҳо; Оид ба тағйирот ва инкишофи лексикаи шеваҳо; Фразеологияи лафзи шевагӣ; Адабиёт; Намунаи луғати шевагӣ; Тавзеҳ ва истинод. Аз ҷумла, доир ба ҷиҳати луғавии ғӯйишҳои забони тоҷикӣ чунин менигорад: «Лексика ҳамчун яке аз воҳиди муҳими забон маҳсули як қатор давраҳо буда, дар давраи асрҳои бисёре таркиб меёбад. Бинобар ин дар он далелу намунаҳои луғавии ба давраҳои гуногун ва алоҳидаи ҳаёти ҷамъиятӣ мансуб бударо мушоҳида намудан мумкин аст. Аз ин ҷост, ки таркиби луғавии ҳар як забони аз калимаҳои хеле қадимӣ сар карда то калимаҳои ибораҳои нав (неологизмҳо) - ро фаро мегирад. Ин равиш ва ҳолат дар лаҳҷа ва шеваҳои забони тоҷикӣ якхела ва баробар инъикос наёфтаанд. Чунончи дар баъзе шеваҳо ва ё гурӯҳи шеваҳо хусусияти архаистӣ зиёдтар боқӣ монда бошад, дар гурӯҳи дигари он аломатҳои нав нисбатан бештар мушоҳида карда мешавад ё ин ки аз тарафи дигар онҳо аз ҷиҳати дараҷаи иқтибоси калимаҳои забонҳои хеш ва ё бегона аз ҳамдигар то андозае фарқ мекунад. Ҳамин тариқ, асоси таркиби луғавии ҳамаи шеваҳои тоҷикиро ҳазинаи умумии луғавӣ (лексикӣ) ташкил мекунад, ки он асосан аз калимаҳои аслии баромадашон эронӣ, инчунин аз як қатор калимаҳои умумигардидаи иқтибосии забонҳои арабӣ, ӯзбекӣ, русӣ

иборатанд. Аз ин рӯ таркиби луғавии шеваҳои тоҷикиро қабатҳои гуногун ва қисматҳои махсус ташкил медиҳанд. Таркиби луғавии шеваҳои забони тоҷикӣ аз ҷиҳати доира ва ҳудуди истеъмол асосан ба ду қисми нобаробар ҷудо мешавад: **якумқисми** бештарин ва зиёди онро калимаҳои умумихалқӣ ва **дуумқисми** камтарини онро калимаҳои шевагӣ ташкил медиҳанд. Калимаҳои умумихалқӣ аз калимаҳои решагии тоҷикӣ (об, хок, дарахт, сар,) иборат буда, асоси таркиби луғавӣ (фонди асосӣ) - и шевахоро ташкил медиҳанд. Инчунин, як миқдори муайяни калимаҳои иқтибосӣ низ ба кулӣ аз худ шуда истеъмоли умумихалқӣ пайдо кардаанд, чунончи арабӣ: авом, китоб, баҳс, ишқ, ошиқ; ўзбекӣ: тўғрӣ, янга, амак, қаймоқ; русӣ - интернационалӣ: метр, шофер, клуб, мошин ва ғайра. Ҳамаи фарқиятҳои луғавии шевагиро ба чунин категорияҳо ҷудо кардан мумкин аст: 1.Диалектизмҳои хоси лексикӣ; 2. Диалектизмҳои лексикии калимасоз ва шаклсоз; 3. Диалектизмҳои фонетикӣ; 4. Диалектизмҳои семантикӣ.

Дар шеваҳои тоҷик як қатор калимаҳои шарқии эронӣ, ки ҳоло дар забони муосири тоҷик дида намешаванд, истеъмол меёбанд: палинд <round паҳлӯдарӣ, роға < гај - роғ, чаманзор, варғ – сadioб (дар забони яғнобӣ варғ ба маънои «Канори болои майдон» низ меояд, ки дар шеваи Мастҷоҳ истеъмол меёбанд, аз забони суғдӣ мерос мондаанд. Калимаҳои фи - бел (дар осетинӣ фиййаг) ва ё войт - бузург, кавихайқал (дар забонҳои помирӣ вуид// войд// воид), ё ин ки хӯр - дона (дар осетини хоч) ва ғайра дар шеваҳои Ванҷ истеъмол меёбанд, ки аз забонҳои қадима боқӣ мондаанд;

Унсурҳои архаистии лексикаи шеваҳоро ба се гурӯҳҷудо кардан мумкин аст: архаизмҳои лексикӣ; архаизмҳои лексикӣ – савтӣ; архаизмҳои семантикӣ. Ҳамаи ин унсурҳои архаистӣ дар шеваҳои тоҷик баробар ва якхела боқӣ намондаанд. Ин ё он намуди онҳо дар як гурӯҳи шеваҳо бештар мушоҳида карда шаванд, дар гурӯҳи дигари онҳо камтар ва дар гурӯҳи сеюм нисбатан хеле кам инъикос ёфтааст.

Дар шеваҳо мавҷуд будани унсурҳои архаистии таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ки онҳо дар осори хаттии форсӣ - тоҷикии қадима ифода ёфтаанду дар забони муосири тоҷик истеъмол намеёбанд, барои ҳалли чандин масъалаҳои дорои аҳамияти калон буда мусоидат менамояд.

Дар шеваҳои ҷанубӣ (кулобӣ ва қаротегинӣ), хусусан дар шеваҳои ҷанубӣ - шарқӣ (дарвозӣ ва ванҷӣ), инчунин дар шеваҳои бадахшонӣ калимаҳои зиёди забонҳои помирӣ, паштунӣ, ҳиндӣ иқтибос гардидаанд, ки чанд намуна аз онҳо меоварем: ҷалд (зуд, тез), чаге // чағс (ширполоӣ), мак (гардан, гулӯ), мала (сохтмон) ва ғайра аз забонҳои помирианд; калимаҳои ҷавни (ҷои дидбонӣ, постгоҳ), патлун (шалвор) ва ғайра паштунӣ ва вожаҳои кола (матой), қолтус (аз калимаи ҳиндӣ - картус) ва ғайра ҳиндӣ мебошанд. Дар шеваҳои Мастҷох, Фалғар ва Яғнобӣ истеъмоли калимаҳои маҳаллии Суғдӣ мавқеи муҳим доранд: рӯҷоу (сурохи равшани дорои бом), пажғал, (фасурда, очиз, беҳол), капҷак (мушт, яъне мушти кушода), ғарашк//ғиреш (параха), кутта (сағ, сағбача) ва ғайра; Як қатор шеваҳои шимолии тоҷик бо фаровонии калимаҳои иқтибосии ўзбекӣ аз шеваҳои дигари тоҷик (аз гурӯҳи

марказӣ, чанубӣ ва ҷанубӣ - шарқӣ) фарқ мекунамд. Микдор ва дараҷаи истеъмоли калимаҳои туркӣ (ӯзбекӣ, қирғизӣ, қазоқӣ), дар ҳамаи онҳо як хел нест. Дар гурӯҳи шеваҳои водии Фарғона дар қатори калимаҳои иқтибосӣ калкаӣ феълҳои таркибӣ низ пайдо шудаанд. Чунончи, ба тарзи «олиб кетмоқ» - и ӯзбекӣ шакли гирон рафтани дар шеваҳои Косонсой ва Чуст ниҳоят серистеъмол гардидааст.

Ҳамин тарик, дар ҳамаи шеваҳои тоҷикӣ як қатор калимаҳои ӯзбекӣ (бой, тӯй туғрӣ, салқин, бутун, қоқ ва ғайра) қайҳо хусусияти умумистеъмоли гирифтаанд. Дар шеваҳои тоҷикони Исфара баъзе калимаҳои туркӣ ба воситаи забони қирғизӣ низ дохил шудаанд: болдиз (хоҳарарӯс), еча (зани ҷавон), бешбармоқ (як навъи хӯрокаи аз хамир тайёр мешуда).

Ҳамин тарик, дар ин бахш Сермаъноӣ,омонимия (Чунончи: сабзӣ (ғашниҷ) дар шеваҳои Исфара ва сабзӣ², яъне сабзавот дар забони умумихалқӣ; ка(х) - алаф (дар шеваҳои Қаротегин ва Ромит) ва қах - қоҳ (дар забони адабӣ); адиб - зеҳи ҷома (лаҳҷаи ҳардурӣ) ва адиб² -нависанда (забони адабӣ)), **муродифот** (Чунончи, калимаҳои **ордбезак ва ё ғилбол, ғалберро гирем, дар шеваҳои Ванҷу Дарвоз ва бадахшонӣ муродифҳои зеринро пайдо кардаанд: парвезан, ғироғбил, ғарбел, ҷугел/ҷугъл.** Дар Қаротегин ба ин маънӣ синонимҳои гелбол ва елак; дар Мастҷоҳ йовра ва елак истифода бурда мешавад. Ё ин калимаи гаҳвораи забони адабӣ дар ланҷаҳои тоҷик чунин синонимҳоро дороянд: оуличак (Қаротегин), улчак ё катък (дар шеваҳои бадахшонӣ), белинчак (Мастҷоҳ), алгунчак (лаҳҷаи ҳардурӣ) ва ғ.Муродифҳое, ки сифат, ҳислат ва ё

ҳолатро ифода мекунанд, низ фаровонанд: калон - лѣмб (Қаротегин), тѣлба (Вахиѣ), ѳофѣга//офѣга ѣ бук//поп (Ванч) ката//катанак (шеваҳои бадахшонӣ) ката (Ашт, Чуст, Косонсой)) **антонимҳо** (Чунончи, барои ифодаи антонимҳои ғавс ва борик ѣ фарбеҳ ва хароб дар шеваҳои Ванч калимаҳои **търськ**, ва **ръндок**, дар шеваҳои Қаротегин **поханг** ва **пучалахол**), **Воҳидҳои фразеологӣ дар шеваҳо** (шанди шитроқ (бешарми сафсатагӯӣ) каду хун дора (сарой, хонаю вайронае) дар лаҳҷаи Ванч, пахсондани аврат (ба ғазаб овардани зан), яъне дашном додан (Ғорони Ишкошим) ва ғайра) мавриди баррасӣқарор гирифтааст.

Дар қисми савуми дастури таълимии «**Диалектологияи тоҷик**» (**Синтаксис.Қ. 3.-Душанбе:УДТ,1986.-96 с.)** доирба ҷихатҳои синтаксисии шеваҳои тоҷикӣ маълумот дода мешавад ва мундариҷаи он аз муқаддима ва қисматҳои маълумоти мухтасар оид ба хусусиятҳои синтаксиси шеваҳои тоҷик, синтаксиси ҷумлаҳои сода, синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб, тарзи ифодаи нутқи айнаннақлшуда ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Матлаби дастур гирдоварӣ ва сабти яклухти хусусиятҳои умумӣ ва фарқкунандаи сохти синтаксиси шевахоро дар бар мегирад. Дастури таълимии мазкур барои донишҷӯёни факултетҳои филологии мактабҳои олии Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳаводорони гӯйишҳои маҳаллии тоҷикӣ пешбинӣ шудааст. Дар дастур сухан асосан аз бобати сохти нахвии шеваҳои забони тоҷикӣ меравад. Аз рӯйи нигоштаи муаллиф сохти нахвӣ чунин аст: «Сохти нахвии (синтаксисӣ) шеваҳои забони тоҷикӣ нисбат ба сохти сарфӣ (морфологӣ), низоми савтӣ (фонетикӣ) ва

таркиби луғавии (лексика) он хеле кам фарқ мекунад. Ба тарзи дигар ифода намоем, дар шеваҳо ходисаҳои синтаксисии ғайриумумӣ (фақат хоси шевагӣ) зиёд нестанд. Фарқияти намоёнтарини лафзи шевагӣ асосан аз содагуфторӣ ва кӯтоҳбаёнӣ дар ифодаи фикр иборат мебошад. Аз ин рӯ, дар шеваҳо хелҳои гуногуни ҷумлаҳои содаи кӯтоҳ, ҷумлаҳои хуллас, ҷумлаҳои яктаркибаи предикатии феълӣ мавқеи калонро ишғол мекунанд. Дар бобати мувофиқати хабар бо мубтадо, ифодаи аъзоҳои ҷумла ва ҷои онҳо, инчунин воситаҳои алоқаи ҷумла ва аъзоҳои он низ баъзе фарқияти шевагӣ мушоҳида карда мешавад. Тафовутҳо дар ифодаи хабар нисбатан бештар дида мешаванд, ки онҳо ба воситаи шаклҳои ба худ хоси феълҳои тасрифшаванда ва тасрифнашаванда, инчунин калимаҳои номии шевагӣ ифода мегарданд. Дар шеваҳо ҷумлаҳои мураккаби дарози сертаркиба ва омехта хеле камистеъмоланд. Ҷумлаҳои содаи дохили ҷумлаҳои мураккаб низ аз забони адабӣ бо хусусияти таркиб ва тафсили худ, яъне кӯтоҳтар ифода ёфтани аъзоҳо фарқ мекунанд. Алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаҳо ҳам бештар ба воситаи интонатсия ба ҳар шева хос ба амал меояд. Баъзе пайвандакҳо фақат дар ҳолатҳои муайян, яъне аз рӯи таомули ҳар як шева ба кор мераванд. Бинобар ин шеваҳо аз забони адабӣ аз ҷиҳати дараҷаи истеъмоли пайвандакҳо низ каму беш фарқ мекунанд. Аз ин рӯ, дар шеваҳои тоҷикӣ микдори ҷумлаҳои бепайвандак нисбатан зиёд ба назар мерасанд».

Асари дигари муҳаққиқ М. Эшнӣёзов «Лаҳҷашиносии тоҷик» (Савтиёт ва сарф (ба тариқи муқоиса).- Душанбе: ДДТ, 1996.-210 с.) унвон дорад. Асари номбурда хусусиятҳои савтию сарфии шеваҳои

забони тоҷикиро фаро гирифта, бори нахуст бо забони тоҷикӣ ба омӯзиши муқоисавии савтиёт ва сарфиёти лаҳҷашиносии тоҷик маводи фаровон ва маълумоти муфассал гирд оварда шудааст. Ин асар воқеан як асари комили илмӣ соҳаи шевашиносӣ мебошад, ки дар он хусусиятҳои савтию сарфии шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ба таври муқоисаи таърихӣ омӯхтаву мавриди таҳқиққарор гирифтааст. Метавон ин асарро як навъ васоити нахустин барои гузаронидани дарсҳои шевашиносии таърихӣ номид ва аз бешак истифода кард.

Забоншинос М. Эшнӣёзов дар китоби дигари худ, ки бо унвони **«Қазияи воҷаноманависӣ ва харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ»** (Душанбе: ДДТ, 1999. -190 с.) ёд мешавад, асосан сухан дар бобати лаҳҷашиносии ҷуғрофӣ дар забоншиносии тоҷикӣ меравад. Рисола аз муқаддима ва чунин фаслҳои зерин таркиб ёфтааст: Аносири луғавии забон аз ҷиҳати доираю дараҷаи истеъмол ва ҳудуди маҳал; Лаҳҷавиёт ва анвои воҷаномаҳои лаҳҷашиносӣ; Интиҳоби калима дар вожашиносии минтақавию ноҳиявӣ ва маҳаллӣ; Воҷаномай лаҳҷавии луғавӣ; Меъёрҳои харитабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ; Намунаи воҷаномай лаҳҷавии луғавӣ ва илова; Дар рисола баробари ҳаллу фасли масъалаҳои илмӣ, ҳамзамон оид ба истифодаи шеваю усули таҳқиқ ва пажӯҳишҳои минбаъда низ ақида ва афкори муҳаққиқон дар рисола оварда шудааст. Дар фасли намунаи воҷаномай лаҳҷавии луғавӣ беш аз 10 ҳазор калима ва вожагини лаҳҷавӣ ва баъзе аз таъсири халқӣ ва лаҳҷаҳои гуногуни тоҷик ба сифати мисол оварда шуда, ин

мисолҳо аз нигоҳи воқеият ва ҳудуди густаришашон (дар минтақа, ноҳия, маҳала ё мавзеъ) муайян ва муқаррар гардидаанд.

Саҳми устод М. Эшнӣёзов дар таҳияи барномаи таълимии шевашиносӣ низ назаррас буда, дар муддати фаъолияти кории худ дар донишгоҳи азизамон се маротиба онро ба нашр расонидааст. Nashри аввали он «Программаи шевашиносии тоҷик» (соли 1970, - 32 с.), nashри дуюми он бо такмилу тавсеа бо унвони «**Программаи диалектологияи тоҷик**» (барои факултаҳои филологии университет) (1987.-14 с.) мебошад. ӯ инчунин мураббӣ «**Роҳнамои корҳои амалии лаҳҷашиносии тоҷик**» (барои факултети филологӣ). - Душанбе: ДДТ, 1992.-34 с.) буда, дастури методи мазкур барои гузаронидани таҷрибаи таълимии донишҷӯёни макотиби олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешбинӣ шудааст. Дар дастури методӣ оид ба моҳияти таҷрибаи шевашиносӣ маълумот оварда шудааст ва ҳамчунин роҳу тариқи гирдоварии маводи шевагӣ, мавзӯву мундариҷаи маводи гирд меоварда мавриди таҳлилу баррасӣкарор гирифтаанд. Мундариҷаи роҳнаморо муқаддима, роҳнамо барои таҷрибаи шевашиносӣ, самтҳои таҷрибаи шевашиносӣ, таҷрибаи шевашиносии тоҷик, муқаррароти барномаи корӣ, овознависӣ (транскрипсия) дар таҷрибаи шевашиносӣ, хулоса, намунаи гирдоварии луғати шевагӣ, рӯйхати адабиёти зарурӣ фаро гирифтаанд.

Ҳамин тариқ, забоншинос М.Эшнӣёзов аз зумраи он шевашиносони тоҷике буд, ки бо баҳонаи таҷрибаомӯзии саҳроии таълимии шевашиносӣ анқариб ба ҳамаи маҳалҳои тоҷикнишини Осиёи Марказӣ

пиёдаву савора сафар намуда, маводи зиёди шевагиро гирд овардааст ва он маводи нобу махзани забони маҳаллиро дар фарҳангу таълифоти илмиаш мавриди истифода қарор додааст. Инчунин арзиши баланди нигоштаи эшон роҷеъ ба гӯйиши маҳаллӣ дар он аст, ки дар таълифи китоби оламшумули «Тоҷикон»-и аллома Бобоҷон Ғафуров аз асари «Шеваи ҳардурӣ»-и ин донишманд иқтибос оварда шудааст. Ин далели он аст, ки аз байни нигоштаи забоншиносони нимаи дуюми қарни XX-ум навиштаи М.Эшнӣёзов аз ҷониби муаррихи тоҷик пазируфта гардидааст. Фаъолияти омӯзгорӣ ва мураббии М.Эшнӣёзовро ба инобат гирифта ўро бештари муҳаққиқони шевашинос дар соҳаи шевашиносӣ чун **«падари шевашинос»** ё **шевашиноси воқеӣ** эътироф ва эҳтиромаш менамоянд, ки ҳақ аст.

Дар маҷмӯъ, ҳамаи навиштаҳои илмию таълимӣ ва методии ў дар ҳазинаи илми забоншиносии тоҷик мавқеъ дошта, то имрӯз аз он муҳаққиқону донишҷӯён баҳраманд мегарданд. Усули таълимӣ ва фаъолияти омӯзгории ин забоншинос ва саррофи гавҳар- шинос намунаи ибрати мо-ҳамкорону шогирдон хоҳад буд.

ФЕҲРАСТИ АСОСИИ ОСОРИ МИСР ЭШНӢЁЗОВ:

1. Шарҳ ва ислоҳи калимаҳои шевагӣ дар нутқи омӯзгор // «Газетаи муаллимон», 20 ноябри соли 1958.
2. Ҷонишинҳо дар лаҳҷаҳо // Маҷмӯаи илмии УДТ ба номи В. И. Ленина. Ҷ. 25, баҳши илмҳои филология, серияи 2, 1959. - С. 45-50
3. Баъзе кайдҳо доир ба лексикаи лаҳҷаи ҳардурӣ // Аҳбори АИ ҶТ, фанҳои ҷамъиятӣ, Т. 1 (19), 1959. – С. 56 - 64.
4. Баъзе хусусиятҳои грамматикӣ лаҳҷаи ҳардурӣ // Тезиси маърузаҳо. - Конференсияи илмӣ 4 байналхалқии филологияи Эрон.-Тошканд, 1964.

5. Якчанд маълумоти этнографӣ // Маҷмӯаи илмӣи УДТ ба номи В. И. Ленина. Ҷ. 14, 1965. - С. 10 -15.
6. Шеваи ҳардурӣ. (монография). - Душанбе:Ирфон, 1967. - 215 с.
7. Машғулияти амалӣ доир ба диалектологияи тоҷик. Душанбе: УДТ, 1969.ғ 146 с.
8. Барномаи диалектологияи тоҷик. - Душанбе, УДТ, 1970. - 32 с.
9. Диалектологияи тоҷик (дастурамали таълимӣ). Қ.1. - Душанбе: УДТ, 1977.-100 с.
10. Диалектологияи тоҷик. Лексикаи шеваҳои тоҷикӣ. Қ.2.- Душанбе:УДТ, 1979.-187 с.
11. Диалектологияи тоҷик (дастури таълимӣ). Қ.3. Синтаксис.- Душанбе: УДТ, 1986.-96 с.
12. Лаҳҷашиносии тоҷик. Савтиёт ва сарф (ба ба тариқи муқоиса).- Душанбе: ДДТ, 1996.-189 с.
13. Қазияи воҷаноманависӣ ва ҳаритабардории хусусиятҳои лаҳҷавӣ.- Душанбе: ДДТ, 1999. -190 с.
14. Програмаи диалектологияи тоҷик (барои факултаҳои филологии университет), нашри дуюм.-Душанбе: УДТ, 1987.-14 с.
15. Роҳнамои корҳои амалии лаҳҷашиносии тоҷик (барои факултетҳои филологӣ). - Душанбе: ДДТ, 1992. - 34 с.

МУНДАРИҶА

Ҳалимов

С., Калимаҳои асли тоҷикӣ (дар мисоли ғазалиёти Абдурраҳмони Ҷомӣ).....

Ҳоҷаев Д., Шарҳи асосҳои дастури забон тоҷикӣ дар осори илмию таълимии гузашта.....

Гулназарова Ж., Тобишҳои маъноӣ ва ҷоҳодардостони «Ҷуфва Ҷулайҳо».....

Кабиров Ш., Кабиров Х.,
Луғоти омӣ ва намунаи муштарак истифодаи молдари забонисарикӯли ва
ағъи шӯи забон тоҷикӣ.....
.....

Саломов М., Категорияҳои маъноӣ дар забони ғазал.....

Ҳомидов Д., Нақши Содикхочаи Гулшани дар корбурди номвожаҳои чуғрофӣ.....

Камолов Х., Ифодаи хоҳишу дархост дар «Руқъаот»-и Абдуррахмони Ҷомӣ.....

Ҳалимов С.,Забон ва услуби Мирзо Абдулқодири Бедил...

Собирҷонов С., Оид ба баъзе хусусиятҳои наҳвии забони осори илмӣ соҳаи иқтисодӣ.....

Ҳалимова С., Баъзе мулоҳизаҳо оид ба назарияи аз худ намудани забон.....

Гулназарова Ж., Чанд вежагии луғавӣ-маъноии достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Шамсиддин Шохин.....

Камолов Х., Иқтибосоти арабӣ дар «Наводири зиёия»-и Садри Зиё.....

Собирҷонов С.,Алоқаи тарафайни маъноии ҷумлаҳо.....

Асоева Б., Мавқеи вожаҳои марбути соҳаи ҳарбӣ дар «Зафарномаи хусравӣ».....

Муслимов Х., Вожаҳои ифодагари узви бадани инсон дар қасоиди Манучехрии Домғонӣ.....

Ҳомидов Д., Нақши Миср Эшнӣёзов дар рушди шевашиносии тоҷик.....

ЗАБОН – РУКНИ ТОАТ (Маҷмӯаи мақолаҳо). КИТОБИ ҲАФТУМ.
– Душанбе, 2014. – 160 с.

Муслимов

Масъули чоп: Ҳайдар

Саҳифабанд:

Ба матбаа _____ супурда шуд.
Ба чопаш иҷозат шуд _____.
Адади нашр 100 нусха.
Матбааи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон